

F. J. VASILJUK

PAVORAMA
PYRAMIDA

PSYCHOLOGIE PROŽÍVÁNÍ

ŽIVOTNÍ KRIZE se nevyhýbají žádnému z nás. Jejich příčinou ostalně nemusejí být jen neblahé události. Krize jsou průvodním projevem všech velkých proměn života. A život neustále prochází proměnami... Lidé by ovšem chtěli vědět, jak se proti krizím zabezpečit. Jenže takový recept neexistuje. Každý z nás zůstává zranitelný. Lze si však osvojit něco jiného: schopnost krizi správně, smysluplně prožít.

Správné prožití kritické situace spočívá v tom, že člověk dává svému životu nový smysl. Jeho vnitřní svět se mění, člověk jako osobnost roste. Životní krize se stává sice bolestivou, ale přesto pozitivní příležitostí dobrat se hlubšího sebeporozumění a pochopení základních hodnot.

Existují ovšem i neadekvátní, nouzové až patologické způsoby psychologického prožívání, kdy člověk sám před sebou skryje bezvýchodnost své situace a tím z krize unikne, aniž by se s ní skutečně vyrovnal.

Způsob prožití krize rozhoduje o jejím kladném či destruktivním vyznění a ovlivňuje náš další život i vztahy k lidem, tvrdí sovětský psycholog F. J. Vasiljuk. A na tomto tvrzení vybudoval svou originální, pozoruhodnou teorii prožívání. Kniha, kterou právě otvíráte, vám prožívání přiblíží jako zvlášť složitou, dynamickou a vlastně velice dobře známou realitu lidského bytí. A jestliže autor zdůrazňuje, že každý musí svou krizi tvořivě prožít sám, rozhodně tím nemyslí osamocen. Prostřednictvím své knihy podává pomocnou ruku všem, kdo ji právě potřebují.

PSYCHOLOGIE PROŽÍVÁNÍ

ANALÝZA PŘEKONÁVÁNÍ
KRITICKÝCH SITUACÍ

FJODOR JEFIMOVIČ VASILJUK

PANORAMA PRAHA

Lektorovali: doc. PhDr. Zdeněk Matějček, DrSc.,
PhDr. Pavel Řičan, CSc.

© Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moskva 1984
Translation © Libuše Kozáková, 1988
Preface © Pavel Řičan, 1988

POZNÁMKA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

Překlad Vasiljukovy knihy nepochybně vzbudí v Československu stejnou pozornost, jakou vzbudilo vydání originálu v Sovětském svazu v roce 1984, a také ze stejných důvodů. Je to dílo, jež dává marxistické psychologii nový pojem, nový myšlenkový nástroj, s jehož pomocí může účinněji zkoumat celou velkou oblast duševních jevů a procesů — a to právě onu oblast, jež byla dosud do značné míry opomíjena. Jde o jevy a procesy, v nichž by se měl dobře orientovat psycholog, pedagog, lékař i sociální pracovník angažovaný ve výchově osobnosti, případně v její reedukaci, v poradenství manželském i klinickém, v psychologické diagnostice, v psychoprofylaxi a psychoterapii. Autor staví na základech, jež položili klasikové sovětské psychologie Vygotskij, Rubinštejn, a zejména jeho přímý učitel Leont'jev. Inspiruje se však vydatně i myšlenkami, které rozvinul Bassin a zvláště pak účastníci mezinárodního symposia konaného v Tbilisi v roce 1979¹, které bylo věnováno nevědomým psychickým jevům a procesům a na němž došlo k rozsáhlé otevřené konfrontaci

¹ Výsledky symposia jsou obsaženy ve čtyřdílném sborníku Bessoznatelnoje (Tbilisi, Mecniereba 1978 a 1985). Recenze čtvrtého dílu v časopise Voprosy psichologii (1987, č. 4) je příznačně nazvána Pohyb k dialogu a říká, že na tomto sympoziu „marxistická věda o člověku bezesporu zvítězila, pozvedla se na novou úroveň svého vývoje“.

sovětských psychologů s psychoanalytiky různých směrů. V této konfrontaci pokračuje nyní Vasiljuk tvorbou smělé teoretické konstrukce psychologických „čtyř světů“, která je obsahem ústřední kapitoly jeho knihy. Nosnost této konstrukce ověřuje autor kulturně historickou konkretizací svého myšlení: rozbořením hluboké osobní krize, kterou prochází a kterou s pomocí blízké lidské bytosti úspěšně řeší jedna z nejznámějších postav klasické ruské prózy.

Tato kniha není určena jen specialistům v psychologii. Nejde však ani o snadnou „populárku“, ze které by bylo možno letmým listováním vybírat zajímavá fakta, libivé myšlenky. Svou precizní výstavbou se podobá knize např. z oboru logiky nebo matematiky, kterou je třeba číst stránku za stránkou, kde jedna myšlenka vyplývá z druhé a izolována není plně srozumitelná. Čtenář se nejednou musí vracet k předchozím stránkám, zamýšlet se nad danými příklady, vštípit si do paměti některé Vasiljukovy nově užívané termíny a osvojit si jemu vlastní myšlenkové obraty — prostě soustředěně studovat. Ten, kdo se do ní takto začte, bude okouzlen elegancí a svěžestí, snad smím říci mladým Vasiljukova myšlení.

PhDr. Pavel Řičan, CSc.

PŘEDMLUVA

Sovětská psychologie již dávno přestala být čistě akademickou disciplínou, avšak stále zůstává praxi dost dlužná. Tento dluh aktivně splácí v různých oblastech veřejného života: v moderních továrnách, v lékařských institucích, v pedagogice a justici se s psychologem setkáváme stále častěji. Psychologická pomoc má však své místo nejen ve společenské praxi. Potřebujeme ji často i v osobním a rodinném životě, a tam je zatím uspokojována naprosto nedostatečně. A na druhé straně se sama psychologie, a to zejména takzvaná „zajímavá psychologie“, která se zabývá motivy, city a osobností člověka, nemůže nadále produktivně rozvíjet pouze ve zdech laboratoře, aniž by se zapojila do reálného života.

Tento oboustranný zájem vyvolal nyní nový (a dlouho očekávaný) rozvoj praktické psychologie; doslova před našima očima vzniká oblast psychologické péče o obyvatelstvo — rodinné poradny, linky důvěry, síť sociálně psychologických poraden a lůžkových oddělení pro krizové případy, psychologické poradny pro vysokoškoláky atd. [2, 3, 35 aj.]*)

Jak bude tato psychologická péče konkrétně organizována v praxi, není ještě zcela jasné, ale ať bude vypadat jakkoli, sám fakt, že vznikla, dává obecné psycho-

*) Viz seznam literatury s. 207 ad.

logii za úkol vypracovat zásadní teoretické základy, jimiž by se tato praxe mohla řídit.

Tyto základy musejí vycházet z dokonalého pochopení dosud nezvyklé profesionální pozice, na níž stojí psycholog prakticky pracující s osobnostmi. Zatímco v rámci pedagogiky, práv, medicíny a jiných oblastí činnosti vystupoval jako poradce a pomocník pedagoga, lékaře či právníka a byl jim „k ruce“, pak nyní sám ponese odpovědnost za činnost, bezprostředně určenou k péči o člověka, který se na něj obrátil o pomoc. A jestliže dříve zkoumal tohoto člověka prizmatem otázek, jež zajímaly ostatní odborníky (upřesnění diagnózy, stanovení příčinnosti atd.), nebo svých vlastních *teoretických* otázek, pak nyní, jakožto *subjekt odpovědný za samostatnou psychologickou praxi*, se ponejprv dostane do profesionálního styku nikoli s pacientem, žákem, podezřelým, operátorem, zkoušeným apod., nýbrž s člověkem v celé úplnosti, konkrétnosti a vyhrcovanosti jeho životních problémů. To pochopitelně znamená, že by profesionální psycholog měl jednat takřkajíc čistě „lidsky“; hlavní problém spočívá v tom, aby z této životní problematiky vyčlenil právě psychologický aspekt a tak vyznačil oblast své kompetence.

Zásadní vymezení této oblasti je dáno tím, že psycholog nemůže zaměřit svou profesionální činnost tak, aby se ztotožnila s pragmatickým neboli etickým úsilím člověka, který se k němu obrátil o pomoc, nemůže se soustředit na svět pacientovy emocionálně volní zaměřenosti, nemůže převzít svoje profesionální cíle přímo ze souboru aktuálních cílů a přání pacienta, a tudíž ani jeho profesionální jednání a reakce na události z pacientova života nemohou být automaticky určovány tím, co si pacient přeje.

To pochopitelně neznámá, že by psycholog musel potlačit soucit a lidskou účast a jednou provždy si odeprít právo reagovat na „volání o pomoc“ [227] ne jako specialista, ale jako obyčejný člověk, tj. eticky: přátelsky poradit, utěšit, poskytnout praktickou pomoc. V této životní dimenzi se o nějaké profesionální povinnosti nedá vůbec mluvit — stejně tak nikdo nemůže lékaři zakázat nebo nařídít, aby dal pacientovi svou vlastní krev.

A tak, ačkoli si psycholog uchová schopnost soucitu, která vytváří emocionálně motivační základ, z něhož vychází jeho činnost, jediné, co skutečně musí, chce-li někomu pomoci jako odborník, je naučit se podřizovat své bezprostřední etické reakce, vyplývající přímo ze soucitu, pozitivně danému programu psychologické pomoci. Podobně to dokáže ve svém oboru chirurg při operaci nebo učitel používající tu či onu výchovnou metodu, jež se vychovávanému nemusí vždy zamlouvat.

Proč je tedy vlastně nutné, aby psycholog dovedl podřizovat své bezprostřední etické reakce profesionální orientaci? Protože za prvé utěšování a lítost nejsou přesně to (a někdy vůbec nejsou to), co pacient potřebuje, aby překonal krizi. Za druhé proto, že rady do života, které mnozí pacienti očekávají, jsou jim většinou naprosto k ničemu, nebo jim dokonce škodí, protože podporují jejich nevědomou snahu zbavit se odpovědnosti za vlastní život. Psycholog nemá zdaleka patent na rady do života; vzdělání, které získal, ještě vůbec neznámá, že je ze všech nejmoudřejší, a fakt, že má diplom, mu tedy nedává morální právo na konkrétní rady, jak postupovat v té či oné životní situaci. Pacient obvykle promyslí všechny možné varianty, jak se do-

stát z obtížné situace, dřív, než se obrátí na psychologa, a není s nimi spokojen. Neexistuje žádný důvod se domnívat, že když psycholog bude s pacientem probírat jeho životní situaci ve stejné rovině, podaří se mu najít východisko, na něž by pacient nepřišel. Sám fakt takového posuzování podporuje v pacientovi nerealistickou naději, že za něj psycholog může rozhodnout životní problémy, a neúspěch, téměř nevyhnutelný, poškodí psychologovu autoritu a sníží naději, že se případ podaří definitivně a úspěšně vyřešit. Nemluvě ani o tom, že pacient často pocítuje nezdravé uspokojení, že psychologa „převezl“ při hře nazvané „A nemohl byste ...?“ — „Ano, ale ...“, popsané E. Bernem [30]. A konečně třetí z možných bezprostředních etických reakcí na neštěstí jiného člověka — praktická pomoc — nepatří do profesionální psychologické výzbroje prostě proto, že psycholog nemůže, byť by si to přál sebevíc, zlepšit pacientovu materiální nebo sociální situaci, vylepšit jeho zevnějšek nebo mu vrátit blízkou bytost, kterou ztratil, tj. nemůže ovlivnit vnější aspekt problémů jeho bytí.

Všechny tyto faktory jsou velmi důležité pro vytváření střízlivého vztahu pacientů (ba i samotného psychologa) k možnostem a úkolům psychologické pomoci. Avšak hlavní důvod, který nutí psychologa, aby překročil hranice bezprostřední etické reakce a hledal především psychologické prostředky pomoci, spočívá v tom, že události, okolnosti a proměny svého života, z nichž vznikla krize, může člověk prožít vždy sám a jedině on sám. Nikdo to za něj nemůže udělat, stejně jako sebezkušenější učitel nemůže za svého žáka *pocho-pit* vykládanou látku.

Zato proces prožívání lze do určité míry řídit —

stimulovat ho, organizovat, zaměřovat, zajišťovat mu příznivé podmínky a přitom se snažit, aby vedl v ideálním případě k růstu a zdokonalování osobnosti, nebo aby aspoň nezamířil do patologických či společensky nepřijatelných kolejí (alkoholismus, neurotizace, psychopatizace, sebevražda, zločin atd.). Praktický psycholog pomáhající osobnosti v situaci životní krize se tedy má zaměřit na prožívání. Pro vytvoření teoretického základu této praxe je pak zcela přirozené, že právě *proces prožívání* se stane *hlavním předmětem obecně psychologického studia* problematiky zabývající se překonáváním kritických situací.

Čtenář si už určitě všiml, že termín „prožívání“ nepoužíváme v tom smyslu, jak ho obvykle chápe vědecká psychologie, tj. jako bezprostřední, nejčastěji emocionální formu, v níž je subjektu dán faktický obsah jeho vědomí, ale že je pro nás označením speciální *vnitřní činnosti, vnitřní práce*, která člověku pomáhá úspěšně se přenést přes ty či ony (obvykle těžké) životní události a situace, obnovit ztracenou duševní rovnováhu, zkrátka vypořádat se s kritickou situací.

Na otázku, proč se nám zdálo možné označit pojem, který zavádíme, už „obsazeným“ termínem, odpovíme později, v úvodu. Ostatně proč musíme vlastně zavádět nový termín? Oblast psychické reality, kterou zkoumáme, není samozřejmě pro psychologii terra incognita. Avšak existující názvy pro ni — psychická obrana, kompenzace, vyrovnávání (coping behaviour) aj. — nám nevyhovují. Kategorie jimi vyjádřené označují totiž pouze dílčí aspekty uceleného problému, který tu vyvstává, a žádná z nich tedy nemůže převzít úlohu kategorie obecné. Na druhé straně je nový termín nutný proto, že se chceme hned na počátku distancovat

od teoreticky omezené metodologie, jež ve studiu této oblasti psychické reality převládá, a provádět analýzu z pozice určité psychologické koncepce, a to teorie činnosti A. N. Leont'jeva [129; 131]. V jejím arzenálu však vhodný pojem prostě neexistuje.

Poslední okolnost není náhodná. Přestože mnohé studie v mezích této teorie se tak či onak dotýkají naší tematiky (10; 11; 12; 128; 129; 131; 166; 170; 214; 220; 227 aj.), nikdo se zatím nepokusil přesně zformulovat tento problém v nejobecnějším teoretickém plánu. Pravděpodobný důvod, proč se teorie činnosti dosud dotýkala této oblasti psychické činnosti jen mimochodem, spočívá v tom, že věnovala hlavní pozornost studiu konkrétní praktické činnosti a psychickému odrazu, zatímco nutnost prožívat vzniká právě tehdy, když situace nemůže být přímo vyřešena praktickou činností, i kdyby byla sebelépe zajištěna dokonalým odrazem. To nelze chápat tak, jako by se kategorie činnosti vůbec nedala na prožívání aplikovat a jako by tedy „svou povahou“ nepatřila do obecného teoretického činnostního obrazu; prožívání naopak tento obraz doplňuje, jelikož v porovnání s vnější praktickou a poznávací činností představuje zvláštní typ činnostních procesů¹,

¹ Emocionální procesy neuvádíme v této souvislosti nikoli proto, že by je zde prožívání nahradilo, tak tomu není. Prostě do této řady nepatří jako rovnoprávný člen, protože to nejsou procesy činnosti. Specifické problémy činnosti „jak?“, „jakými prostředky?“ se skutečně mohou vyskytovat v praktické rovině, v rovině poznávání i v rovině prožívání. („Letos na jaře,“ vykládá hrdina A. N. Ostrovského, „se jeden lichvář oběsil — okradli ho o dvacet tisíc. A tak měl proč. Jak to měl přežít? Jak?“) V emocionální sféře však nemají smysl; taková bezradnost prostě neexistuje — jak, jakými prostředky pocítit radost, bolest, smutek; ne vyvolat, ale právě pocítit už vzniklý cit? (Zde si český čtenář musí uvědo-

které jsou specifikovány především svým výsledkem. Prožívání má vždy nějaký *vnitřní* a *subjektivní* výsledek — duševní rovnováhu, osmyslnění, vyrovnanost, nové hodnotové vědomí atd.; tím se liší od *vnějšího* výsledku praktické činnosti a vnitřního, ale *objektivního* (což neznamena bezpodmínečnou pravdivost, pokud jde o obsah, nýbrž objektivnost ve vztahu k vnějšímu, pokud jde o formu) výsledku poznávací činnosti (znalosti, obrazy).

Pro teorii činnosti znamená tedy problém prožívání nový rozměr. To také určilo základní cíl výzkumu — z hlediska činnosti vypracovat teoretickou soustavu zabývající se zákonitostmi, jež působí na člověka při překonávání kritických životních situací, a tak rozšířit hranice obecné psychologické teorie činnosti. Tím by se psychologie prožívání stala speciálním předmětem teoretického bádání a metodiky.

Je pochopitelné, že tohoto cíle nelze dosáhnout empirickou cestou, cestou shromažďování i tak dost početných faktů. Jeho dosažení předpokládá použití teoretické metody. V tomto případě jsme se uchýlili k Marxově metodě „postupu od abstraktního ke konkrétnímu“ [53; 102; 116; 154; 155]. Na konkrétní metodické úrovni jsme se řídili metodikou kategoriálně typologické analýzy, jejíž principy a postupy jsme převzali z prací a ústních sdělení O. I. Genisaretského [87; 269]².

mit, že v ruštině „prožít“ a „přežít“ jsou homonyma, pro obojí existuje jediné slovo — „perežit“. S touto dvojnácností se autor vypořádá tvořivým způsobem později. — *Pozn. překl.*)

² Při této příležitosti by autor rád poděkoval O. I. Genisaretskému za neobyčejnou ochotu, s níž se děлил o své znalosti a metodologické umění.

Takto zformulovaný cíl, metoda zvolená k jeho dosažení a existující historické a vědecké podmínky stanovily následující posloupnost úkolů, jež jsme řešili.

Nejprve bylo nezbytné zařadit problém prožívání do kontextu psychologické teorie činnosti a kategorii prožívání do něj systematicky zavádět. Slovo „zavádět“ nevyjadřuje možná vnitřní podstatu úkolu zcela přesně, neboť jsme kategorii prožívání nepřevzali hotovou z nějaké jiné teorie, ale spíše jsme se pokoušeli mimovědeckou, intuitivně srozumitelnou myšlenku prožívání „vybrousit“ pomocí pojmů a kategorií psychologické teorie činnosti. Podobné „vybrušování“ se podobá procesu vzpomínání, při kterém sice nemůžeme určitý obsah přesně pojmenovat, ale postupně zužujeme oblast hledání tak, že zjišťujeme, k čemu se tento obsah vztahuje a čím není.

Teprve když uvnitř „mateřské“ obecně psychologické teorie vykryštovala idea předmětu, jenž nás zajímá, a my jsme tak získali určitý opěrný bod, bylo možné přehledně uspořádat představy, které o něm v psychologické literatuře panují, aniž bychom riskovali, že se utopíme v bohatém materiálu, zabředneme do detailů či že nám unikne to nejdůležitější. Přehled se téměř neřídí historickým hlediskem, je uspořádán systematicky. Čtenář, který doufá, že se seznámí s původními teoriemi stresu, konfliktu, frustrace a krize psychické obrany a kompenzace, bude zřejmě zklamán. V první kapitole nenajde žádnou galérii originálních teoretických stanovisek, ale spíš staveniště, kde se připravují jednotlivé prvky a celé bloky budoucí, místy už tušené stavby.

V druhé, konstruktivní kapitole, v níž jsme se na

jedné straně řídili obecnou ideou prožívání a na druhé údaji z analytického přehledu, jsme si stanovili cíl rozvinout výchozí abstrakce převzaté z psychologické teorie činnosti a zaměřené na náš empirický materiál, a to tak, abychom ho mohli teoreticky zpracovat a stanovit zákonitosti procesů, ne jejich obecné znaky.

„Postup ke konkrétnímu“ samozřejmě nekončí stanovením těchto zákonitostí. Ve třetí, závěrečné kapitole je nastolen problém kulturně historické determinace prožívání, jejíž propracování by mělo podle našeho záměru překlenout mezeru mezi obecnými zákonitostmi tohoto procesu, tj. mezi prožíváním vůbec, prožíváním jakéhosi abstraktního individua a prožíváním konkrétního člověka, žijícího mezi ostatními lidmi v určité historické epoše. Tato kapitola obsahuje hypotézu, že proces prožívání je zprostředkováván určitými strukturami společenského vědomí, jakož i podrobnou analýzu konkrétního případu prožívání, provedenou na materiálu krásné literatury. Smyslem této analýzy není ani tak dokázat hypotézu (neboť k dokázání zjevně nestačí), jako spíš ji ilustrovat a zároveň s ní i celou řadu situací z předcházejících částí této práce.

Autor pokládá za svou povinnost vděčně vzpomenout světlé památky A. N. Leont'jeva, pod jehož vedením bylo studium zahájeno, jakož i upřímně poděkovat profesoru V. P. Zinčenkovi, bez jehož účasti by tato kniha nemohla vyjít, N. A. Alexejevovi, L. M. Chajrullajevovi a I. A. Pitljarové za pomoc při práci.

F.J. Vasiljuk

ÚVOD

DVA POJMY PROŽÍVÁNÍ

Předmětem naší analýzy jsou procesy, pro které běžný jazyk se zdarem používá slovo „prožívání“ (v onom významu, v němž „prožít“ znamená „přežít“, tj. přenést se přes nějakou, obvykle tíživou situaci, překonat nějaký trýznivý cit nebo situaci, vytrpět, vydržet atd.) a které současně nenašly svůj odraz ve vědeckém psychologickém pojmu prožívání.

Když si děláme starost, jak blízký člověk přežije ztrátu, která ho postihla, nebojíme se, zda dokáže cítit utrpení, zakoušet je (nebojíme se tedy o schopnost prožívat v tradičním, psychologickém významu termínu), ale o něco docela jiného, o to, jak se mu podaří utrpení překonat, obstát ve zkoušce, dostat se z krize a obnovit duševní rovnováhu, zkrátka psychicky se vyrovnat se situací. Jedná se o určitý aktivní vnitřní proces, vedoucí k určitému výsledku a reálně přetvářející psychologickou situaci, o prožívání jako činnost.

Stačí se podívat na tradiční psychologický pojem prožívání, abychom se přesvědčili, že má s myšlenkou prožívání jako činnosti velice málo společného. Tento tradiční pojem je určen prostřednictvím kategorie psychického jevu. Každý psychický jev je charakterizován tím, jak se vztahuje k té či oné „modalitě“ (citu, vůli, představě, paměti, myšlení atd.), a pro jeho vnitřní strukturu je charakteristická za prvé existence „ima-

mentní předmětnosti“ [41] neboli předmětného obsahu [189], a za druhé to, že ho subjekt bezprostředně zakouší, že je mu dán. V pojmu prožívání je zafixován právě naposled uvedený aspekt psychického jevu. Psychologie tedy chápe prožívání jako bezprostřední subjektivní vnitřní danost psychického jevu na rozdíl od jeho obsahu a „modality“. Z tohoto hlediska jsou teoreticky smysluplné i takové občas používané výrazy, jako „myšlenkové prožívání“, „zrakové prožívání“ atd., i když tahají za uši [27; 235]¹.

Abychom přesněji objasnili obsah tohoto pojmu, musíme se zabývat vztahem prožívání k vědomí. Obě strukturální komponenty psychického jevu — předmětný obsah a prožívání — jsou vědomí nějak dány, ale dány odlišně, ve zcela rozdílných režimech pozorování. Při aktivních formách vnímání, myšlení, paměti vystupuje uvědomovaný předmětný obsah jako pasivní objekt, na který je zaměřena psychická činnost. Předmětný obsah je nám tedy dán *zvědomováním*, kde Pozorované vystupuje jako objekt, zatímco Pozorovatel jako subjekt tohoto aktu. Zato při prožívání se tyto vztahy obrátí. Každý dobře zná z vlastní zkušenosti fakt, že naše prožívání probíhá spontánně, aniž by od nás vyžadovalo zvláštní úsilí, je nám dáno přímo, samo sebou (srov. Descartovo „vnímáme sami v sobě“). Říci o prožívání, že je dáno „samo sebou“, znamená zdůraznit, že je dáno zejména samo, svou vlastní silou, a není vyvoláno aktem uvědomování nebo reflexe, jinak řečeno, že

¹ Taková nejobecnější definice pojmu prožívání se shoduje s kurteziánským „cogito“. „Slovem myšlení (cogitatio)“, vysvětloval Descartes, „rozumím vše - to, co v nás probíhá tak, že to sami v sobě bezprostředně vznikáme, a proto nejen rozumět, přát si, představovat, ale i cítit zde znamená totéž co myslet.“ [57, s. 429.]

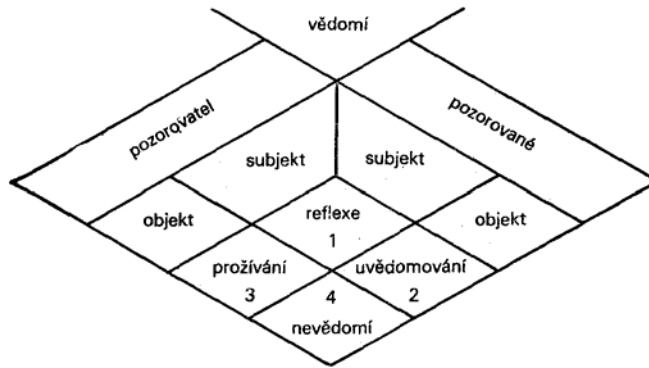
Pozorované je tu aktivní a je tedy logickým subjektem, zatímco Pozorovatel naopak jen snáší, trpí působení faktického obsahu, je pasivní, a proto vystupuje jako logický objekt.

Abychom názorněji zdůraznili specifčnost prožívání jako zvláštního režimu, v němž pracuje vědomí, musíme uvést obě zbývající kombinační možnosti. Když vědomí působí jako aktivní Pozorovatel, postihující svou vlastní aktivitu, tj. Pozorovatel i Pozorované mají aktivní, subjektivní povahu, máme co činit se sebereflexí. A konečně v posledním případě, kdy jak Pozorovatel, tak Pozorované jsou objekty a samo pozorování jako takové mizí, jde o logickou strukturu pojmu nevědomí. Z tohoto hlediska je možné pochopit rozšířené představy o nevědomí jako o místu, kde na sebe mlčky vzájemně působí psychické síly a předměty [17].

Nemůžeme se zdržet u podrobné interpretace této typologie, neboť by nás zavedla příliš daleko od hlavního tématu, tím spíš, že i bez ní jsme dosáhli toho nejdůležitějšího: zformulovali jsme systém srovnávání a konfrontace, který ukazuje základní význam tradičního psychologického pojmu prožívání.

V jeho rámci je v současné psychologii nejvíc rozšířena ona varianta, která omezuje prožívání na oblast subjektivně významového. Prožívání je přitom chápáno jako protiklad k objektivnímu poznání; je to zvláštní, subjektivní odraz. Nejde však o odraz okolního předmětného světa jako takového, ale o odraz světa braného ve vztahu k subjektu, z hlediska možností poskytovaných (světem) subjektu, aby uspokojil své aktuální motivy a potřeby. U tohoto pojetí bychom rádi zdůraznili nikoli to, co odlišuje prožívání od ob-

Typologie funkčních režimů vědomí

jektivního poznání, ale to, co je spojuje, zejména pak to, že prožívání je zde chápáno jako odraz, že mluvíme o prožívání jako zrcadlení, nikoli o prožívání jako činnosti, jímž se zabývá naše práce.

Zvláštní místo v psychologické literatuře o prožívání zauímají práce F. V. Bassina [23; 24], s jehož jménem se v sovětské psychologii 70. let pojí problematika „významuplných prožitků“ (Bassinův termín) a pokus představit je jako „přednostní předmět psychologie“ [23, s. 107]. Tyto práce pojem prožívání pozměnily, jeho hranice byly znejasněny (ale i rozšířeny!) jeho sblížením s velkou a nesourodou masou fenoménů a mechanismů (k nimž patří „komplex méněcennosti“ A. Adlera, efekt „nedokončené činnosti“ B. Zejgarnikové, mechanismy psychické obrany, mechanismus „transformace motivu v cíl“ A. N. Leontjeva atd. [22; 23]). To umožnilo F. V. Bassinovi předložit řadu nadějných hypotéz, přesahujících tradiční pojem prožívání. K jedné z nich se v pravý čas vrátíme. Podle našeho názoru je v pracích F. V. Bassina nejdůleži-

tější naznačený, i když jasně nezformulovaný přechod k „ekonomickému“ pohledu na prožívání; Bassin pod povrchem fenomenálně pociťovaného průběhu prožívání našel *práci*, která je uskutečňována prožíváním, mají-li ve vědomí člověka nastat reálné a životně důležité, významné změny. Kdyby se tento přechod zdařil provést přesně a systematicky, získali bychom jednotnou teorii prožívání, spojující prožívání jako zrcadlení a prožívání jako činnost v jeden pojem.

Zatím se to nepodařilo ani Bassinovi, ani komukoli jinému; studium prožívání jako zrcadlení, jímž se zabývá hlavně zkoumání emocí, a studium prožívání jako činnosti, jež je součástí teorie psychické obrany, psychické kompenzace, vyrovnávání a přesunu, probíhá převážně paralelně. V dějinách psychologie se však vyskytují příklady, kdy byly tyto kategorie se zdarem spojeny při klinických analýzách konkrétního prožívání (např. analýza S. Freuda [77], „propracování se smutkem“ E. Lindemanna [140], „práce zármutku“, emoce jako „magické dění“ v Sartrově pojetí [196]), a to nám dává důvod k naději, že dříve či později bude vytvořena sjednocující teorie prožívání.

ZAVEDENÍ POJMU PROŽÍVÁNÍ DO KATEGORIÁLNÍHO APARÁTU TEORIE ČINNOSTI

Vytvořit takovou sjednocující teorii je záležitostí budoucnosti. My si klademe daleko skromnější cíl — chceme vypracovat teorii prožívání jako činnosti z pozice činnostního psychologického přístupu. Zaváděný pojem tedy nechce nahradit tradiční pojem prožívání²

² Místo pojmu „prožívání jako činnost“ budeme nadále používat termín „prožívání“; hvězdičkou budeme přitom ozna-

nebo ho do sebe zahrnout. Nezavádí se místo něj, ale vedle něj jako samostatný a nezávislý pojem.

V zahraniční psychologii se problém prožívání aktivně zkoumá při studiu procesů psychické obrany, kompenzace, vyrovnávání. Autoři popsali řadu faktů, důkladně je teoreticky zpracovali, nashromáždili rozsáhlé metodické zkušenosti, jak prakticky pomoci osobnosti, která se ocitla v kritické životní situaci. V poslední době se na tuto oblast soustředila i pozornost mnoha sovětských psychologů a psychiatrů. Teorie činnosti však zůstala poněkud stranou.

Chce-li tato teorie zaujmout místo obecné psychologie, nemůže lhostejně obcházet existenci celých vrstev psychologických faktů (které jsou jiným psychologickým systémům známy) i celých oblastí psychologické praxe, aniž by se pokusila teoreticky vstřebat tyto faktory i s příslušnou intelektuální a metodickou zkušeností.

Pochopitelně nelze tvrdit, že psychologická teorie činnosti tuto sféru psychické reality až dosud vůbec nezaznamenala. Průběh zkoumání nejednou přivedl mnoho autorů zabývajících se teorií činnosti k problematice prožívání. V jejich pracích nalézáme analýzu konkrétních případů prožívání (vzpomeňme např. na Leont'jevův popis [128, s. 22] „psychologického východiska“, které objevili vězni Šlisselburské pevnosti, aby se mohli vyrovnat s nutností vykonávat nesmyslné nucené práce); teorie o psychologických situacích a stavech, které vyvolávají procesy prožívání (k nim patří „dezintegrace vědomí“ [129], krize vývoje osobnosti

čovat případy, kdy se toto slovo bude užívat ve smyslu v psychologii tradičním.

[248], stav psychického napětí [166; 167; 170], konflikt osobnostních smyslů [215; 220]). K problému prožívání vede i studium jednotlivých psychických funkcí (uvedme myšlenku V. K. Viljunase [237, s. 128-130] „emočním způsobu řešení situací“, pokus objasnit takové fenomény vnímání, jako percepční obranu aj. s pomocí pojmu osobnostního smyslu [215]), jakož i studium obecných mechanismů fungování psychiky (například při studiu zaměřenosti z pozice činnosti [10]). Kromě toho nalézáme v teorii činnosti řadu obecných pojmů, které mohou být přímo použity k rozvíjení teorie prožívání. Z nich je třeba vyzdvihnout zejména pojem „vnitřní práce“ nebo „práce vědomí“ [248, s. 139; 131, s. 149, 161].

Avšak všechny tyto ideje a představy, samy o sobě cenné, jsou — pokud jde o náš problém — nesourodé, jelikož byly vysloveny příležitostně, při řešení zcela jiných teoretických úkolů, a není jich samozřejmě dost k teoretickému zvládnutí tak závažného tématu, jakým je prožívání³. Aby toto zvládnutí bylo systematické, aby neznamenal mechanické přesazování pojmů z jiných pojmových systémů na novou teoretickou půdu, ale aby se o ně zasloužil organický vývoj teorie činnosti samotné, je nutné do ní zavést novou kategorii, kolem níž by se soustředila práce na této problematice. Navrhujeme k tomuto účelu kategorii prožívání.

Co to však znamená zavést do hotového pojmového systému novou kategorii? Za prvé ukázat na takový stav nebo vlastnost předmětu studovaného daným systé-

³ Když A. N. Leont'jev posuzoval perspektivní problémy sovětské psychologie, zmínil se nikoli náhodou, že otázky konfliktního prožívání a psychické kompenzace byly až dosud nezaslouženě ignorovány [127].

mem, jehož popis a objasnění přivádějí tento systém do úzkých, tj. demonstrovat, že systém nutně potřebuje novou kategorii; a za druhé tuto kategorii uvést ve vztah s jeho základními kategoriemi.

Stačí se podívat na jednu ze situací v teorii psychické obrany a vyrovnávání klasických, dejme tomu na situaci, kdy zemře někdo blízký, abychom zjistili, že teorie činnosti dokáže poměrně snadno zodpovědět otázky, proč při tom vzniká psychická krize a jak se fenomenologicky projevuje, ale vůbec si nepoloží otázku nejdůležitější — jak se člověk z krize dostane?

To pochopitelně není zásadní neschopnost teorie; historicky k tomu prostě došlo tak, že se dosud zajímala hlavně o jinou rovinu — o rovinu předmětné činnosti a psychického odrazu. A právě tyto kategorie určovaly charakter základních otázek, které si badatel klade při psychologické analýze reality. Jenomže v této realitě samé, v životě, se vyskytují situace, které nemůže vyřešit ani sebelepší předmětná činnost, ani sebedokonalejší psychický odraz. „Hrozí-li člověku nebezpečí,“ napsal R. Peters, „může se pokusit zachránit útekem, „ale když se ho zmocní zármutek, protože mu zemřela žena, může snad tuto situaci napravit nějakým zvláštním jednáním?“ [172, s. 192]. Takové jednání neexistuje, protože neexistuje ani taková předmětná proměna skutečnosti, která by situaci vyřešila a vedla k uskutečnitelnému cíli. Předmětné jednání je tedy bezmocné. A stejně bezmocný je i psychický odraz, a to jak racionální (což je očividné), tak emocionální. A vskutku, jakmile je emoce zvláštním odrazem⁴, může

⁴ Teorie činnosti však pohlíží na emoci právě takto a jedině takto. Ačkoli se autoři, kteří se emocemi zabývají, liší v názorech

pouze vyjádřit osobnostní smysl situace, přičemž ponechá subjektu možnost, aby ho rozumově pochopil, smysl, o němž se mlčky předpokládá, že existuje i před tímto vyjádřením a pochopením a že je na něm nezávislý. Jinak řečeno, emoce pouze konstatuje vztah mezi „být“ a „muset“, ale není v jejích silách ho změnit. Tak se na tuto věc dívá teorie činnosti. Není schopna vyřešit podobnou psychologickou situaci ani „problém osobnostního smyslu“, poněvadž tento proces rozvíjející se na základě emocí jako by byl pokračováním odrazu začatého emocí na jiné úrovni.

Uvedenou situaci nemohou tedy vyřešit ani procesy předmětné činnosti, ani procesy psychického odrazu. Ať je sledujeme sebehlouběji, nikde nenastane okamžik, v němž by se člověk jejich zásluhou vyrovnal s nenapravitelným neštěstím, znovu získal ztracený smysl existence, „duševně se vzchopil“, jak napsal M. Šolochov. V nejlepším případě si může velmi přesně a do hloubky uvědomit, co se v jeho životě odehrálo, co pro něj tato událost znamená, tj. to, co by psycholog nazval „osobnostním smyslem“ události a co sám člověk může v dané situaci pocítit jako něco, co smysl nemá, jako nesmyslnost.⁵ Skutečný problém, který má

na otázku jejich funkcí, všichni se shodují v tom, že emoce je odraz, i když zvláštní, mající zvláštní předmět (nikoli vnější realitu, ale její vztah k potřebám subjektu), zvláštní formu (bezprostřední prožívání nebo takzvané „emocionální zabarvení“), ale přece jen odraz, a nic jiného [37, s. 157; 131, s. 198; 237; 246, s. 44].

⁵ Zde je nutné poněkud odbočit do oblasti názorů na smysl. V koncepci A. N. Leont'jeva není tento pojem jednoznačný. K našemu účelu je důležité rozlišovat tři jeho významy, které jsou udávány třemi protiklady: 1) smysl — význam; 2) smysl — emoce; 3) existence smyslu („osmyslnění“) — nepřítomnost smyslu (nesmyslnost). První z nich je odvozena od fundamentální opozice

před sebou, jeho kritický bod, nespočívá v pochopení smyslu situace ani ve zjištění sice utajeného, ale existujícího smyslu, nýbrž v jeho vytvoření, ve zrození smyslu, ve vybudování smyslu.

Právě procesy tohoto druhu představují onen hledaný rozměr psychické reality, pro kterou nemá teorie činnosti odpovídající kategorii. Tím, že navrhuje, aby její místo zaujal pojem prožívání, a tak přecházíme k druhé, „pozitivní“ fázi jeho uvedení, nutně vylučujeme možnost, aby se o tuto úlohu ucházel pojem vytváření smyslu. V podobě, v jaké se tento pojem v teorii činnosti objevuje, bývá často používán ve spojitosti se vznikem nějakého, jakéhokoli osobnostního smyslu (nikoli se vznikem *osmyslnění*), tj. bez zřetele k hledání zvláštních, smyslutvorných motivů. Ale dokonce ani to není nejdůležitější: vytváření smyslu se chápe jako funkce *motivů* [116; 117; 131]; mluvíme-li však o vzniku smyslu, máme na mysli zvláštní činnost *subjektu*⁶.

poznání a vztahu [131; 189]: jak význam — jednotka objektivního poznání skutečnosti, tak smysl — jednotka subjektivního (zaujatého) vztahu k ní. Tento první význam pojmu smysl je abstrahován od lišící se formy jeho existence ve vědomí. Druhý protiklad — *mi a vsi* a emoce — rozlišuje právě dvě základní formy této existence, limoce, to je bezprostřední výraz vztahu jedince k těm či oněm okolnostem a situacím, zatímco smysl, to už je něco zprostředkovaného významy a vůbec poznáním, poznáním sebe sama a svého života; smysl, to je emoce s myšlenkou, emoce prostoupená myšlenkou. Třetí opozice (osmyslnění a nesmyslnost) má zcela jiný původ. Jejím zdrojem je pojem smyslutvorného motivu. Jedině když činnost subjektu a vůbec průběh událostí směřuje k realizaci smyslutvorných motivů, jeví se situace smysluplnou, mluví smysl. V opačném případě se stává nesmyslnou.

⁶ Mimochodem, v teorii činnosti už existuje vzor, který chápe vytváření smyslu jako činnost, což je založeno na materiálech pseudoskopického vidění.

Specifičnost této činnosti je dána především zvláštnostmi životních situací, jež stavějí subjekt před nutnost prožívání. Takovým situacím budeme říkat *kritické*. Kdyby bylo zapotřebí popsat povahu kritické situace jedním slovem, muselo by se říci, že je to situace nemožnosti. Nemožnosti čeho? Nemožnosti žít, realizovat *vnitřní nezbytnosti* svého života.

Boj proti této nemožnosti a za vytvoření situace, v níž lze realizovat životní nezbytnosti, to je právě prožívání. Prožívat znamená překlenout jistou „trhlinu“ v životě, je to obrodná práce, jakoby kolmá k linii realizace života. To, že jsou procesy prožívání stavěny proti realizaci života, tj. činnosti, neznamená, že jsou to jakési mystické, mimo život se odehrávající děje; psychofyziologicky jsou to tytéž procesy života a činnosti, ale psychologickým významem a určením jsou to procesy zaměřené na život sám, na zajištění psychické možnosti jeho realizace. Takové je krajně abstraktní pojetí prožívání, popisovaného na úrovni bytí, tj. abstrahovaného od vědomí.

To, co se na úrovni bytí jeví jako *možnost* realizovat životní nezbytnosti, jako možnost přitakat životu, jeví se na úrovni „vědomého bytí“, přesněji jeho jedině, „nejnižší“ vrstvy⁷, jako *smysluplnost života*. Smysluplnost života je obecné pojmenování (získané na úrovni

⁷ Myšlenka, že taková vrstva existuje, je dost dobře zpracována ve filozofické literatuře, například v pojmu „předreflexivní vědomí“. V různých podobách nejednou posloužila i při vytváření psychologických teorií. Neznámá není ani teorii činnosti, kde se matně rýsuje v pojmu motivu a zjevně je využita skupinou autorů, pokoušejících se vzít za základ teoreticko-činnostního přístupu k osobnosti pojem „vytváření smyslu“ [11, s. 113 — 114; 12]. Jak napsali V. P. Zinčenko a M. K. Mamardašvili, nemůže už moderní

fenomenologického popisu) pro celou řadu konkrétních psychologických jevů, bezprostředně identifikovatelných vědomím v odpovídající řadě prožívání* od spokojenosti až po pocit „ospravedlnění existence“, jenž podle A. N. Leont'jeva představuje „smysl a štěstí života“ [131, s. 160]. „Nemožnost“ má také svou pozitivní fenomenologii, jejíž jméno zní ztráta smyslu, zatímco konkrétní stavy jsou zoufalství, beznaděj, neproveditelnost, nevyhnutelnost aj.

Jelikož život může mít k dispozici nejrozličnější druhy „*vnitřních nezbytností*“, přirozeně se předpokládá, že realizovatelnosti každé z nich odpovídá vlastní typ slavného a nerealizovatelnosti vlastní typ stavů nemožnosti. Jaké budou tyto typy nezbytností a tyto stavy konkrétně, nelze předem odhadnout. Je to jedna ze základních otázek veškerého výzkumu. Můžeme jen říci, že v situaci nemožnosti (nesmyslnosti) má člověk před sebou v té či oné formě „otázku osobnostního smyslu“, což však není onen úkol, o který právě jde v teorii činnosti A. N. Leont'jeva⁸, totiž o zvýznamnění

psychologie ignorovat myšlenku, že „něco ve vědomí je bezprostředně propojeno s charakteristikami bytí (což podléhá objektivní analýze) vzhledem k vědomí ve smyslu individuálně psychické reality“ [250, s. 279].

⁸ Aby bylo učiněno spravedlnosti zadost, musíme říci, že A. N. Leont'jev velmi dobře chápal, že „problém osobnostního smyslu“ se pro osobnost stal „záležitostí vzájemného vztahu motivů“ [131, s. 149], že nekončí jeho zvědoměním, že k jeho vytvoření je zapotřebí zvláštní *přetvářející práce* s motivy („K řešení podobného úkolu, a možná i k odvrhnutí od sebe toho, co se odhalilo, je třeba zvláštní vnitřní práce [tamtéž]), avšak tím se před námi pouze poodhrnuje závěs, za nímž se otevírá kouzelná (jinak se to nedá říci) psychologická oblast, kde člověka neovládají motivy, ale on sám se stává pánem, a nejen to — tvůrcem svých motivů.

smyslu, který existuje v individuálním bytí, pro vědomí však není jasný. Jde naopak o úkol dosáhnout smysluplnosti, najít zdroje smyslu, „zpracovat“ tyto zdroje, vytěžit z nich smysl atd., zkrátka vytvořit smysl.

Právě tato obecná myšlenka o *vytvoření smyslu* nám umožňuje mluvit o prožívání jako o *produktivním* procesu, jako o zvláštní *práci*. Přestože je možné předem předpokládat, že myšlenku produktivnosti lze v různé míře a v různé podobě aplikovat na různé typy prožívání, je pro nás ontologicky, gnoseologicky a metodologicky nejdůležitější. Ontologicky proto, že produktivnost, a v krajním případě tvůrčí charakter prožívání, je, jak dále uvidíme, nedílnou vlastností jeho nejvyšších typů. Gnoseologicky proto, že podle známé marxistické teze právě nejvyšší formy vývoje studovaného objektu poskytují klíč k pochopení jeho nižších forem. A konečně metodologicky proto, že se v této myšlence tak jako v žádné jiné v psychologii zkoncentrovala podstata činnostního přístupu, jehož metodickým vzorem a orientačním bodem je Marxova myšlenka o výrobní činnosti a její podstatné „převaze“ nad spotřebou [131, s. 140-141].

Jestliže na úrovni bytí je prožívání obnovením možnosti realizovat vnitřní nezbytnosti života a na úrovni vědomí nalezením smysluplnosti, pak vzhledem ke vztahu vědomí a bytí je úkolem prožívání dosáhnout smyslové korespondence vědomí a bytí, což přeneseno na bytí znamená *zajistit mu smysl* a přeneseno na vědomí — *přijmout smysl bytí*.

Pokud jde o srovnání pojmu prožívání a pojmu činnosti, pak tvrzení, že nutnost prožívat vzniká v situacích bezprostředně neřešitelných předmětně praktickou činností, byt' — jak už bylo řečeno — sebedo-

konaleji zajištěnou odrazem, nelze chápat tak, že kategorii činnosti není možné na prožívání vůbec aplikovat a že je tedy prožívání buď pomocným funkčním mechanismem činnosti a odrazu, nebo se svou „povahou“ z teoretického a činnostního obrazu psychické reality vylučuje. Prožívání ve skutečnosti tento obraz doplňuje, neboť zároveň s vnější praktickou a poznávací činností představuje zvláštní typ činnostních procesů specifikovaných především svým výsledkem — smyslem (smysluplností).⁹

Prožívání je především činnost, tj. samostatný proces, jehož prostřednictvím se subjekt vztahuje ke světu a jenž řeší jeho reálné životní problémy, a nikoli zvláštní psychická „funkce“, stojící v jedné řadě s pamětí, vnímáním, myšlením, představivostí nebo emocemi. Tyto „funkce“ se spolu s vnějším předmětným jednáním zapojují do realizace prožívání úplně stejně jako do realizace každé lidské činnosti; avšak význam jak intrapsychických, tak behaviorálních procesů účastnících se prožívání může být objasněn jedině tehdy, když vyjdeme od obecného úkolu a zaměření prožívání, z jeho soustavné práce na přetvoření psychického světa, která jediná je schopna vyřešit situaci, kdy je adekvátní vnější činnost nemožná.

Pokud jde o nositele čili realizátory prožívání, musíme se nejprve zabývat vnějším chováním. Vnější činnost neuskutečňuje prožívání přímo, dosahováním

⁹ Srv. závažnou myšlenku V. K. Viljunase týkající se „biologického smyslu: „vytváření smyslu je sice (stejně jako „poznávací psychologické produkty“ — F. V.) výsledkem činnosti, avšak ta ho sama od sebe nezpůsobuje ani nefixuje svůj předmětný obsah.“ [50, s. 87—88.] A dále: „Smysl není tvořen předmětnou činností ...“

jistých předmětných výsledků, ale proměnou vědomí subjektu a vůbec jeho psychického světa. Toto chování mívá někdy rituálně symbolický charakter, kdy se individuální vědomí napojuje na zvláštní symbolické struktury, které řídí jeho pohyb, které za sebou mají dlouhý kulturní vývoj a v nichž se soustřeďuje lidská zkušenost s prožíváním typických událostí a životních okolností.

Zapojení různých intrapsychických procesů do prožívání můžeme názorně objasnit parafrázováním „divadelní“ metafory S. Freuda: „představení“ prožívání se obvykle účastní celý soubor psychických funkcí, ale pokaždé může jen jedna z nich hrát hlavní roli, v níž přebírá hlavní díl práce prožívání, tj. práce na vyřešení neřešitelné situace. V této roli často vystupují emocionální procesy (odpor k „příliš zelenému“ hroznu odstraňuje rozpor mezi touhou ho sníst a nemožností to udělat [196]), avšak v protikladu k této asociaci (a někdy i ztotožňování) mezi slovy „emoce“ a „prožívání“, která se v psychologii ustálila, musíme zdůraznit zejména to, že emoce nemají žádné přednostní právo hrát v prožívání hlavní roli. Základním aktérem se může stát i vnímání („percepční obrana“ [45; 99; 213; 214 aj.]), myšlení (případy „racionalizace“ vlastních pohnutek, tzv. „intelektuální přepracování“ [199] traumatizujících událostí) a pozornost („obranné přenesení pozornosti na vedlejší prvky traumatizující události“¹⁰ [188, s. 349]) i jiné psychické „funkce“.

¹⁰ V. J. Rožnov a M. E. Burno [188] uvádějí jako příklad epizodu z Vojny a míru, popisující reakci Pierra Bezuchova na Karatajevovu smrt. Když Bezuchov zaslechl výstřel znamenající, že je Karatajev zabit, „v téměř okamžiku si vzpomněl, že dosud nespočítal, kolik denních pochodů zbývá do Smolenska, čímž se

Prožívání jako činnost je tedy realizováno jak vnější, tak vnitřní činností. Tato teze je mimořádně důležitá z hlediska metodologického i světonázorového. Idealistické varianty tradiční psychologie odkazovaly prožívání do úzkého světa individuální subjektivity, zatímco ve stejné době vulgárně materialistické směry je chápaly jako epifenomén, čímž je zanechávaly mimo hranice vědeckého zkoumání. Teprve materialistická psychologie založená na marxistickém učení o aktivní sociální podstatě člověka je schopna překonat stav, jenž tradiční psychologii připadá tak samozřejmý, a to výlučně zarřazení prožívání mezi vnitřní, duševní procesy. Často se člověku podaří překonat životní krizi ani ne tak díky specifickému vnitřnímu přepracování traumatizujících událostí (i když to bez něj nejde), jako spíš s pomocí aktivní, tvůrčí, veřejně prospěšné činnosti, která — zatímco jakožto předmětná činnost realizuje uvědomovaný cíl subjektu a vytváří společensky významný vnější produkt — současně vystupuje i jako činnost prožívání, vytvářející a shromažďující zásobu smysluplnosti pro individuální život člověka.

Shrňme, co jsme řekli v úvodu. Existují zvláštní životní situace, které nelze vyřešit procesy předmětné a poznávací činnosti, ale které jsou zvládnány procesy prožívání. Prožívání je nutné odlišit od tradičního psychologického pojmu prožívání*, označujícího bezprostřední danost psychických obsahů vědomí. Prožívání chápeme jako zvláštní činnost, zvláštní práci na pře-

začal zabývat předtím, než projel maršál. A dal se do počítání“.
 „Pierre pochopil teprve teď veškerou sílu lidské vitality a spásnou mos danou člověku, která mu umožňuje přenést pozornost a která se podobá onomu pojistnému ventilu u parníku, jenž vypouští přebytečnou páru, jakmile tlak přesáhne přípustnou normu.“

stavbě psychického světa, zaměřenou na nastolení smyslové korespondence mezi vědomím a bytím, jejímž obecným cílem je dát životu hlubší smysl.

To jsou velice obecné a předběžné teze, zabývající se prožíváním z hlediska psychologické teorie činnosti.

1/ SOUČASNÉ PŘEDSTAVY O PROŽÍVÁNÍ

V této kapitole chceme zkoumat teorie zabývající se problémem prožívání z hlediska dvou základních otázek. První z nich se týká povahy kritických situací vyvolávajících nutnost prožít, druhá se zabývá těmito procesy samotnými.

PROBLÉM KRITICKÉ SITUACE

Jak už jsme konstatovali, musí být kritická situace z nejobecnějšího hlediska definována jako situace *nemožnosti*, tj. taková situace, v níž se subjekt střetává s nemožností realizovat vnitřní *nezbytnosti* svého života (motivy, snahy, hodnoty aj.).

Moderní psychologie popisuje kritické životní situace čtyřmi klíčovými pojmy, a to pojmy stres, frustrace, konflikt a krize. Přestože o této otázce existuje rozsáhlá literatura¹, teoretické úvahy o kritických situacích nejsou příliš propracovány. To platí zejména o teorii stresu a krize, kde se mnozí autoři spokojují s prostým výčtem konkrétních událostí, jejichž důsledkem jsou stresové nebo krizové situace, nebo kde k charakteristice těchto situací používají taková obecná schémata, jako porušení psychické rovnováhy, aniž by je

¹ Podle údajů Mezinárodního ústavu pro výzkum stresu bylo do r. 1979 publikováno 150 000 prací týkajících se stresu a přílehlých témat [204, s. 11].

nějak teoreticky konkretizovali. Přestože témata frustrace a konfliktu jsou — každé zvlášť — zpracována daleko lépe, nedaří se určit jasné vztahy ani mezi těmito dvěma pojmy [63], nemluvě o tom, že se vůbec nikdo nepokusil porovnat současně všechny čtyři uvedené pojmy, zjistit, zda se nekříží, jaké jsou logické podmínky pro užití každého z nich atd.

Vědci, kteří zkoumají některé z těchto témat, zařazují jakoukoli kritickou situaci do své oblíbené kategorie. A tak pro psychoanalytika je každá podobná situace situací konfliktu, pro H. Selyeho situací stresu atd. Autoři, kteří se o tuto problematiku speciálně nezajímají, se při výběru pojmu stresu, konfliktu, frustrace nebo krize řídí především intuicí nebo stylistickými důvody. To všechno vede ke značnému terminologickému zmatku.

Vzhledem k tomu bude naším prvořadým teoretickým úkolem vyčlenit specifickou kategoriální oblast pro každou z pojmových definic kritických situací a vymezit tak její užití. Přitom budeme vycházet z obecné představy, podle níž je typ kritické situace určen charakterem stavu „nemožnosti“, do něž se dostala životní činnost subjektu. Tato „nemožnost“ je zase dána tím, jaká *životní nezbytnost* je paralyzována v důsledku toho, že *typy aktivity*, jež má subjekt k dispozici, nejsou schopny se vypořádat s existujícími *vnějšími* a *vnitřními* podmínkami životní činnosti. Tyto vnější a vnitřní podmínky, typ aktivity a specifická životní nezbytnost jsou právě oněmi hlavními body, podle nichž budeme charakterizovat a vzájemně rozlišovat hlavní typy kritických situací.

Stres

Neujasněnost kategoriálního základu a vymezení se nejvíc projevila na pojmu stres. Tento pojem, který zprvu označoval nespecifickou odpověď organismu na působení škodlivých činitelů projevující se v symptomech generalizovaného adaptačního syndromu [202; 203] se nyní vztahuje na všechno možné, takže v kritických pracích o stresu se vytvořila svérázná žánrová tradice začínat přehled výzkumů výčtem jevů tak dokonale rozdílných, že se jen zázrakem vejdu pod jednu střechu: reakce na působení chladu a na vyslechnutou adresnou kritiku, hyperventilace plic při zrychleném dýchání, radost z úspěchu, únava a ponížení [61; 125; 167; 236]. Jak podotkl R. Luft, „mnozí pokládají za stres vše, co se s člověkem děje, když zrovna neleží v posteli“ [60, s. 317]. H. Selye se domnívá, že spící člověk pociťuje určitý stres dokonce i ve stavu naprostého uvolnění [203, s. 30] a přirovnává nepřítomnost stresu k smrti [tamtéž]. Navíc jsou podle Selyeho stresové reakce vlastní všemu živému včetně rostlin, a tak se tento pojem i se všemi svými jednoduchými odvozeninami (stresor, mikrostress a makrostress, dobrý a špatný stres) stává středem systému, který má téměř kosmologické ambice. Přitom jeho hodnota náhle stoupá až na: „vůdčí stimul životního optimismu, tvořivosti, vývoje“ [232, s. 7], „osu všech stránek životní činnosti člověka“ [tamtéž, s. 14] nebo se na jeho základech budují samostatné filozoficko-etické teorie [203].

Podobné proměny konkrétního vědeckého pojmu v univerzální princip jsou z dějin psychologie dobře známy a L. S. Vygotskij [242] popsal zákonitosti tohoto procesu tak podrobně, že situaci, v níž se teď nachází analyzovaný pojem, by bylo možné s určitostí předpo-

vědět už na počátku „stresového boomu“: „Tento objev, z něž se dělá světový názor, stejně jako se z komára dělá velbloud, tento měšťák mezi šlechtici se dostává do nejnebezpečnějšího . . . stadia svého vývoje; snadno splaskne jako mýdlová bublina². V každém případě vstupuje do stadia boje a odmítání, s nímž se teď setkává na všech stranách“ [242, s. 304].

Současné psychologické práce o stresu se skutečně vytrvale pokoušejí tak či onak omezit ambice tohoto pojmu tím, že ho podřizují tradiční psychologické problematice a terminologii. Za tímto účelem zavádí R. Lazarus pojem *psychologického* stresu, který se na rozdíl od fyziologické, vysoce stereotypizované stresové reakce na látky zdraví škodlivé jeví jako reakce zprostředkovaná vyhodnocením hrozby a obrannými procesy [124; 125]. J. Averill se vzápětí po S. Sellsovi [201] domnívá, že podstatou stresové situace je ztráta kontroly, tj. že se nedostaví reakce, která by byla adekvátní dané situaci, přičemž pro jedince má upuštění od reakce závažné důsledky [13, s. 286]. P. Fraisse navrhuje, aby stresem byl nazýván zvláštní druh emociogenních situací a aby byl tento termín „používán zejména pro opakující se nebo chronické situace, v nichž se mohou projevit poruchy adaptace“ [71, s. 145]. J. S. Savenko určuje psychický stres jako „stav, při němž se osobnost ocitá v podmínkách bránících její sebeaktualizaci“ [199, s. 97].

Mohli bychom ještě dlouho pokračovat, ale i z těchto příkladů je vidět hlavní tendence přístupu psycho-

² Tímto obrazem L. S. Vygotskij vyjadřuje, že pojem překročil všechny meze, což ovšem neznamená, že by jeho obsah zcela zanikl a přestal se ve vědě používat.

logie k pojmu stresu. Spočívá v popírání *nespecifičnosti* situací vyvolávajících stres. Stres není vyvolán jakýmkoli požadavkem prostředí, ale pouze tím, který je hodnocen jako ohrožení [124; 125], který narušuje adaptaci [71], kontrolu [13], brání seberealizaci [199]. „Sotva si asi kdo myslí,“ apeluje na zdravý rozum R. S. Razumov, „že každé svalové napětí musí organismu připadat jako stresový činitel. Klidnou procházku . . . nikdo nepokládá za stresovou situaci“ [184, s. 16].

Avšak dokonce i sám otec učení o stresu Hans Selye soudí, že i spánek, natož procházka, obsahuje jistý stres. Podle něj je stres „nespecifická odpověď organismu na působení jakéhokoli (zdůrazňujeme: jakéhokoli — F. V.) činitele“.

Reakce psychologů je pochopitelná; je skutečně problém, jak spojit tuto formulaci a představu s pojmem stres neodlučitelně spjatou, že totiž stres je cosi neobvyklého, co se vymyká zvyklostem, co přesahuje hranice individuální normy fungování? Jak sloučit do jedné teorie „jakékoli“ a „extrémní“? Zdánlivě je to nemožné a psychologové (ba i fyziologové [61, s. 12 až 16]) zamítají slova „jakýkoli činitel“, tj. myšlenku o nespecifičnosti stresu, ve prospěch specifčnosti. Ale zbavit stres (situace a reakce) nespecifičnosti znamená zničit v tomto pojmu to, kvůli čemu byl vytvořen, jeho hlavní význam. Jeho účelem není popírat specifickou povahu podnětů a odpovědí organismu na ně [203; s. 27—28; 204, s. 12], ale dokázat, že jakýkoli stimul zároveň se svým specifickým účinkem předkládá organismu nespecifické požadavky, na něž je odpovědí nespecifická reakce ve vnitřním prostředí organismu.

Z toho, co jsme uvedli, vyplývá, že přibírá-li už

psychologie do své výzbroje pojem „stres“; měla by uchovat jeho základní obsah — myšlenku o nespecifičnosti stresu, i když odmítne bezdůvodné rozšíření jeho rozsahu. K vyřešení tohoto úkolu je nutné vysvětlit ony myšlené psychologické podmínky, v nichž tato idea přesně odráží jimi stanovený řez psychickou realitou. Přesnost zdůrazňujeme proto, že překážky kladené seberealizaci, porucha kontroly atd., stres bezsporu vyvolávají, vytvářejí pro něj dostatečné podmínky. Jde však o to objevit podmínky minimálně nutné, přesněji specifické podmínky, při nichž vzniká nespecifický výsledek — stres.

Jakékoli nároky prostředí mohou vyvolat kritickou situaci, extrémní situaci pouze u individua, které není schopno se vyrovnat vůbec se žádnými nároky a přitom je současně vnitřní nezbytností jeho života neodkladné (zde—a—nyní) uspokojení jakékoli potřeby; jinak řečeno u individua, jehož normální životní svět je „snadný“ a „prostý“, tj. takový, že jakákoli potřeba je uspokojována přímo a bezprostředně, aniž by narážela na překážky ze strany jiných potřeb či vnějších sil, a nevyžaduje tedy od individua žádnou aktivitu.

Takovou hypotetickou existenci, kdy je štěstí dáno přímo a bezprostředně a veškerý život se omezuje na bezprostřední vitálnost, může dokonale realizovat, a to ještě s jistými výhradami, toliko plod přebývající v matčině lůně, avšak zčásti se projevuje v jakémkoli životě jako zaměřenost na uspokojení „zde—a—nyní“ nebo v tom, co S. Freud nazývá „princip slasti“.

Je pochopitelné, že zaměřenost není uskutečňována hladce. Soustavně tomu brání i velice obyčejné, prostě jakékoli nároky reality. Jestliže budeme toto

bránění kvalifikovat jako zvláštní kritickou situaci — stres, dospějeme k takovému pojetí stresu, v němž se evidentně daří spojit „extrémnost“ a „nespecifičnost“. Popsané obsahové a logické podmínky zcela jasně ukazují, jak je možné pokládat stres za kritickou událost a současně jej chápat jako permanentní životní stav.

Kategoriální oblast vymežující pojem stres lze tedy označit termínem „vitálnost“, kterým se rozumí trvalý rozměr bytí, pro nějž je zákonem zaměřenost na uspokojení „zde—a—nyní“.

Frustrace

Podle většiny definic nevyhnutelně charakterizuje frustrující situaci silná motivace k dosažení cíle (uspokojení potřeby) a překážky, jež tomu brání [94; 107; 114; 138; 168; 195 aj.].

V souladu s tím se frustrující situace klasifikují podle povahy frustrovaných motivů a podle povahy „bariér“. Do klasifikace prvního typu patří například rozlišení základních „vrozených“ psychických potřeb (bezpečí, úcty a lásky), jak je provedl A. Maslow [157], jejichž frustrace má patogenní charakter, a „získaných potřeb“, jejichž frustrace psychické poruchy nevyvolává.

Překážky bránící jedinci v cestě k cíli mohou být fyzické (například zdi vězení), biologické (nemoc, stárnutí), psychologické (strach, nedostatek intelektu) a sociálně kulturní (normy, pravidla, zákazy) [94; 114]. Připomeňme rovněž rozdělení bariér na vnější a vnitřní, jež T. Demboová [56] použila při popisu svých experimentů. Vnitřními bariérami nazvala ty, které brání dosažení cíle, za vnější pokládá ty, které nedovolují pokusným osobám nalézt východisko ze situace. Když

K. Lewin analyzoval bariéry v tomto smyslu vnější, které používají dospělí, aby usměrnili chování dítěte, rozlišoval „fyzicky věčné“, „sociologické“ (nástroje moci, které má dospělý k dispozici díky své sociální pozici“ [138, s. 126]) a „ideologické“ bariéry (druh sociálních, lišících se zapojením „cílů a hodnot, které uznává samo dítě“ [tamtéž, s. 127]). Ilustrace: „Nezapomeň, že jsi holčička!“

Spojení silné motivace k dosažení určitého cíle a překážek na cestě k němu je bezpochyby nevyhnutelnou podmínkou frustrace, člověk však někdy překonává značné těžkosti, aniž by upadl do stavu frustrace. Musí tedy být položena otázka o podmínkách dostačujících k frustraci, anebo, což je totéž, otázka, kdy situace ztížené činnosti přechází do situace frustrace (srov. [136]). Odpověď je přirozeně nutné hledat v charakteristikách stavu frustrovanosti, vždyť právě ten odlišuje situaci frustrace od ztížené situace. V literatuře o problému frustrace však analýzu psychologického smyslu tohoto stavu nenalzáme, většina autorů se spokojí s popisným konstatováním, že frustrovaný člověk pociťuje neklid a napětí [94], lhostejnost, apatii a ztrátu zájmu [195], vinu a úzkost [114], zuřivost a nepřátelství [94], závist a žárlivost [83] atd. Tyto emoce samy o sobě naši otázku neobjasňují a kromě nich nám jako jediný zdroj informací zbývají behaviorální „stopy“ frustrace neboli frustrační chování. Co kdyby zvláštnosti tohoto chování dokázaly vrhnout světlo na to, co se děje při přechodu ze ztížené situace do situace frustrace?

Obvykle se rozlišují následující druhy frustračního chování: a) *psychomotorický neklid* — bezúčelné a neuspořádané reakce; b) *apatie* (při známém výzkumu

R. Barkera, T. Demboové a K. Lewina [21] si jedno dítě lehlo ve frustrující situaci na podlahu a dívalo se do stropu); c) *agrese a destrukce*; d) *stereotypie* — tendence slepě opakovat zafixované chování; e) *regrese* — chápána buď jako „návrat k modelům chování, jež dominovaly v předchozích etapách života jedince“ [195, s. 246—247], nebo jako „primitivizace chování“ (která byla v pokusu R. Barkera, T. Demboové a K. Lewina měřena podle snížení „konstruktivnosti“ chování) či pokles „kvality splnění“ [101].

To jsou tedy druhy frustračního chování. Jaká je jeho nejdůležitější, hlavní charakteristika? Monografie N. Maiera [148] odpovídá na tuto otázku už svým názvem: *Frustrace — bezcílné chování*. V jiné práci N. Maier [149] vysvětlil, že základní tvrzení jeho teorie nespočívá v tom, že „frustrovaný člověk nemá cíl“, ale v tom, že „chování frustrovaného člověka nemá cíl, tj. ztrácí cílovou orientaci“ [149, s. 370—371]. Svou tezi dokládá příkladem, kdy dva lidé spěchající si koupit lístek na vlak vyvolají ve frontě hádku, potom rvačku, a oba v důsledku toho vlak zmeškají. Toto chování neobsahuje cíl získat lístek, neboť podle Maierovy definice není adaptivní (uspokojující potřebu), ale je to „frustrací vyprovokované chování“. Starý cíl tu není nahrazen novým [tamtéž].

Abychom upřesnili stanovisko tohoto autora, musíme je nutně konfrontovat s jinými názory. Tak E. Fromm předpokládá, že frustrační chování (zejména agresivita) „je pokusem, i když často marným, dosáhnout zmařeného cíle“ [83, s. 20]. K. Goldstein naopak ujišťuje, že chování tohoto typu není podřízeno vůbec žádnému cíli, je dezorganizované a neuspořádané. Charakterizuje je jako „katastrofické“ [89].

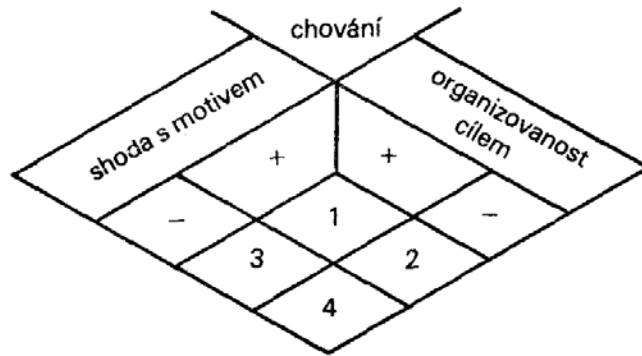
V této souvislosti lze hledisko N. Maiera vyjádřit následujícím způsobem: nevyhnutelným příznakem frustračního chování je ztráta orientace na původní, zmařený cíl (na rozdíl od názoru E. Fromma), tentýž příznak je také dostačující (na rozdíl od názoru K. Goldsteina) — frustrační chování nemusí být nutně zbaveno vší cílevědomosti, může nějaký cíl zahrnovat (dejme tomu co nejvíc urazit soupeře při frustraci vyprovokovaném sporu). Důležité je to, že dosažení cíle nemá smysl vzhledem k původnímu cíli nebo motivu dané situace.

Nejednotnost těchto autorů nám pomáhá určit dva nejdůležitější parametry, podle nichž je možné charakterizovat chování v situaci frustrace. První z nich, který můžeme nazvat „shoda motivů“, znamená, že chování je smysluplně a perspektivně spojeno s motivem konstituujícím psychologickou situaci. Druhý parametr určuje, do jaké míry je chování organizováno jakýmkoli cílem, nezávisle na tom, zda dosažení tohoto cíle povede k realizaci daného motivu. Předpokládáme-li, že ten i onen parametr chování může mít v každém jednotlivém případě kladnou nebo zápornou hodnotu, tj. že běžné chování může být cílem buď uspořádáno a organizováno, nebo dezorganizováno, a že může být současně ve shodě s motivem, nebo nikoli, dostaneme následující typologii možných „stavů“ chování.

V situaci pro subjekt obtížné můžeme pozorovat formy chování, jež odpovídají každému z těchto čtyř typů.

Chování prvního typu, které je ve shodě s motivem a podřízené organizujícímu cíli, není zřejmě frustrační. Závažnou úlohu přitom hrají právě tyto

Typologie „stavů“ chování

jeho vnitřní charakteristiky, neboť vnější typ chování sám o sobě (ať je to pozorovaná lhostejnost subjektu vůči cíli, který ho právě teď přitahoval, destruktivní jednání nebo agresivita), nemůže být jednoznačným svědectvím, že subjekt je frustrován. Může jít přece o bezděčné použití téže agresivity (nebo jakýchkoli jiných aktů, obvykle automaticky zařazovaných k frustračnímu chování), použití doprovázené zpravidla sebeexaltací, při níž se předvádí odpovídající emoční stav (vztek) a které vychází z vědomé kalkulace, že se touto cestou dosáhne cíle.

Podobné pseudofrustrační chování může přejít do formy chování druhého typu: člověk, který záměrně „ztropil hysterickou scénu“ v naději, že dosáhne svého, ztrácí nad svým chováním kontrolu, není schopen se zastavit a své jednání regulovat. Záměrnost, tj. kontrola prováděná vůlí, přestala fungovat, to však neznámá, že přestala fungovat i kontrola prováděná vědomím. Protože toto chování už není nadále podřízeno cíli, ztrácí psychologický status cílevědomého jednání, ale přesto si ještě uchovává status prostředku k realizaci původního motivu situace; jinak řečeno, ve vědomí se

uchovává významové spojení mezi chováním a motivem, naděje na vyřešení situace. Tento typ chování mohou dobře ilustrovat důvodové hysterické reakce, které vznikly v důsledku „dobrovolného posílení reflexů“ [121, s. 72], ale posléze se proměnily v reakce bezděčné. Jak ukázala například pozorování vojenských lékařů, vojáci, kteří trpěli hysterickými hyperkinézami, si přitom dobře uvědomovali souvislost zvýšeného třesu s možností vyhnout se návratu na bojiště.

Pro chování třetího typu je charakteristická právě ztráta spojení, jímž se smysl přenáší z motivu na jednání. Člověk ztrácí vědomou kontrolu nad souvislostí svého chování s původním motivem; přestože jsou jeho jednotlivé činy ještě cílevědomé, nejedná už „kvůli něčemu“, ale „v důsledku něčeho“. To je již uvedené jednání člověka, který se cílevědomě pere u pokladny se svým konkurentem, zatímco vlak už odjíždí z nádraží. „Tady se motivace,“ napsal N. Maier, „oddělí od důvodu jako vysvětlující pojem“ [149, s. 371; srov. 220, s. 101].

Chování čtvrtého typu lze s využitím termínu K. Goldsteina nazvat „katastrofické“. Není kontrolováno ani vůlí, ani vědomím subjektu, je rovněž dezorganizované a neudrhuje obsahové ani smyslové spojení s motivem situace. Ale pozor, to neznamená, že jsou přerušeny i jiné možné druhy spojení mezi motivem a chováním (především „energetické“), poněvadž kdyby tomu tak bylo, neexistoval by žádný důvod zkoumat toto chování vzhledem k frustrovanému motivu a kvalifikovat je jako „neshodné s motivem“. Předpoklad, že psychologická situace je i nadále určována frustrovaným motivem, je nezbytnou podmínkou ke zkoumání chování jako výsledku frustrace.

Jestliže se nyní vrátíme k problému, jak rozlišovat situace obtížnosti a situace frustrace, můžeme uvést, že první z nich odpovídá chování prvního typu naší typologie, zatímco pro druhou jsou příznačné zbývající tři typy. Z tohoto hlediska je jasné, jak neadekvátní jsou přímočaré představy o toleranci k frustraci, jimiž se obvykle popisuje přechod ze ztížené situace do situace frustrace. Tento přechod nastává ve skutečnosti ve dvou parametrech — ztrácí se kontrola vůle, tj. chování je dezorganizováno, a (nebo) pomíjí kontrola vědomí, tj. chování přestává být ve shodě s motivem, což se na úrovni vnitřních stavů odpovídajícím způsobem projevuje jako ztráta trpělivosti a naděje. Zatím se spokojíme s touto formulací, ale později se k vztahům mezi oběma fenomény ještě vrátíme.

Definovat kategoriální oblast pojmu frustrace není obtížné. Je zcela jasné, že je dána kategorií činnosti. Může být zobrazena jako životní svět, v němž podmínky existence jsou charakterizovány především obtížností, zatímco vnitřní nezbytností této existence je realizace motivu. Aktivní překonávání obtíží při cestě k cílům, „jež odpovídají motivům“, je „normou“ takového života a specifická kritická situace vzniká, jakmile se obtíže stanou nepřekonatelnými [136, s. 119, 120], tj. mění se v nemožnost.

Konflikt

Definovat psychologický pojem konfliktu je dost složitý úkol. Kdybychom chtěli najít definici, která by neodporovala ani jedinému ze stávajících názorů na konflikt, byla by psychologicky naprosto bezobsažná: konflikt, to je střet něčeho s něčím. Dva základní problémy teorie konfliktu — *co* se při něm hlavně *střetává*

a *jaká je povaha* tohoto střetu — řeší různí autoři naprosto odlišně.

Odpověď na první otázku je úzce spojena s všeobecnou metodologickou orientací badatele. Přívrženici psychodynamických koncepčních schémat definují konflikt jako současnou aktualizaci dvou nebo více motivů (pohnutek) [100; 114]. Behavioristicky orientovaní vědci ujišťují, že o konfliktu lze mluvit pouze tehdy, existují-li alternativní možnosti reagování [63; 72]. A konečně z hlediska kognitivní psychologie dochází při konfliktu ke srážce ideje, přání, cíle, hodnot — zkrátka fenoménů vědomí [49; 66; 231]. Tato tři paradigmatata pohledu na konflikt se u jednotlivých autorů spojují do kompromisních „syntagmatických“ konstrukcí (viz např. [195]), a jestliže je konkrétní realizace takových spojení nejčastěji eklektická, sama idea podobné syntézy vypadá velmi nadějně. Za třemi uvedenými paradigmaty lze skutečně snadno uhádnout tři kategorie pro rozvoj současné psychologie základní — motiv, jednání a obraz [108], které by se měly v ideální situaci organicky spojovat v každé konkrétní teoretické soustavě.

Stejně důležitý je i druhý problém — jaký charakter má vztah mezi konfliktními stranami. Rozpadá se na tři podotázky, z nichž první je věnována poměrně intenzitě sil stojících v konfliktu proti sobě a je nejčastěji řešena tvrzením o přibližné rovnováze všech těchto sil [138; 147; 160 aj.]. Druhá podotázka se týká toho, jak jsou tendence bojující proti sobě vzájemně orientovány. Většina autorů se ani nezabývá nějakou alternativou obvyklého výkladu, že konfliktní pohnutky jsou navzájem protikladné. K. Horneyová problematizovala tuto představu vyjádřením zajímavé myšlenky, že pouze

neurotický konflikt (tj. takový, který se podle její definice vyznačuje neslučitelností stran v konfliktu, vnučujícím se nevědomým charakterem pohnutek) může být nahlížen jako výsledek střetu protichůdně zaměřených sil. „Úhel“ mezi směry pohnutek v normálním, nikoli neurotickém konfliktu je menší než 180° , a proto může být za jistých podmínek nalezeno chování, které víceméně vyhovuje oběma pohnutkám [100].

Třetí podotázka se zabývá obsahem vztahů mezi konfliktními tendencemi. Podle našeho mínění je zde třeba rozlišovat dva základní typy konfliktů: v jednom případě jsou tendence vnitřně protikladné, tj. jejich obsah si vzájemně odporuje, v druhém jsou neslučitelné nikoli zásadně, ale jen pokud jde o místní a časové podmínky.

Abychom vyjasnili kategoriální základ pojmu konflikt, je nutné připomenout, že ontogeneticky je konflikt dost pozdní útvar [181]. R. Spitz [219] předpokládá, že skutečný intrapsychický konflikt vzniká teprve tehdy, když se objeví „ideační“ pojmy. K. Horneyová [100] uvádí jako nutné podmínky konfliktu uvědomění si svých citů a existenci vnitřní soustavy hodnot, zatímco D. Miller a G. Swanson „schopnost cítit se vinen pro ty či jiné impulsy“ [160, s. 14]. To všechno dokazuje, že konflikt je možný jedině tehdy, má-li individuum složitý vnitřní svět, který chce v celé jeho složitosti aktualizovat.

Tudy vede teoretická hranice mezi frustrací a konfliktem. Jak jsme viděli, frustrační situace mohou být způsobeny nejen překážkami materiálními, ale i ideálními, například zákazem určité činnosti. Když tyto překážky, zejména zákaz, se ve vědomí subjektu jeví něčím naprosto *zřejmým* a takřkajíc mimo diskusi,

jsou to v podstatě bariéry psychologicky vnější a vyvolávají frustraci, nikoli konflikt, nehledě na to, že se tu zdánlivě střetávají dvě vnitřní síly. Naprostá zřejmost zakázu může pominout a vnitřně se zproblematizovat a pak se frustrační situace změní v situaci konfliktní.

Stejně tak jako proti těžkosti vnějšího světa stojí činnost, proti složitosti vnitřního světa, tj. zkřížení životních vztahů subjektu, stojí aktivita vědomí. *Vnitřní nezbytnost* nebo *aktivita*, na niž je vědomí zaměřeno, spočívá v dosažení souladu a odstranění rozporů ve vnitřním světě. Úkolem vědomí je porovnávat motivy, volit mezi nimi, nalézat kompromisní řešení, zkrátka překonávat složitost. Kritickou situací se zde stává taková situace, kdy je subjektivně nemožné jak dostat se z konfliktu, tak jej vyřešit nalezením kompromisu mezi protikladnými pohnutkami nebo obětováním jedné z nich.

Stejně jako jsme dříve odlišovali situace, kdy je činnost znesnadněna a kdy není možné ji realizovat, je třeba rozlišovat situaci zkomplikovanou a kritickou konfliktní situací, která nastává, jakmile vědomí kapituje před subjektivně neřešitelnou protikladností motivů.

Krize

Přestože se na problematiku krizí v individuálním životě vždy soustřeďovala pozornost humanistického myšlení včetně psychologického (viz např. [105]), jako samostatná disciplína, rozvíjená především v rámci preventivní psychiatrie, se teorie krizí objevila na psychologickém obzoru poměrně nedávno. Za její počátek se zpravidla pokládá vynikající stat' E. Lindemanna [140], věnovaná analýze intenzivního zármutku.

„Historicky ovlivnily teorii krizí hlavně čtyři

intelektuální proudy: teorie evoluce a její aplikace na problémy obecné a individuální adaptace; teorie úspěchu a teorie zrání osobnosti, přístup k vývoji člověka z hlediska životních cyklů a zájem o zvládnutí extrémních stresů . . .“ [164, s. 7] Mezi myšlenkovými zdroji teorie krizí se uvádí také psychoanalýza (v první řadě takové její pojmy jako psychická rovnováha a psychologická obrana), některé myšlenky K. Rogerse a teorie rolí [104, s. 815].

Charakteristické rysy teorie krizí jsou podle G. Jacobsona tyto:

a) týká se především jedince, přestože některé její pojmy jsou využívány ve vztahu k rodině, k malým a velkým skupinám; „teorie krizí . . . zkoumá člověka v jeho vlastní ekologické perspektivě, v jeho vlastním lidském prostředí“ [104, s. 816];

b) teorie krizí nezdůrazňuje pouze možné patologické následky krize, ale i možnosti vývoje a zrání osobnosti.

Konkrétní teoretické teze této disciplíny v podstatě opakují to, co už známe z teorií jiných typů kritických situací. Mezi empirickými událostmi, jež mohou vést ke krizi, uvádějí různí autoři například smrt blízkého člověka, těžké onemocnění, odloučení od rodičů, rodiny, přátel, změnu zevnějšku, změnu sociálního postavení, svatbu, prudké zvraty sociálního statusu atd. [47; 50; 90; 97; 140; 206]. Životní události se teoreticky kvalifikují jako vedoucí ke krizi, jestliže „potenciálně nebo aktuálně ohrožují uspokojování základních potřeb ...“ [104, s. 816] a přitom stavějí před jedince problém, „kterému nemůže uniknout a který nemůže vyřešit v krátkém čase a obvyklým způsobem“ [47, s. 525].

G. Caplan [47] popsal čtyři stadia krize: 1) počáteční růst napětí stimulující obvyklé způsoby jak řešit problém; 2) další růst napětí v podmínkách, kdy jsou tyto způsoby bezvýsledné; 3) ještě větší zvýšení napětí, vyžadující mobilizaci vnějších a vnitřních zdrojů; 4) jestliže všechno selže, nastupuje čtvrté stadium, charakterizované stupňováním úzkosti, deprese, city bezmoci a beznaděje, dezorganizací osobnosti. Krize může skončit v kterémkoli stadiu, zmizí-li nebezpečí nebo naleznou-li se řešení.

Za svou poměrnou samostatnost nevděčí koncepcí krizí ani tak svým vlastním teoretickým zvláštnostem, jako tomu, že je součástí rychlé a širokým vrstvám obyvatelstva dostupné (na rozdíl od drahé psychoanalýzy) psychologické a psychiatrické pomoci člověku ocitnutšímu se v kritické situaci. Tuto koncepci nelze oddělit od péče o psychické zdraví, programů protikrizové prevence atd., což vysvětluje jak její zjevné hodnoty — přímou a oboustrannou návaznost na praxi, klinickou konkrétnost pojmů —, stejně jako neméně zjevné nedostatky — eklektičnost, nepropracovanost vlastní soustavy kategorií a neujasněné vztahy mezi používanými pojmy a akademickými psychologickými koncepcemi.

Proto je zatím předčasné mluvit o psychologické *teorii* krizí ve vlastním smyslu slova. Odvažujeme se však tvrdit, že systémostvornou kategorií této budoucí koncepcí (je-li jí souzeno vzniknout) se musí stát kategorie individuálního života, chápaná jako vyvíjející se celek, jako životní dráha osobnosti. Krize je vlastně krizí *života*, kritickým okamžikem a mezníkem v životní dráze.

Pro život osobnosti je vnitřní potřebou realizovat svou dráhu, svůj životní záměr. Psychologickým „ná-

strojem“, který ukazuje záměru cestu nevyhnutelnými obtížemi a komplikacemi, je *vůle*. Vůle je tedy prostředkem k překonávání obtíží a komplikací, jež se vzájemně „umocňují“. Když se vůle stává bezmocnou vůči událostem, jimiž jsou ochromeny nejdůležitější životní vztahy člověka (ne v daném izolovaném okamžiku, ale v principu, v perspektivě uskutečňování životního cíle), vzniká kritická situace specifická pro tuto rovinu životní činnosti — krize.

Stejně jako při frustraci a konfliktu je možné stanovit dva druhy krizových situací lišících se podle toho, kolik možností realizovat vnitřní nezbytnost života člověku ponechávají. Krize prvního druhu může realizaci životního záměru vážně znesnadnit a zkomplikovat, ale přesto při ní ještě stále existuje možnost obnovit běh života přerušovaný krizí. Je to zkouška, z níž může člověk vyjít tak, že v podstatě uchová svůj životní záměr a potvrdí své sebeztotožnění. Situace druhého typu, vlastně krize, znemožňuje uskutečnit životní záměr. Výsledkem prožívání této nemožnosti je metamorfóza osobnosti, její přerod, přijetí nového životního cíle, nových hodnot, nové životní strategie, nového sebepojetí.

Každému z pojmů vymežujících kritickou situaci odpovídá zvláštní kategoriální oblast udávající normy, za nichž tento pojem plní svou funkci a jež je nutné brát v úvahu při jeho kritické aplikaci. V ontologickém plánu odráží podobná kategoriální oblast zvláštní rozměr životní činnosti člověka, jenž se řídí vlastními zákonitostmi a jenž je charakterizován pro něj typickými podmínkami životní činnosti, typem aktivity a specifickou vnitřní potřebou. Všechny tyto charakteristiky jsou soustředěny v tab. 1.

TYPOLOGIE KRITICKÝCH SITUACÍ

Ontologické pole	Typ aktivity	Vnitřní nutnost	Normální podmínky	Typ kritické situace
„Vitalnost“	Životní činnost organismu	Uspokojení „zde-a-nyní“	Bezprostřední danost životních slastí	Stres
Jednotlivé životní vztahy	Činnost	Realizace motivu	Obtížnost	Frustrace
Vnitřní svět	Vědomí	Vnitřní shoda	Složitost	Konflikt
Život jako celek	Vůle	Realizace životního záměru	Obtížnost a složitost	Krize

Jaký význam má toto rozlišení pro analýzu kritických situací a pro teorii prožívání vůbec? Uvedená typologie umožňuje diferencovaněji popisovat extrémní životní situace.

Je samozřejmé, že konkrétní událost může zasáhnout hned všechny „rozměry“ života najednou a vyvolat současně stres, frustraci, konflikt i krizi, ale právě toto empirické vzájemné ovlivnění různých kritických situací vytváří nutnost přesně je rozlišovat.

Konkrétní kritická situace není strnulý jev, má složitou vnitřní dynamiku, v níž se různé typy situací nemožnosti vzájemně ovlivňují prostřednictvím vnitřních stavů, vnějšího chování a jeho objektivních následků. Dejme tomu, že obtíže při pokusu dosáhnout určitého cíle mohou vzhledem k trvalému neuspokojení potřeby vyvolat stres, který se zase negativně projeví na uskutečňované činnosti a povede k frustraci; dále se

agresivní pohnutky nebo reakce vyvolané frustrací mohou dostat do konfliktu s morální zaměřeností subjektu, konflikt vyvolá další zvýšení stresu atd. Základní problematika kritické situace se přitom může přesunovat z jednoho „rozměru“ do druhého.

Navíc od okamžiku, kdy vznikla kritická situace, vstupují do psychologického boje s ní procesy prožívání a celkový obraz dynamiky kritické situace se ještě víc zkomplikuje těmito procesy, které mohou, ačkoli jsou v jednom rozměru výhodné, situaci v jiné dimenzi jen zhoršit. Ale to už je tématem dalšího oddílu.

Zbývá zdůraznit, že stanovená pojmová rozlišení jsou důležitá i v praxi. Pomáhají přesněji popsat charakter kritické situace, v níž se člověk ocitl, a na tom hodně závisí, zda zvolíme správnou strategii psychologické pomoci.

PROCES PROŽÍVÁNÍ

Zatímco v předešlém oddíle byla naše pozornost zaměřena na kritickou situaci, tj. na to, co předchází prožívání, chceme se teď soustředit na přehled názorů na „budoucnost“ a „přítomnost“ tohoto procesu. Nejdříve se budeme věnovat budoucnosti zamýšlené, tj. cílům a motivům prožívání, potom budoucnosti faktické, tj. jeho výsledkům. Následující kapitola se zabývá „skutečným“ prožíváním, tím, jak psychologická literatura pohlíží na samo provedení, techniku, neboli „kuchařku“ [199] prožívání. Posledním problémem daného oddílu je klasifikace prožívání.

Cílová determinace prožívání

Na prožívání, ať si je různé koncepce představují jakkoli — jako psychickou obranu, kompenzaci nebo

vyrovnávání, se zřídka kdy pohlíží jako na proces řízený uvědomovaným cílem. Přesto je všichni autoři pokládají za proces tak či onak podřízený cílové determinaci. Analýza literatury ukazuje, že cílové determinanty připisované procesům prožívání se shodují se základními „vnitřními nezbytnostmi“ životní činnosti, které jsme objevili při rozebírání problému kritické situace:

- 1) Uspokojení „zde-a-nyní“
- 2) Realizace motivu (uspokojení potřeby)
- 3) Uspořádání vnitřního světa
- 4) Sebeaktualizace

Všechny tyto „vnitřní nezbytnosti“ v psychologické literatuře vystupují pod různými jmény, ale cíl prožívání postulovaný tou či onou koncepcí zpravidla dostatečně zjevně zapadá do jedné z uvedených „nezbytností“. Například za takovými cíli obranných mechanismů, jako je „vyhnout se utrpení“ [81], „odstranit nepříjemný stav“ [107], popírat „chorobné prvky zkušenosti“ [90], se hladce uhodne jedna a táž hédonistická snaha o uspokojení „zde-a-nyní“.

Abychom mohli klasifikovat a analyzovat existující názory na cílovou determinaci prožívání, bude prospěšné zavést teorii, podle níž se tento proces obecně podřizuje hned několika ze čtyř jmenovaných determinant, z nichž jedna vystupuje jako jeho konečný cíl, zatímco jiné jako cíle bezprostřední nebo postupné. Zobrazíme-li obecný cílový vzorec prožívání jako vztah bezprostředních (a postupných) cílů ke konečnému, dostaneme dost vysoký počet kombinačních možností. Prozkoumejme ty z nich, které jsou v literatuře o problematice prožívání výrazněji zastoupeny.

Pro Freuda byla dominující variantou interpretace psychické obrany ta, která může být podle navrženého

schématu označena jako 3/1. Že za „jmenovatele“ cílového vzorce psychické obrany, tj. konečný cíl obranných procesů, pokládal S. Freud „princip slasti“, vyplývá například z toho, že prototypem všech speciálních způsobů obrany je vytěsnění [75] a že „motivem a cílem každého potlačení není nic jiného než zabránit nespokojenosti“ [80, s. 153]. A také z toho, že motivy skryté za obrannými procesy pokládal Freud za důsledky kognitivního (ideačního) a emocionálního infantilismu a že princip slasti je pro infantilismus určující. Pokud jde o „čítatel“ vzorce, neboli bezprostřední cíle obranných procesů, ty podle Freuda spočívají nejčastěji v dosažení souladu vnitřního světa. Vytěsnění — to je prostředek, jak odstranit nesoulad vzniklý ve vnitřním (ideačním) životě, tj. buď jde o rozpor mezi Já a nějakým prožíváním*, idejí nebo citem, jak se domníval S. Freud v raném období své tvorby [81], nebo o rozpor mezi vědomím a nevědomím, jak soudil později, či o rozpor mezi Ono, Já a Nad-já, jak se tato idea zformovala do r. 1923, kdy napsal Já a Ono [78]³.

Schéma navržené v Já a Ono bylo základem dalšího zpracování myšlenek o psychologické obraně v knize A. Freudové Já a obranné mechanismy. Já se brání instinktům a afektům. Motivы obrany proti afektům jsou určovány motivы obran proti instinktům, neboť afekt je jedním z představitelů instinktivního procesu.

³ Popsaná varianta cílové determinace obrany není u Freuda jediná, ale hlavní. Nutno však poznamenat, že nemenší význam pro něj má myšlenka, podle níž se ústřední funkce psychologické obrany zkoumá ve vztahu k neuróze; v příloze k práci Inhibice, symptomy a úzkost definuje Freud obranu „jako obecné označení všech postupů, jež Já používá za konfliktních situací, které mohou vést k neuróze“. [80, s. 163].

Avšak „jestliže Já nemá nic proti tomu či onomu instinktu a neodmítá příslušný afekt na základě jeho příslušnosti k tomuto instinktu, pak jeho vztah k tomuto afektu je zcela určován principem slasti: Já přijímá příjemné afekty a brání se afektům bolestným.“ [74, s. 66] Tato varianta prožívání může být podle legendy, kterou jsme uvedli, zapsána jako 1/1, nejbližší a konečný cíl procesu se zde shodují a oba se vztahují k uspokojení „zde-a-nyní“.

Složitěji vypadá situace s obranou proti instinktům. Obrana je ve všech případech vyprovokována úzkostí, avšak není úzkost jako úzkost; obavy Já mohou být spojeny s různými hrozbami a podle toho se budou lišit i cíle obranného procesu. Když jde o takzvanou „úzkost Nad-já“, Já se nebrání instinktům proto, že by odporovaly jeho vlastním požadavkům, ale proto, aby si zachovalo dobré vztahy k Nad-já, jemuž se tyto instinkty zdají nepřijatelné“ [tamtéž, s. 58—60]. Cílový vzorec tohoto typu lze zapsat dvojitým vztahem 3/3/1; obranný proces se snaží změnit vnitřní vztahy mezi Já a instinkty (3) tak, aby dosáhl shody mezi Já a Nad-já (3) a vyhnul se tak nespokojenosti (1). Při takzvané „objektivní úzkosti“ má cílová organizace obrany poněkud jinou povahu — 3/2/1: hlavní motiv — vyhnout se utrpení (1) nutí Já, aby se přizpůsobilo požadavkům vnější skutečnosti (2)⁴, a za tím účelem se snažilo dosáhnout určitých vnitřních korespondencí, zejména potlačování instinktů (3).

Přestože mnohé druhy psychologické obrany, jak

⁴ Důvody, pro které snaha přizpůsobit se musí patřit právě k druhému typu „vnitřních nezbytností“, budou vysvětleny v 2. kapitole.

je popsali S. Freud a A. Freudová, mají jiné „cílové formule“, je stejně možné tvrdit, že dominantou v jejich pojetí tohoto procesu je uznání hédonistické snahy jako konečného cíle.

Badatelé zabývající se vyrovnávacím chováním pokládají za jeho hlavní cíl dosažení toho, aby se subjekt realisticky přizpůsobil prostředí, jež mu umožňuje uspokojit jeho potřeby. Budeme-li se vyjadřovat jazykem naší symboliky, pak do jmenovatele cílového vzorce tohoto typu prožívání musíme dát číslo 2. Obranné mechanismy, jež teoretikové vyrovnávání chápou jako jeho podtypy, patří přitom do varianty 1/2, což znamená, že za bezprostřední cíl obranných mechanismů je pokládáno dosažení emocionální pohody maximálně možné v daných podmínkách, ale tento cíl je zkoumán vzhledem k cíli, pokládanému za důležitější, a to přizpůsobení se skutečnosti. Funkce připisovaná z tohoto hlediska obranným procesům spočívá v poskytnutí času na přípravu jiného, produktivnějšího vyrovnávání [90; 107 aj.].

Z mechanismů, jejichž hlavním motivem je druhý z námi rozlišených typů „vnitřních nezbytností“, uveďme ještě dost rozšířenou variantu, formalizovanou jako 3/2; jsou to mechanismy, které na úkor vnitřní shody (jak vypadá konkrétní technika podobné shody, ještě vylíšíme) usilují o dovolení přímo či nepřímo realizovat psychologicky zakázanou, a proto vnitřně nemožnou činnost. Můžeme k nim přiřadit ony mechanismy, které podle psychologických popisů přispívají k odvádění, kontrole a řízení impulsů [122; 208; 209]. Mimochodem často bývají stavěny do kontrastu s obrannými procesy [182, s. 28; 208, s. 161].

Mnohé popisy procesů prožívání pokládají za

jejich hlavní cíl dosažení souladu a celistvosti vnitřního světa, zatímco všechny ostatní cíle posuzují jako postupné. Řada autorů se domnívá, že obranné procesy slouží zejména integraci Já. Psychoanalýza často uznává jako samostatný motiv psychické obrany a kompenzace to, že Já cítí potřebu syntézy, harmonie a celistvosti [74; 100; 109]. Těto vnitřní potřebě odpovídají také procesy snížení kognitivní disonance, které popsal L. Festinger [49; 66].

Nejrozšířenější varianta prožívání podřizujícího se tomuto hlavnímu motivu odpovídá formuli 3/3 (tak vykládá např. potlačení K. Horneyová: „To, že se jedné tendenci umožní zaujmout dominující postavení potlačením ostatních, které jsou s ní v rozporu, je nevědomý pokus o organizování osobnosti“ [100, s. 57]), avšak zcela možné jsou i varianty 4/3 a 2/3. Jako příklad prvního případu mohou posloužit procesy sebeaktualizace, nahlížené jako prostředek k vyřešení vnitřních konfliktů mezi reálným a ideálním Já. Druhý případ (2/3) lze ilustrovat chováním, při němž je realizace zdánlivě tak soběstačného motivu, jako je sexuální, ve skutečnosti prostředkem k záchraně před dezintegrací vědomí [120, s. 248].

Varianty 1/4, 2/4, 3/4, v nichž se do základů procesu prožívání klade snaha po sebeaktualizaci, našly zřetelný odraz v myšlence J. S. Savenka [199] o psychologických kompenzačních mechanismech; ať je bezprostřední cíl kompenzačního procesu jakýkoli — „dosažení vnitřního komfortu“ (1) nebo uspořádání různých pohnutek (3), jeho konečný cíl má zajistit možnost sebeaktualizace (4).

To jsou základní druhy cílové determinace prožívání.

„Úspěšnost“ prožívání

Při analýze procesů prožívání se používá i jedno velice globální třídění s výrazně hodnotícím charakterem, jež je dělí na úspěšné⁵ a „neúspěšné“.

Autoři, kteří za nejdůležitější kategorie pokládají „vyrovnávání“ nebo „kompenzaci“, používají obvykle k označení „neúspěšných“ procesů pojem „obrana“ [90, s. 277-278; 164, s. 12-13; 199, s. 99; 221, s. 598-599]. Avšak ti, kteří pojem psychické obrany chápou jako kategorii společnou pro všechny procesy prožívání, mluví o „úspěšné“ nebo „neúspěšné“ obraně; dále se jim tradiční pojem obrany zdá být spojen pouze s „neúspěšnými“, negativními nebo patologickými procesy, a proto trvají na nutnosti rozšířit ho tak, aby zahrnul i procesy účinnější, pozitivní, zdravé [22, s. 124; 26, s. 45; 194, s. 28]. Navrhují také soustředit „úspěšné“ obrany pod název sublimace⁵ [65, s.141]. Tyto terminologické nuance musíme mít na paměti, až se budeme dále zmiňovat o negativních stránkách obranných mechanismů.

Pojem „neúspěšného“ prožívání se u různých autorů značně liší. Existuje celá škála, na jejímž jednom konci máme takové hodnotově mírné charakteristiky podobných procesů, jako poukazování na to, že kreslují vnímání skutečnosti, jsou založeny na sebe-

⁵ Sublimace se používá v této kvalitě proto, že ji většina psychologů vůbec nepočítá do kategorie obran; taková autorita, jako je A. Freudová, sice píše o nutnosti přiřadit tento mechanismus k devíti nejrozšířenějším způsobům psychické obrany (patří k nim: regrese, potlačení, reaktivní formace, izolace, negativismus, autoregrese, projekce, introjekce, reverse), ale současně ho uvádí v protikladu k nim jako mechanismus „vztahující se spíše ke zkoumání normy než neurózy“ [74, s. 47].

klamu atd. [90; 96; 107; 160; 162], a na druhém konci je „neúspěšné“ prožívání kvalifikováno jako potenciálně patogenní [48; s. 337; 88, s. 763; 182; 221; 248, s. 147—148], nebo dokonce „patologická, nejen prostě patogenní“ psychodynamická aktivita [217, s. 25—26]. Ostatně i velice negativní kvalifikace těchto procesů vždy doprovází odkaz na jejich pozitivní, zejména integrační funkce [tamtéž].

Za neoptimálnější je nutno považovat pozici oněch badatelů, kteří „vytýkají“ obranným procesům ne tak obsah jejich cílů, jako jejich omezenost, to, že obrazně řečeno chtějí příliš málo, přičemž jsou ochotny za to platit příliš mnoho, aniž by si vybíraly prostředky.

Jaké jsou tyto cíle, už víme. Individuum se pokouší pomocí obranných procesů odstranit protichůdnost pohnutek a ambivalentnost citů [74], zabránit tomu, aby si muselo uvědomit nežádoucí či bolestný obsah [90; 99; 107; 209], a hlavně odstranit obavy a napětí [94; 98; 99; 114 aj.].

Avšak prostředky k dosažení těchto cílů, tj. samy obranné mechanismy, jsou ukazovány jako rigidní, automatické, vynucené, bezděčné a nevědomé procesy, které fungují nerealisticky, aniž by braly v úvahu celkovou situaci a dlouhodobou perspektivu [94; 122; 160; 162; 208 aj.]. Není divu, že i když psychologická obrana dosáhne svých cílů, je to za cenu objektivní dezintegrace chování [114], za cenu ústupků, regrese, sebeklamu [96; 122; 199], nebo dokonce neurózy.

Zkrátka — jak to formuloval T. Kroeber — člověk, který „přestože má k dispozici adekvátní obranné mechanismy, nemá nic navíc“, může počítat nanejvýš s tím, že se mu „podaří vyhnout se hospitalizaci . . .“ [122, s. 184].

Tento výsledek maximální obrany je současně minimem toho, co dokáže „úspěšné“ prožívání. Psychologie analyzuje velmi zřídka vyšší lidské prožitky, umístěné na horním konci škály „úspěšnosti“ a vedoucí k rozvoji, seberealizaci a zdokonalování osobnosti. Vrchol, který psychologové v převážné většině stanoví jako „úspěšné“ prožívání, jeho výsledky, prostředky a povaha, není ani příliš vysoký. Chování, které „úspěšně“ zvládne situaci, je popisováno jako chování, jež zvyšuje adaptační možnosti subjektu [48, s. 337], jako realistické, pružné, většinou vědomé, zahrnující svobodnou volbu, aktivní [47, s. 532; 122, s. 183-184; 160, s. 13]. Dokonce i ti autoři, kteří pokládají za základní vnitřní nezbytnost lidského života seberealizaci, usilování o dokonalost a uskutečnění svých možností [6; 157; 299] a zkoumají prožívání zejména ve vztahu k tomuto motivu, je chápou obvykle jen jako prostředek k odstranění nebo kompenzaci zábran sebeaktualizace, nikoli jako proces, schopný přispět ke zdokonalování osobnosti samostatným, pozitivním a nezaměnitelným přínosem, schopný nejen odstranit z osobnosti cosi negativního, ale přidat i něco kladného.⁶

U řady autorů nalézáme jednotlivé náznaky, že nejhodnotnější prožívání se nerealizuje v rovině adaptace, ale v kontextu osvojování si kulturních hodnot [86; 152], že jsou podle povahy realizace tvůrčí a svými

⁶ Když Buninův hrdina vzpomíná na bratrovo zatčení, říká: „S tou v podstatě zcela nevýznamnou věcí, která se přihodila bratrovi a tenkrát připadala naší rodině strašná, jsem se nevyrovnal hned, nicméně jsem to překonal a dokonce to přispělo k mé zralosti, k procitnutí mých sil.“ (Život Alexeje Arseňjeva, přel. T. Hašková a J. Zábrana, Odeon 1979, s. 101.)

výsledky „rozšiřují meze individuálního vědomí až k vědomí celospolečenskému“ [67, s. 569; 68], ale v úhrnu jsou tyto procesy téměř nepopsanou stránkou vědecké psychologie.

Psychologická literatura tedy víceméně podrobně analyzovala dva typy prožívání, úhrnně hodnocené jako negativní a pozitivní, „úspěšné“ a „neúspěšné“. Převzali jsme jejich původní významové odstínění z hlediska psychické obrany a vyrovnávání, jež sice není obecně uznáno, ale je nejrozšířenější, a uvádíme jejich základní charakteristiky v tab. 2.

Technika prožívání

Zatímco až dosud nás zajímaly především charakteristiky funkčního „místa“ prožívání, tj. jeho příčiny, cíle, funkce a výsledky, je teď nezbytné, abychom začali analyzovat obsah tohoto místa, samotné podstaty procesu, zkoumat, jak se v psychologické literatuře podává „technologie“ neboli „kuchařka“ prožívání. Tento problém se rozpadá na tři části; nejdřív se dotkneme

CHARAKTERISTIKY „ÚSPĚŠNÝCH“ A „NEÚSPĚŠNÝCH“ PROCESŮ PROŽÍVÁNÍ

Charakteristiky	Obrany	Vyrovnávání
ZÁKLADNÍ CÍLE	Odstranění, předcházení nebo zmírnění nespokojenosti	Přizpůsobení skutečnosti, do volující uspokojit potřeby
CHARAKTER PRŮBĚHU: volný, záměrný	Vynucené, automatické, většinou neuvědomované a rigidní procesy	Cílevědomé, v mnohém uvědomované a pružné procesy

vztah k vnější vnitřní realitě	Negace, zkreslení, zastírání skutečnosti před sebou samým, útek od ní, sebeklam	Orientace na uznání a přijetí reality, aktivní zkoumání reálné situace
diferencovanost	Formy chování, které neberou v úvahu cel- kovou situaci, fungují „bez ohledu na co- koli“	Realistický zřetel k celkové situaci, umění obětovat dílčí a aktuální. Schopnost roz- dělit celý pro- blém na drobné, potenciálně řeši- telné úkoly
vztah k pomoci během prožívání	Bud se pomoc nehledá a nabízená pomoc se odmítá, nebo se obje- vuje snaha vše vložit na pomáhajícího a vzdát se samostatného řešení svých problémů	Aktivní vyhledá- vání a přijetí pomoci
Výsledky, důsledky a funkce	Někdy neuróza. Dílčí zlepšení (např. lokální pokles napětí, sub- jektivní integrace cho- vání, odstranění ne- příjemných nebo bo- lestných pocitů) za cenu zhoršení celkové situace, regrese, objek- tivní dezintegrace cho- vání Tím, že subjektu po- skytují čas na přípravu jiných, účinnějších způsobů prožívání, ho zachraňují před otřesem	Zajišťují uspořá- dané, kontrolo- vané uspokojení potřeb a impulsů. Chrání subjekt před regresí, vedou k nashromáždění životních zkuše- ností, jak si po- radit s problémy

otázky, kdo je nositelem procesů prožívání a co může plnit jeho funkce, potom probereme různé technické parametry tohoto procesu a elementární operace probíhající v každém z těchto parametrů, a konečně se zmíníme o vnitřní struktuře prožívání.

a) „Nositelé“ prožívání

Viděli jsme už, že jakákoli psychická funkce, „jakýkoli psychický proces nebo vlastnosti mohou za určitých podmínek nabývat významu kompenzace“ [199, s. 100], tj. plnit úkol prožívání.

V psychologické literatuře se vyskytuje hojnost vědeckých prací, jež posuzují obranné a kompenzační funkce různých druhů chování — od umělecké tvorby a pracovní činnosti⁷ až po krádeže [4] a porušování zákona vůbec. Tutéž úlohu mohou převzít i takové zdánlivě okrajové procesy, jako narušení konstantnosti vnímání⁸. E. Menaker [158] zkoumá jako obranný útvar obraz-Já, H. Lowenfeld [145] ujišťuje, že i stud je původně obrana. Úkolu vyrovnat se se situací se může ujmout humor, sarkasmus, ironie, provádění ztřeštěných kousků [161; 187].

Tento výčet, v němž bychom mohli pokračovat

⁷ Čechovovi hrdinové strýček Váňa a Soňa se snaží co nejdříve vrátit ke své obvyklé práci, aby se zbavili tíživého citu: „. . . Je mi těžko. Musíme se honem pustit do nějaké práce . . . Pracovat, pracovat!“

⁸ W. A. Myers popisuje případ mikropsie při psychoanalytickém sezení, který vysvětluje uvedením Ferencziho interpretace dětské „gulliverovské fantazie“. Podle ní se neobvyklé zmenšení vnímaných rozměrů lidí a objektů musí přičíst na vrub kompenzační fantazie dítěte, jež vyhovuje jeho přání zmenšit proporce strašných předmětů na nejmenší možnou velikost [165]. O. Spertling [216] naopak analyzuje zveličování jako obranu.

donekonečna, ukazuje, že mezi nositele prožívání lze zahrnout absolutně všechny formy a úrovně behaviorálních a psychických procesů.

b) „Technologické“ parametry a elementární operace prožívání

Každý nositel prožívání dospívá k žádoucímu efektu proto, že nějak mění psychický svět člověka. Abychom je mohli popsat, musíme vytvořit zvláštní jazyk, a nejen to, koncepci psychického světa, a každý vědec, který zkoumá procesy prožívání, se chtě nechtě opírá o dosavadní koncepci nebo vytváří novou. Tento problém nemůže obejít ani teorie činnosti. Jeho zodpovědné a cílevědomé vyřešení je však natolik složité, že by bylo naprosto neodpuštělné nevyužít všech výhod vyplývajících z toho, že v této oblasti teorie činnosti zaostává, a spočívajících v možnosti použít pozitivních zkušeností s rozpracováním této problematiky, jak je psychologie nashromáždila.

Ale ani za těchto podmínek nejde zdaleka o jednoduchý úkol. Na následujících stránkách se pokusíme udělat k jeho vyřešení teprve první krok; a to systematizovat základní proměny psychologického světa, které — podle popisů známých z literatury — vyvádějí osobnost z kritické situace. Tuto systematizaci lze provést dvěma metodami. Jedna z nich je založena na hledání nejjednodušších mechanismů, které jsou „elementárními částmi, z nichž Já buduje složitěji organizované útvary“ [217, s. 37]. Produktivnější se jeví přístup vyzkoušený J. Savenkem [199]; jako jednotky systematizace nejsou stanoveny v rámci této metody elementární mechanismy, ale „parametry“ osobnosti,

příčemž každému z nich odpovídá celý cyklus proměn psychologického světa.

Náš pokus o systematizaci se bude ubírat podobnou cestou, pouze s tím rozdílem, že nevycházíme z nějaké určité koncepce struktury osobnosti, která by tyto rozměry udávala, ale že se je pokusíme poprvé sami stanovit tak, že prozkoumáme popisy různých procesů a mechanismů prožívání obsažené v psychologické literatuře, kterou hodláme přehledně zachytit. Jelikož materiál naší analýzy tvoří právě popisy (ačkoli jejím předmětem je samozřejmě i nadále realita prožívání), budeme hovořit o různých paradigmatech analýzy technologie prožívání.

Energetické paradigma

Využití energetického pojetí je v psychologii na jedné straně velmi rozšířené, na druhé mimořádně slabě metodologicky propracované. Není jasné, do jaké míry je to prostě jen model vlastní interpretace a do jaké může mít ontologický status. Neméně problematické jsou pojmové vazby mezi energií a motivací, energií a smyslem, energií a hodnotou, i když některé faktické vazby jsou zjevné; víme, jak „energicky“ může fungovat člověk, je-li kladně motivován, víme, že smysluplnost věci dodává lidem jakoby dodatečnou sílu, ale těžko si dovedeme představit, jak je možné spojit dohromady fyziologickou teorii aktivace, psychologii motivace a energetické teorie, známé hlavně z fyziky.

Pokud jde o konkrétnější teoretické problémy, je třeba upozornit především na antinonii pro psychologickou ideu energie typickou; na jedné straně se soudí, že neexistuje žádná „nepředmětná“ energie, psychická energie sama o sobě, a na druhé straně se uznává, že

existují přebytky energie, které potřebují vybití. Tento problém je spojen s opozicí pojmů energie a síla. Ačkoli J. Nuttin [168, s. 20] napsal, že „psychologie často vůbec nerozlišuje pojmy ‚síla‘ a ‚energie‘“, je nutné připomenout, že k takovému rozlišování přesto dochází. D. Rapaport a M. Gill například ujišťují, že psychologie potřebuje pojmy oba, neboť pojmem síla nelze vysvětlit takové jevy, jako jsou „substituce“ a „transformace“; „energie, která je podle definice neusměrněným množstvím, nemůže vysvětlit usměrněné jevy“ [183, s. 156].

Těmito problémy se zde však nemůžeme hlouběji zabývat. Naším úkolem je, abychom z existujících popisů prožívání vyčlenili ony předpokládané nebo v nich obsažené přeměny, které mají vztah k energetickému pojetí, a ilustrovali je.

Odčerpání energie. Nejrozšířenější operací prožívání je „odčerpání energie“ jistému obsahu vědomí. Jako příklad může posloužit Freudova známá interpretace působení smutku jako postupného odčerpávání libida spojeného s obrazem milovaného, ale teď ztraceného objektu [77, s. 175]. Jednou z nejdůležitějších hypotéz psychoanalytické teorie obranných procesů [209] je oddělení odpovídající „sumy vzrušení“ od objektu či ideje. Z čistě formální stránky je tatáž operace „odčerpání energie“ základem mechanismu „intrapyschické adaptace“ objeveného F. Berezinem [28, s. 287—288]; nazval ho „snížení úrovně pohnutek“. Jeho význam spočívá v tom, že odstraní obavy vyvolané hrozbou skutečnou nebo jen domnělou, namířenou proti podstatným snahám člověka, a to tak, že motivační úroveň těchto snah poklesne.

Vybití energie. Tuto operaci mohou ilustrovat mechanismy jako odreagování a katarze (v jejich psycho-

analytickém pojetí), které Freud prakticky ztotožnil a které znamenaly, vybití energie potlačených afektů pomocí vybavování a verbalizace výtěsněného obsahu.

Dodání energie. Jako ilustraci uvedme mechanismus katexe — dodání psychické energie jednání, objektům a idejím [62; 103, s. 166—168]. Zvládnutí této operace je proces rozvíjející umění autostimulace. Už vzpomenutý příklad „psychologického východiska“, které našli vězni ze Šlisselburské pevnosti [128], musí být z energetického hlediska vyložen právě tak — vězni dodali vnucené činnosti energii.

Přenesení energie. Tato operace není, jak by se mohlo na první pohled zdát, vždy souhrnem operaci odčerpání a dodání energie, neboť na psychologickou kategorii energie se zřejmě nevztahuje zákon o zachování energie. Přenesení energie z jednoho psychického obsahu na druhý nemusí být vždy spojeno s poklesem „napětí“ u prvního. Dejme tomu v příkladu, který jsme právě uvedli, základní motiv revolucionářů (boj se samoděržavím), z něhož načerpali energii ke splnění vězeňského úkolu, nakonec vůbec nezeslábl, ba právě naopak, byl posílen. Toto „porušení“ zákona o zachování energie má souvislost s jejím vznikem.

Přenesení energie má dva hlavní typy — *přenesení* energie z jednoho obsahu (motivů, jednání, ideje) na druhý a *přechod* z jedné formy do druhé.

K ilustraci prvního typu může posloužit mechanismus „transformace impulsu“ — schopnost „převádět energii impulsu, maskovaného pomocí symbolizace, na jeho pravý opak“ [122, s. 188]. V obranné funkci představuje tento mechanismus „reaktivní formaci“ (reaction formation) — transformaci impulsu na jeho opak s možným průnikem prvotního impulsu, který

se přitom, jak se obvykle soudí, netransformuje [74, s. 9, 46, 51, 190; 122, s. 188; 194, s. 136-137].⁹ Za přenesení energie můžeme pokládat také mechanismus „přesunu motivu na cíl“ [129; 131].

Rozlišit dva možné výsledky přenesení energie je mimořádně důležité. V jednom případě (jako například při reaktivní formaci) se obsah, který získal energii, s ní organicky nespojí a stane se dost silný, aby určil odpovídající jednání. Sílu mu však nedodává jeho vlastní síla, nýbrž energie vypůjčená od motivu — „dárce“; tento motiv se však nezmění, nejčastěji slouží spíš obsahu navíc, ačkoli může být zřejmě i jeho opakem. V druhém případě se energie v novém obsahu zafixuje, sroste s ním, a pak dojde k motivační genezi — zrodí se nový motiv, nová činnost, s motivem „dárce“ spojená jen geneticky, zatímco ve funkčním plánu získává „autonomii“ [5]. Fixace energie se liší od dodání energie a lze na ni pohlížet jako na zvláštní průběh energetického paradigmatu. K ilustraci přenesení energie s fixací může sloužit proces „přesunu motivu na cíl“ (vystupuje-li jako mechanismus vývoje), ale také sublimace, nechápaná jako nalézání společensky přijatel-

⁹ Starostlivost a zdvořilost mohou znamenat „reaktivní formaci“, již se subjekt pokouší ochránit se před svými agresivními pohnutkami. A. F. Losev (144, s. 57) analyzuje jedno místo z Věčného manžela F. M. Dostojevského: „... Pavel Pavlovič pečuje o nemocného Velčaninova, který byl milencem jeho zesnulé ženy. Při přepečlivém ošetřování pacienta se pokusí spícího Velčaninova podržnout břitvou, ačkoliv ho předtím něco podobného vůbec nenapadlo. ‚Pavel Pavlovič chtěl zabít, ale nevěděl, že mě chce zabít,‘ myslil si Velčaninov. ‚Hm! Přijel sem, aby mne objal a zaplakal, jak se sám nejpodlejší způsobem vyjádřil, totiž jel, aby mě zabil, a myslil, že jede obejmout a zaplakat.‘“ (Hráč a jiné prózy, přel. R. Havránková, SNKLU 1964, s. 503.)

ného odvodu uspokojujícího primitivní impulsy, nyní jako skutečná transformace těchto impulsů.

Druhý typ přenesení energie souvisí s přetvořením její formy. Za příklad může posloužit mechanismus konverze¹⁰ a jedna z fází katarze (chápané psychoanalyticky), spojená se somatopsychickou změnou. „Působení Breuerovy metody katarze,“ napsal Freud [81, s. 50], „je založeno na postupném návratu vzrušení ze somatické sféry do psychické, s následným přiměřeným smířením protikladů pomocí myšlenkové aktivity . . .“

Vznik energie. V popisech prožívání tento proces téměř nefiguruje, a přitom je teoreticky velice závažný. Z formálně energetického hlediska je třeba chápat jako výsledek (přesněji řečeno jeden z výsledků) estetické katarze právě vznik energie: „Divák neodchází ‚vybitý‘, ale ‚prodchnutý nadšením‘ a ‚zanícený‘“ [67, s. 568]. Každý úspěch, dobrý výsledek, zdar jako by zvyšoval energetický potenciál jedince, což se projevuje tak, že si subjekt klade vyšší cíle [168] a je schopen překonávat značné obtíže a překážky.

Prostorové paradigma

V mezích tohoto paradigmatu se zkoumají ty „prostorové“ rozměry, v nichž se popisují procesy prožívání. Můžeme rozlišit dvě třídy takových rozměrů — obsahově psychologické a formálně topické. Do první patří takové specificky psychologické opozice jako vědomé — nevědomé, intrapsychické — interpsychické, do druhé prostorové rozměry, jež nejsou pro psychologii

¹⁰ S. Freud zavedl pojem konverze pro označení transformace uvolněné „sumy pohnutek“ (tj. energie, které se uvolnila při vytěsňování ideje neslučitelné s Já) do somatických symptomů [81, s. 49].

specifické, ale přesto jsou pro ni důležité, jako vzdálení — přiblížení, rozšíření — zúžení atd. Podívejme se na ně blíže.

Obsahově psychologické rozměry

Psychosomatický rozměr může být ilustrován výše uvedenými mechanismy konverze a katarze.

Vědomé — nevědomé. Tento rozměr má pro psychoanalytickou teorii obrany stěžejní význam. Celá řada obranných procesů, především vytěsnění, předpokládá existenci dvou „prostorových“ oblastí — vědomí a nevědomí, mezi nimiž se obsah přelévá — což jsou psychologicky významné události. Freud [76] řekl, že vytěsnění je pojem topickodynamický.

Interpsychické — intrapsychické. Přechody interpsychického (přesněji interpersonálního) do intrapsychického a naopak jsou charakteristické zejména pro mechanismy projekce, definované jako „proces, při němž člověk připisuje jiným lidem osobnostní rysy, charakteristiky a motivace v závislosti na svých vlastních rysech, charakteristikách a motivacích“ [99, s. 677]¹¹ a introjekce. Introjekce je „proces, s jehož pomocí přebírají zástupci vnějšího objektu v psychice jeho funkce a vztahy k vnějšímu objektu jsou nahrazovány vztahy k představovanému vnitřnímu objektu. Výsledná psychická struktura se nazývá introjekt, introjиковaný objekt neboli vnitřní objekt . . .“ Mezi jiným se „Nad-já formuje introjekcí postav rodičů“ [194, s. 77—78]. Funkce introjekce jako obranného mechanismu spočívá

¹¹ O fenoménu projekce se na rozdíl od jiných mechanismů prožívání v sovětské psychologické literatuře aktivně diskutuje [45, 46; 119; 186; 197; 200; 213; 214; 215 aj.].

podle psychoanalytiků ve snížení úzkosti z odloučení od rodičů. Tento mechanismus však neznáme pouze z psychoanalytických teorií. Jeho vliv lze jasně vysledovat v „práci zármutku“, zajímavě popsané E. Lindemannem [140]. Ve Starém muži od J. Trifonova čteme: „Žena Pavla Jevgrafoviče zemřela, ale její svědomí žije.“

Sám intrapsychický „prostor“ může posloužit jako aréna pro procesy prožívání. Patří sem většina mechanismů, které budeme probírat v rámci informačně kognitivního paradigmatu. Jako příklad uveďme mechanismus „izolace“ spočívající podle definice A. Freudové „v odstranění instinktivních impulsů z jejich kontextu, přičemž ve vědomí zůstanou zachovány“ [74; s. 37–38]. Procesy prožívání mohou probíhat i v *interpsychickém prostoru*, v prostoru kontaktů (viz níže).

Prostor činnosti. Procesy prožívání se často popisují jako přeměna nebo záměna strukturních složek činnosti, jinak řečeno jako *substituce*. Základem tohoto pojmu je představa, že mezi činnostmi, které se odehrávají ve stejné době a aspoň něčím se liší, existuje takové spojení, kdy činnost pozdější aspoň částečně řeší problémy, které stály před předcházející činností, ale ta je nevyřešila. Náhradní činnost se může od výchozí činnosti lišit *přesunem aktivity do jiného plánu* (např. z předmětně praktické realizace do roviny fantazie), *změnou formy aktivity* (prosbu může vystřídat žádost, žádost hrozba), *posunem ke geneticky starším způsobům chování*. Kromě změny aktivity samé uveďme také změnu bezprostředního cíle nebo objektu činnosti. Uvedený soubor substitučních „parametrů“ není jediný možný. D. M. Miller a G. E. Swanson počítají

například mezi parametry substituce zdroj jednání, jednání samo, odpovídající emoce a objekt [159].

K. Lewin sblíží substituci s „instrumentální“ činností v tom smyslu, že náhradní činnost vystupuje jako nástroj k uspokojení „prvotního vnitřního cíle“ [138]. To je správné, ale pouze za určitých podmínek. Podle našeho názoru může substituce zastávat vzhledem k výchozí činnosti dvě funkce; funkci „nástroje“ neboli prostředku a funkci prožívání v závislosti na psychickém obsahu oné přechodné situace, která nastala mezi výchozí a náhradní aktivitou. Jestliže to byla ztížená situace, pak náhradní činnost psychologicky vystupuje v „instrumentální“ funkci jako prostředek k dosažení téhož cíle; když se někomu nepodaří dovolat se telefonem, může poslat telegram. Jestliže člověk „nemůže“ nic a dostává se do stavu frustrace, přebírá náhradní činnost funkci prožívání. Takový význam má například jednání jedné pokusné osoby u T. Demboové, které se dlouho nedařilo vyřešit experimentální úkol spočívající v nahazování kroužků na láhve; vyšla s pláčem za dveře a vztekle narazila kroužky na věšák [138, s. 181].

Zdůrazněme, že se jedná o psychický význam náhradního konání pro subjekt samotný a že se tento význam může během jeho realizace měnit v závislosti na objektivním průběhu událostí a změně subjektivního stavu jedince, takže se jednou a touže náhradní činností mohou realizovat obě uvedené funkce.

Mnozí autoři vzápětí po Freudovi pokládají substituci ne za dílčí obranný nebo kompenzační mechanismus, ale za „hlavní způsob fungování nevědomí“ [219, s. 631]. D. Miller a G. Swanson [159; 160] přistupují k pojmu substituce jako k ústřední kategorii

své teorie psychologické obrany; každou obranu vysvětlují jako ten či onen typ náhradního chování.

Formálně topické rozměry

„Směr.“ J. S. Savenko sem zařazuje mechanismus odreagování, který chápe jako „vyčerpávající jednorázovou odpověď na určitou příčinu, která se však neorientuje na tuto příčinu, nýbrž jinam, na vedlejší objekt“ [199, s. 103], a mechanismus přenesení. „Přenesená agrese“ [94], při níž si člověk nevylévá zlost na viníku nepříjemností, ale na někom jiném, patří k nej názornějším příkladům změny „směru“ činnosti. Je jasné, že změna „směru“ se projevuje také u mechanismů nahrazení objektu, sublimace, reaktivní formace, o nichž jsme se už zmiňovali.

Rozšíření — zúžení psychologického prostoru osobnosti. Tento rozměr zahrnuje velké množství mechanismů. J. Savenko definuje zúžení osobnostního pole tak, že sebeaktualizace „odmítne“ řadu již uskutečněných realizací, což se projevuje v nejrůznějších ústupcích, oklikách, omezeních, útlumech atd. [199].

A. Freudová [74] věnuje obrannému mechanismu „omezování Já“ celou kapitolu. Na jednom místě popisuje, jak malý chlapec nechá hry, která ho ještě před chvílí nesmírně bavila — vybarvování „kouzelných obrázků“, když vidí, že totéž se daří i A. Freudové, sedící vedle něj. Je zřejmé, vysvětluje autorka, že ho nepříjemně překvapil rozdíl v kvalitě provedení, a tak se rozhodl vzdát zábavy, jen aby nepřipustil nepříjemné srovnávání [74, s. 101]. Různé procesy sebeomezování jsou velmi důležité, je-li třeba se vyrovnat se somatickou chorobou, kdy v zájmu zdraví nebo vzhledem k onemocnění je nutné, aby se člověk zřekl mnoha

normálních a zajímavých činností, plánů, které jsou najednou neproveditelné, ambicí, které náhle přestaly odpovídat reálným možnostem [29; 50; 90].

Přesná funkce mechanismů „rozšiřujících“ psychologický prostor je důležitá zejména proto, aby osobnost dokázala adekvátně prožívat události z jejího hlediska pozitivní — jako je např. úspěch a společenské uznání, uzdravení, nečekané štěstí aj. Tyto události, stejně jako události negativní, představují pro osobnost problém, který nemusí být se zdarem vyřešen [95].

Rozevírání a uzavírání psychologického prostoru.

Rozevírání a uzavírání jsou procesy spojené s předešlými, ale nejsou s nimi totožné. Jejich podstatou je izolování, oddělování, vztyčování bariér při styku s lidmi, nebo naopak překonávání těchto bariér, otevírání se (příklady viz v 3. kapitole).

„*Vzdálenost.*“ Účelům prožívání často slouží změna psychologické „vzdálenosti“. Sem zařazujeme mechanismy působící jak v rovině interpsychické — oddálení se od dříve blízkých lidí a hodnot, nebo naopak, sblížení s nimi, tak v intrapsychické — mechanismy izolace, vytěsnění, „diskriminace“ („schopnost oddělit ideu od citu, ideu od ideje, cit od citu“) [122, s. 185 až 186]. Podle T. Kroebera se mechanismus „diskriminace“ projevuje v obranné funkci jako izolace, zatímco ve funkci vyrovnávání jako objektivizace — „oddělení ideje od citu za účelem racionálního zhodnocení či soudu tam, kde je to nutné“ [tamtéž].

Nahoru — dolů. Tento prostorový rozměr se vždy vyznačuje symbolickou bohatostí a napojením na hodnotovou stupnici. V mnoha procesech realizujících prožívání je zřetelně vyjádřen „vertikální“ směr. Tak třeba vytěsnění je orientováno „dolů“, zatímco katarze

„nahoru“. Je jasné, že zde „nahoru“ a „dolů“ nesmíme chápat doslovně. Později v 3. kapitole budeme mít možnost doložit konkrétním příkladem, že „vertikální“ psychické pohyby při prožívání jsou opravdu reálné.

Časové paradigma

Toto paradigma se užívá při popisech procesů prožívání mnohem méně často než předešlá. Můžeme podně zařadit následující procesy: *časový kontrast* [199] — porovnávání prožívaných událostí se skutečnými či možnými událostmi minulými, současnými nebo budoucími. Člověk se například sám uklidňuje: „Ještě že to dopadlo takhle, mohlo to být horší“, „teď je to přece jen lepší, než to bylo dřív (bude potom)“ atd.

Zařazení události do dlouhodobé perspektivy [164]. Tato operace se liší od předešlé tím, že subjekt prožívanou událost nesrovnává s jinou událostí, ale dívá se na ni z hlediska jisté dlouhodobé perspektivy, v rozpětí celého lidského života, nebo dokonce lidstva.¹²

Při prožívání může dojít k *fixaci* na nějaký pomíjivý moment. „Modelový příklad fixace na minulost představuje zármutek, který vede k naprosté lhostejnosti vůči přítomnosti i budoucnosti“ [76, s. 66].

¹² Musíme podotknout, že tento mechanismus se neprojevuje jen v časové formě. Když například K. Goldstein definoval hrdinství jako „kladnou odpověď na šoky existence“, napsal, že „tato forma překonávání obav předpokládá schopnost vidět individuální zkušenost v širším kontextu, tj. předpokládá ‚zaměřenost na možné‘“ [89, s. 306]. Podobné myšlenky vyjadřuje rovněž F. B. Bassin a kol. [25, s. 200; 26, s. 44].

Genetické paradigma

V rámci tohoto paradigmatu spojeného s předešlým je časová osa života polarizována ideou vývoje. Lze sem zařadit následující mechanismy:

Regrese. V psychoanalýze se regresí nazývá „obran-
ný mechanismus, s jehož pomocí se individuum snaží
vyhnout úzkostem . . . tím, že se vrací na nižší stupeň
libidonózního vývoje nebo vývoje Já“ [194, s. 138—139].

Katarze. Tento jednou už zmíněný mechanismus
je ve významu, který mu připisuje T. A. Florenská
[67] procesem, jež plní úkol prožívání a současně
rozvíjí osobnost.

Introjekce. Vystupuje také jako mechanismus psy-
chické obrany a současně jako mechanismus vývoje,
zvyšuje autonomii Já [194, s. 77—78].

Sublimace. Za předpokladu, že proces sublimace
primitivní impulsy pouze nekamufluje, ale skutečně je
transformuje, musíme tuto transformaci uznat jako
rozvíjející.

Informačně kognitivní paradigma

Jakmile kognitivní procesy slouží prožívání, všech-
ny mají neobjektivní „ideologickou“ povahu, tj. pře-
vládá v nich zájem, motivovanost subjektu, nikoli objek-
tivita odrazu. To znamená, že všechny jsou v určitém
smyslu hodnotícími procesy. Lze však mezi nimi vy-
členit jednak takové procesy, které jsou založeny přímo
na hodnocení reality, jednak takové, v nichž se hodno-
cení vlastně jako metoda pro řešení úkolů prožívání
nepoužívá.

Proto v rámci informačně kognitivního paradigma-
tu rozlišujeme dva rozměry — „hodnocení“ a „inter-
pretaci“ (srov. [199]). Interpretační mechanismy se liší

od hodnotících tím, že aspoň na pohled mají formu objektivního, nezaujatého odrazu.

Hodnocení

Intrapsychické hodnotící mechanismy mohou být ilustrovány procesy, které snižují „kognitivní disonanci“ vyvolanou přijetím rozhodnutí. V experimentech provedených L. Festingerem a jeho spolupracovníky bylo u pokusné osoby, která si vybrala jednu ze dvou téměř stejně přítažlivých alternativ, pozorováno systematické přehodnocování, jež nadsazovalo hodnocení zvolené alternativy a snižovalo hodnocení zamítnuté, čímž se zmenšovala kognitivní disonance, zakoušená jako pocit lítosti [49].¹³

Interpersonální hodnotící mechanismy vytvářejí nesčetné způsoby směřující k podpoře nebo zvýšení vlastního sebehodnocení, hodnocení očima ostatních, pocitu vlastní hodnoty a důstojnosti atd. V monologické formě, předpokládající jen přítomnost posluchače nebo diváka, ale ne rovnoprávného „Ty“, jsou to různé demonstrační akty — chvástání, předvádění se, přímé či nepřímé zdůrazňování vlastních kvalit a předností (fyzických, intelektových, ekonomických, informovanosti aj.). V dialogické formě je to boj vedený bezprostředně se zjevným i skrytým hodnocením partnera v diskusi. Předmětem hodnocení a hodnotícího boje může být všechno, co k sobě člověk vztahuje — od vlastních činů a motivů až po věci, jež mu patří, a instituci, v níž pracuje. Boj s negativním hodnocením

¹³ Podrobný rozbor experimentálních prací o kognitivní disonanci lze najít v monografii V. P. Trusova [231]. Viz rovněž knihu G. M. Andrejevové aj. [87].

může být jak pasivní, vyhýbavý (odmítá-li se subjekt ztotožnit s nějakou kategorií lidí hodnocenou při rozhovoru negativně), tak aktivní, útočný (v tomto případě je diskreditován hodnotící subjekt, přičemž jsou buď zpochybňovány motivy jeho hodnocení, nebo hodnoty, z nichž při hodnocení vycházel atd.). Dialogický hodnotící boj často nabývá formy sarkasmu, výsměchu, ironie [187].

Interpretace

Mechanismy tohoto rozměru mohou mít formu intelektovou a percepční.

Intelektová forma. Mezi různými intelektovými operacemi (srovnávání, zobecňování, usuzování aj.), zapojenými do prožívání, je nutné zdůraznit zejména kauzální výklad událostí. Vysvětlení nebo nalezení příčin (východisek, základů, důvodů, motivů, viníků atd.) prožívané události (což může být vnější událost, vlastní chování, záměr nebo cit) je velmi důležitý prvek procesu prožívání, na němž velice závisí veškerý jeho obsah. Tato operace se nejzřetelněji projevuje známým mechanismem racionalizace. Ta je definována jako přiřívání logických důvodů či ušlechtilých motivů chování, jehož motivy jsou nepřijatelné nebo neznámé [94; 122], či jako ospravedlnění vlastní neschopnosti před ostatními nebo před sebou samým [114].¹⁴

Percepční forma. Percepční formy „interpretace“ se objevují při vnímání událostí (vnějších i vnitřních) jiných lidí i sebe sama. Tyto tři případy jsou dobře re-

¹⁴ Racionalizace bývá odlišována od intelektualizace, která je podle definice T. Kroebera „odchodem ze světa impulsů a afektů do světa slov a abstrakcí“ [122, s. 187].

prezentovány obrannými mechanismy popření, projekce a identifikace, z nichž probereme první a poslední, neboť jsme se o nich v našem přehledu dosud nezmínili.

Popření je obvykle definováno jako proces, jenž odstraňuje traumatizující vnímání vnější reality. Díky tomu bývá stavěno do kontrastu s vytěsněním jako obranou proti duševní bolesti vyvolané vnitřními instinktivními požadavky [74]. Tento termín bývá mimochodem někdy užíván také pro popis obranného zkreslení „percepce vnitřních stavů“ [28, s. 284]. T. Kroeber napsal, že základní větou pro negaci je „kde není bolest, není nebezpečí“ [122]. To by však nemělo nikoho mýlit, pokud jde o jednoduchost oněch reálných procesů, jejichž výsledkem je popření jakýchkoli faktů reality. R. Stolorow a F. Lachman [221] popisují případ pacientky, která jako čtyřletá ztratila otce; tento příklad dokládá, že v jejím vědomí se vytvořil celý obranný systém, jehož úkolem bylo popírat fakt této ztráty. Byla to složitá konstrukce, která se rozvíjela během vývoje osobnosti a přitom reinterpretovala měnící se okolnosti pacientčina života (například matčino druhé manželství svědčící o otcově smrti) tak, aby udržovala její víru, že otec žije.

Identifikace. Zatímco při projekci vidí subjekt v někom jiném sebe, při identifikaci vidí v sobě někoho jiného. „Při identifikaci překonává individuum své pocity osamělosti, méněcennosti nebo neadekvátnosti tak, že přejme charakteristiky jiné, úspěšnější osoby. Někdy se nemusí identifikovat s člověkem, ale s organizací, institucí.“ [114] A. Freudová popisuje případy překonání strachu nebo obav záměrnou či bezděčnou „identifikací s agresorem“. Holčička, která se bála

projít tmavým sálem, jednou překonala svůj strach a potom se svěřila mladšímu bratrovi s tajemstvím, juk nad sebou zvítězila. „V sále to vůbec není strašné,“ prohlásila, „musíš se jen tvářit, že ty sám jsi to strašidlo, které se bojíš potkat.“ [74, s. 119] Pokud jde o intenzitu, může identifikace dosáhnout stupně, kdy „člověk začíná žít životem někoho jiného“ [tamtéž, s. 135]. Podobné případy jsou časté při prožívání ztráty blízkého člověka [114; 140; 226].

Na závěr pojednání o „technologických“ rozměrech prožívání chceme upozornit, že by bylo možné vyčlenit jako samostatná paradigmatata také paradigma dynamické a hodnotové, která byla zahrnuta do ostatních paradigmat. Dynamické paradigma však může být popsáno jako výsledek „násobení“ čistě energetických představ, udávajících intenzitu, představami obsahově prostorovými, jež do popisů psychických procesů vnášejí zaměřenost. Pokud jde o paradigma hodnotové, to se v ryzí podobě — nikoli jako hodnotový rozměr — v popisech procesů prožívání prakticky nevyskytuje.

c) Problém vnitřní struktury prožívání

Prožívání se obvykle neúčastní nějaký jeden jediný mechanismus, ale vytváří se celý systém. „Klinická praxe ukazuje,“ napsal D. Rapaport, „že motivy obrany se samy stávají předmětem obrany; aby totiž bylo možné vysvětlit nejobyčejnější klinické jevy, je nutné postulovat celé hierarchie podobných obran a odvozených motivací, které se vzájemně překrývají.“ (Cit. podle [209, s. 28].) Ani to, že mnozí autoři uznali obranné a kompenzační systémy a hierarchie, je samo o sobě neosvobodilo od atomistických presumpcí a s nimi spojených iluzorních nadějí, že dříve či později na-

leznou vyčerpávající soubor obranných nebo kompenzačních „praprvků“, z nichž jsou tyto systémy složeny. Tyto naděje jsou velice příbuzné metodologickému snu Watsona a jiných reflexologů, že totiž objeví vrozený repertoár atomárních reakcí — cihel, z nichž lze vytvořit jakékoli možné chování, a že existují všechny důvody předpokládat, že teoretické myšlení zabývající se procesy prožívání projde stejnou evolucí, která ve fyziologickém bádání o chování znamenala přechod od reflexologických představ o pohybu k Bernštejnově fyziologii aktivity. Předpovědět tuto evoluci je o to snazší, protože už probíhá jak na úrovni empirických výzkumů o překonávání kritických životních situací, kde klinická zkušenost odborníků doslova nabízí teorii o jedinečnosti každého procesu prožívání, tak na úrovni teoretické reflexe. J. S. Savenko píše: „Zdá se, že přístup ke kompenzačním mechanismům jako k heuristice, tj. jako k systému postupů formujících se konkrétně podle situace, nezbavených tvůrčího principu a neomezujících se na obvyklé šablony, je slibný.“ [100, s. 71.]

Orientovat se na tento druh metodologie, to znamená popírat existenci víceméně stabilních mechanismů prožívání, to znamená chápat je jako zvláštní „funkční orgány“ [126; 132; 134; 251], tj. jisté struktury vznikající proto, aby realizovaly cíle konkrétního procesu prožívání [92].

Podobný „funkční orgán“ neboli mechanismus prožívání už jednou vytvořený se může stát jedním z obvyklých prostředků k řešení životních problémů a subjekt po něm může sáhnout, dokonce i když nenastane situace nemožnosti, tj. může zůstat prožíváním jen podle svého vzniku, nikoli podle funkce.

Při dlouhotrvajícím prožívání můžeme pozorovat použití velkého množství prostředků a strategií, které se postupně střídají. Navzdory množství variací se v tomto střídání projevují zvláštní zákonitosti. Když D. Hamburg a J. Adams analyzovali způsob, jak se lidé vyrovnávají se somatickým onemocněním, objevili tuto zákonitost, podle níž se jednotlivé fáze prožívání střídají: „Nejdřív to jsou pokusy zlehčit význam události. Během této intenzivní fáze jsme pozorovali tendence popírat povahu choroby, její závažnost a pravděpodobné následky. Fázi ‚obranného úniku‘ vystřídá dříve či později další fáze, kdy pacienti přijímají skutečné podmínky nemoci, shánějí informace o faktorech napomáhajících léčení, smiřují se s pravděpodobností dlouhodobého omezování. . . Tento přechod od popření reality k jejímu uznání se obvykle neuskuteční naráz, ale celou řadou přibližujících se kroků, v jejichž důsledku si pacient plně uvědomí svou situaci.“ [90, s. 278] Ale popření se může stát i druhou fází procesu, čímž naznačuje patologický vývoj prožívání [221, s. 598-599].

Problém klasifikace procesů prožívání

Předcházející odstavce ukázaly, jak rozsáhlá a mnohotvárná je empirická oblast spadající pod pojem prožívání. Je zcela pochopitelné, že uspořádání vší té mnohotvárnosti je snad nejdůležitějším teoretickým problémem.

Existuje celá řada zajímavých pokusů klasifikovat obranné mechanismy, kompenzaci a vyrovnávání, ale vcelku kolem tohoto problému panuje atmosféra rozčarování. H. Sjöbäck popsal nesčetné obtíže provázející pokusy vytvořit klasifikaci obranných mechanismů.

Hlavní z nich je dána tím, že teorie psychické obrany „neobsahuje ani jasné, ani nejasné hypotézy, které by vymezovaly třídu obranných mechanismů“ [209, s. 181]. „Klasifikace jednotlivých mechanismů je nedůsledná, nejsou mezi nimi zřetelné a jasné hranice,“ konstatují E. Hilgard a R. Atkinson [94, s. 515] a R. Schafer pesimisticky ujišťuje, že ani „nemůže existovat ‚skutečný‘ a ‚úplný‘ soupis obran, mohou existovat pouze seznamy víceméně neúplné, teoreticky nedůsledné a nepoužitelné pro utřídění klinických pozorování a experimentálních dat“ [208, s. 162].

R. Schafer má do jisté míry pravdu, ale nevyplývá z ní to, že úkol uspořádat fakta v této oblasti je zcela neřešitelný, nýbrž to, že není řešitelný tak, jak je dnes zadán. Snažit se o „skutečný“ a „vyčerpávající“ výčet procesů prožívání znamená stavět úkol nesprávně. Za podobnou formulací se skrývá inadekvátní předpoklad, že procesy a mechanismy prožívání jsou přirozené, soběstačné, substanciální podstaty, věci, fakta, nikoli akty, předpoklad, jehož naturalistické jádro nemění ani rozšířená představa, že obranné a kompenzační mechanismy jsou teoretické konstrukce, neboť je nelze bezprostředně pozorovat samy o sobě.¹⁵ [74; 194; 209]

Se značným zjednodušením můžeme říci, že existují dvě protichůdné, ale vzájemně se doplňující metody poznávací systematizace. První je empirická a každý vědecký výzkum od ní začíná. Má za úkol popsat objekty podléhající systematizaci a roztřídit je na základní skupiny, které nabývají nejčastěji formu rodové

¹⁵ Je pozoruhodné, že v reflexologii a behaviorismu, s nimiž jsme metodologickou situací v teorii prožívání srovnávali, vede naturalistická představa o „jednotkách“ studovaného procesu nevyhnutelně k odmítnutí jejich ontologizace (viz [210, s. 341]).

a druhové klasifikace. Právě tato metoda nyní při studiu procesů prožívání převládá. Je nezbytná v počátečních etapách studia jakékoli složité skutečnosti. Avšak skutečným cílem vědy není dospět k co nejabstraktnějšímu zobecnění, ke kterému empirická metoda vede, ale k rekonstrukci konkrétní v myšlení [154]. „Teoretická rekonstrukce skutečného konkrétní jako jednoty mnohotvárného se uskutečňuje jedině možným a ve vědeckém smyslu správným způsobem postupu od abstraktního ke konkrétnímu.“ [53, s. 296]

Další kapitola představuje pokus aplikovat tuto teoretickou metodu na studium prožívání.

2/ TYPOLOGICKÁ ANALÝZA ZÁKONITOSTÍ PROŽÍVÁNÍ

VYTVORENÍ TYPOLOGIE ŽIVOTNÍCH SVĚTŮ

Obecným cílem naší práce je vypracovat teorii prožívání. Z hlediska tohoto cíle měla předešlá kapitola za úkol připravit podmínky k jeho dosažení; zavedli jsme do kategoriálního aparátu teorie činnosti pojem prožívání, našli jsme odpovídající řez psychickou realitou a ukázali jsme, jak se tato realita obráží v koncepcích už existujících. V důsledku toho máme na jedné straně velmi abstraktní činnostní teorii prožívání a na druhé straně určitou představu o odpovídající empirické oblasti, mající formu shrnutých faktů, zobecnění, rozlišení, klasifikace a hypotéz o zákonitostech procesů prožívání. Teď se chceme pokusit rozvinout výchozí abstrakce teorie činnosti ve směru této empirie, tj. provést systematický „postup“ od abstraktního ke konkrétnímu.

V krajně abstraktním pojetí je prožívání boj proti nemožnosti žít, je to v jistém smyslu boj proti smrti obsažené v životě. Ale přirozeně ne všechno, co v životě odumírá nebo co je nějak ohroženo, vyžaduje prožívání, nýbrž jen to, co je pro danou formu života podstatné, významné, zásadní, co tvoří její vnitřní potřeby. Kdyby se podařilo odlišit a popsat jednotlivé formy života a stanovit imanentní zákony či „principy“,

je zřejmé, že by tyto zákony v podstatě určovaly nejen „normální“ procesy, jimiž se život realizuje, ale i extrémní životní procesy, tj. procesy prožívání. Jinak řečeno, každé formě života odpovídá zvláštní typ prožívání, a je-li tomu tak, je nezbytné mít možnost objasnit hlavní zákonitosti procesů prožívání a typologizovat je, stanovit hlavní psychické zákonitosti života a typologizovat „formy života“. A vybudování této obecné typologie je právě úkolem následující části práce.

POJEM ŽIVOTA A ČINNOSTI V KONCEPCI A. N. LEONTĚJEVA

Nejprve je třeba prozkoumat samu kategorii života, jak se jeví z psychologického hlediska. V rámci činnostního přístupu se analýza této pro psychologii mezní kategorie musí provádět (což také už částečně učinil A. N. Leontjev [129]) v konfrontaci s kategorií činnosti, která je pro tuto metodu nejdůležitější.

V koncepci A. N. Leontjeva se pojem činnosti ponejprv (logicky, nikoli chronologicky) objevuje v souvislosti s posuzováním pojmu života v jeho nejobecnějším biologickém smyslu, „v jeho všeobecné formě“ [tamtéž, s. 37], života jako „zvláštní interakce zvláštním způsobem organizovaných těl“ [tamtéž, s. 27]. Zvláštnost této interakce spočívá na rozdíl od vzájemného působení v neživé přírodě v tom, že je nezbytnou podmínkou, aby mohlo jedno ze vzájemně působících těl (živé tělo) existovat a že má aktivní a předmětný charakter. Ony specifické procesy, které uskutečňují toto vzájemné působení, jsou právě procesy činnosti [tamtéž, s. 39]. „Činnost je molární neaditivní jednotka . . . života . . .“ [131, s. 62]. Tuto definici A. N. Leontjeva lze rozšířit jak na život předpsychický, tak na život

zprostředkovaný psychickým odrazem, jakož i na život jedince zprostředkovaný vědomím. Avšak v posledním případě se může život chápat dvojnásobným způsobem a podle toho se rozlišují i dvě pojetí činnosti. Když je život chápán mimo individualitu, jako abstraktní lidský život vůbec, zkoumá se činnost jako podstata tohoto života a jako látka, z níž je utkáno individuální bytí. Když se život zkoumá jako konkrétní, individualizovaný uzavřený životní celek (zafixovaný například v biografii), jako „souhrn, nebo přesněji systém navzájem se zastupujících činností“ [tamtéž], pak pojem „jednotka“ aplikovaný na činnost je nutno vykládat jako „část“: život jako celek se skládá z částí — činností. Tady se už nemluví o činnosti „v obecném, širokém významu tohoto slova“ [tamtéž, s. 76], ale o zvláštní nebo jednotlivé činnosti, „která odpovídá určité potřebě subjektu, směřuje k předmětu této potřeby, ztrácí se po svém uspokojení a vzniká znovu . . .“ [tamtéž].

Ústředním, klíčovým bodem v pojetí jednotlivé činnosti je motiv. Tato na první pohled dílčí otázka je ve skutečnosti pro celou teorii činnosti rozhodující, je nervem této teorie, v němž se soustřeďují její základní ontologické a metodologické principy. Proto je třeba, abychom ji podrobně prozkoumali.

A. N. Leontjev zavedl „chápání motivu jako předmětu (materiálního nebo ideálního), který vzbuzuje a usměřňuje na sebe činnost a liší se od obecně přijatého pojetí motivu“ [tamtéž]. Vyvolal tak mnoho kritických ohlasů, které jeho myšlenku „korigovaly“ nebo ji zcela odmítaly [8; 37; 237 aj.]. Bezprostřední příčinou jejich nesouhlasu je to, že tuto tezi neposuzovaly jako obsahovou abstrakci, ale jako zobecnění empiricky pozorovaných faktů o pohnutkách činnosti, jehož prav-

divost může být ověřena přímým porovnáním s empirií. Přitom stačí pochopitelně třeba jediný fakt, který se vymyká teorii činnosti motivované předmětem odpovídajícím potřebě, aby tato teorie byla pokládána za nepravdivou, nebo aspoň nedostačující.

A takových faktů je mnoho. Odpůrci A. N. Leontěva namítají: Je skutečně právě tento vnější předmět¹ sám o sobě schopen podnítit subjekt k činnosti? Cožpak není třeba, aby subjekt nejdřív předmět vnímal, než na něj (tedy ne už sám předmět, ale jeho psychický obraz) může motivačně zapůsobit? Ovšem ani psychický odraz předmětu zdaleka nestačí vyvolat činnost subjektu. Musí být navíc ještě aktualizována potřeba, které tento předmět odpovídá, jinak by živé bytosti, aniž by se setkaly s předmětem potřeby, pokaždé přistupovaly k jejímu uspokojení nezávisle na tom, zda je to v dané chvíli třeba či ne — a to odporuje faktům [23, s. 110]. Dále se musí v psychice odrazit v nějaké formě samo objektivní vyhrocení potřeby, neboť v opačném případě by subjekt nedokázal dát přednost ani jedné z možných činností [38; 237]. A konečně poslední událostí v této řadě odrazů musí být propojení dvou psychických obrazů — obrazu potřeby a obrazu jí odpovídajícího předmětu. Teprve po tom všem se objeví pohnutka a jako motiv se tedy neprojeví sám předmět, ale jeho význam pro subjekt. Tak uvažují Leontějevovi oponenti.

Závěr z uvedené argumentace můžeme shrnout do následující antiteze: předmět potřeby není sám o sobě schopen motivovat a směřovat činnost subjektu, tj.

¹ Předmět je chápán jako něco vnějšího, něco, co je před subjektem, něco před ním, ačkoli nemusí být nutně materiální.

není motivem činnosti [8]. Proti tomu lze sice vystoupit s protiargumentem poukazujícím na fakta svědčící o takzvaném terénním chování, v němž člověka nutí zdánlivě jednat věci samy, ale nic to neřeší. Za prvé čistě logicky: formulace A. N. Leont'jeva se snaží o obecnou platnost, zatímco terénní chování je pouze jednou třídou činnostních procesů. Za druhé lze i samo toto chování vyložit různě a jedno z možných vysvětlení mechanismu jeho motivace je, že na jeho realizaci nemá vliv předmět jako takový, ale to, že subjekt tento předmět vnímá (ostatně jak jinak?), a tak je v něm probuzena odpovídající potřeba, která zase najde vyjádření v psychice, například ve formě bezprostředního přání získat tento předmět. Teprve následkem celého tohoto řetězce událostí vznikne pohnutka k činnosti. Iluze o iniciující soběstačnosti předmětu vytváří tedy skrytost jeho významu [87].

Jestliže se však při bližším prozkoumání ukáže jako zprostředkovaná různými obrazy předmětu a potřeby dokonce i pohnutka „terénního chování“, které zřejmě nejlépe vyhovuje Leont'jevově formulaci, co potom říci například o chování, jež vyplývá z volního rozhodnutí nebo z vědomé kalkulace, kde je jasné, že je žádný předmět přímo nepodněcuje?

Budeme-li se tedy na formulaci tvrdící, že motivem činnosti je předmět odpovídající potřebě subjektu, dívat jako na pokus zobecnit veškerou mnohotvárnost empirických případů motivace činnosti, ukáže se, že před kritikou neobstojí.

Jenomže jde právě o to, že tato formulace je naprosto jiného druhu. Usiluje o něco docela jiného, má zcela jiný logický status a jiné ontologické principy než ty, které jí implicitně připisuje zmíněná kritika.

Zejména si nečiní nárok zachytit veškerou empirickou mnohotvárnost všech možných faktů, které motivují individuální činnost; svou logickou povahou je abstraktní, a přitom jde o abstrakci dost značnou, tj. o takové tvrzení, po němž následuje ještě zdlouhavá cesta teoretického „postupu“ ke konkrétnímu. To neznámá, že sama tato definice předcházející „postupu“ neobsahuje určitou konkrétní pravdu; zkoumaná věta, stejně jako kterýkoli abstraktní zákon, se shoduje s konkrétním stavem věcí, ale pouze jsou-li splněny určité podmínky.

Abychom zjistili, o jaké podmínky jde, je nutné popsat ontologii, která je základem Leont'jevovy teorie činnosti a jeho pojetí motivace — ontologii ve skutečnosti přímo protichůdnou té, kterou Leont'jevovu pojetí připisují jeho kritici a v jejímž rámci by byla neudržitelná. Tyto dvě ontologie nazvěme prozatímně

„ontologie životního světa“ a

„ontologie izolovaného individua“.

Druhá ontologie bere za základ dalšího teoretického rozvoje situace, jež na jedné straně zahrnují jednotlivou, od světa izolovanou bytost, na druhé straně objekty, přesněji řečeno věci, existující „v-sobě“. Prostor mezi nimi, prázdný a bezobsažný, je od sebe pouze rozděluje. Jak subjekt, tak objekt jsou od prvopočátku chápány jako existující a dané mimo jakoukoli praktickou vzájemnou spojitost, jako samostatné přirozené podstaty. Činnost, která prakticky spojí subjekt a objekt, má teprve proběhnout; aby mohla začít, musí to dovolit výchozí situace, v níž jsou subjekt a objekt odděleny.

Tento poznávací obraz tvoří základ veškeré klasické psychologie, je pramenem jejích fundamentálních ontologických postulátů („bezprostřednosti“ [233],

„účelnosti“ [173; 174], totožnosti vědomí a psychiky, sebeidentity) a metodologických principů.

Pojetí činnosti v rámci ontologie „izolovaného individua“ je bezprostředně definováno „postulátem účelnosti“ [173; 174], podle nějž má jakákoli aktivita subjektu individuálně adaptivní charakter. Chápe-li základní ontologické pojetí subjekt a objekt (přesněji řečeno individuum a věc) každý zvlášť a nezávisle na sobě, pak „účelnost“ činnosti v tomto pojetí se může zakládat na jednom ze dvou protichůdných mechanismů.

Krajně racionalisticky vyjádřená první možnost, realizovaná kognitivisticky orientovanými koncepcemi, spočívá v přesvědčení, že podstatou každého činu je plán. Dokonce i emocionální přepis této myšlenky (podstatou jednání je emoce) zachovává hlavní kognitivistickou tezi: činnost je spouštěna odrazem (racionálním nebo emocionálním). Činnosti předchází odraz: subjekt a objekt jsou zprvu spojeny orientační aktivitou, kterou subjekt vykonává ideálně a která vyjevuje význam objektu, a teprve poté nastává činnost, která je spojuje prakticky. Jako příklad popisu všech a jakýchkoli behaviorálních procesů se přitom vědomě či bezděčně uvádí cílevědomá, volní a vědomá činnost dospělého člověka.

Druhá možnost, typická pro reflexologii a behaviorismus, je nejvýrazněji ztělesněna v radikálním behaviorismu B. F. Skinnera. „Účelnost“ chování se zde vysvětluje následovně: Předpokládá se, že subjekt má k dispozici formy reagování, předcházející jeho individuální zkušenosti, dokonale zformované před jakýmkoli aktivním stykem s prostředím a nezávisle na něm; ty se v průběhu ontogeneze nemění a takto zcela hotové je organismus „vrhá“ do prostředí. „Účelnost“

takového chování se však nevysvětluje tím, že jakmile udividuum dosáhne jednou v dané situaci úspěchu s pomocí určité reakce, jedná v podobné situaci stejně, „očekávajíc“ též výsledek. Reakce zůstává navždy slepým a náhodným pokusem, neexistuje žádný důvod se domnívat, že je vnitřně cílevědomá a zprostředkovaná psychickým odrazem předmětných vztahů situace. Mechanismus individuálního přizpůsobení musí být chápán analogicky s přizpůsobením druhovým [211]; je náhoda, zda se reakce stejně jako mutace ukáží pro organismus užitečné, nebo škodlivé, a v důsledku toho je pravděpodobnost jejich vzniku proměnlivá a chování nabývá povahy zdánlivě cílevědomé, přičemž ve skutečnosti zůstává sérií slepých pokusů zvnitřku „neprosvětlených“. Každý subjekt je tu chápán jako zvíře, a přitom takové, jež se nachází na poměrně nízkém stupni evoluce.²

Jaká ontologie tedy stojí proti gnoseologickému shématu „subjekt — objekt“ ontologizovanému v klasické psychologii? Je to ontologie „životního světa“.³

Teprve v rámci této ontologie lze pochopit, jaký je obsah onoho pojetí motivace, o níž jsme mluvili výše, a jaké místo skutečně zaujímá v obecně psychologické teorii činnosti A. N. Leont'jeva.

Stejně jako sama činnost je *jednotkou života*, tak

² Při pokusech se zvířaty na vysokém stupni vývoje je živočich stavěn do takové experimentální situace, kde jeho organismus realizuje behaviorální zákonitosti mnohem nižšího řádu, než jakých je schopen.

³ Zde můžeme uvést celou řadu synonym: „vitální ontologie“, „ontologie lidské existence“ [189; 192], „životní prostor“, „psychologický prostor“ [139] atd.

i základní prvek, který ji konstituuje — předmět činnosti, není ničím jiným než *jednotkou světa*.

Na tomto místě je nutné velmi důrazně upozornit na význam zásadního rozlišení předmětu a věci, které provádí A. N. Leont'jev. Pojem předmětu musíme omezit, napsal. „Tento pojem se obvykle používá v dvojím významu — jako věc, jsoucí v nějakém vztahu k jiným věcem ... a v užším významu — jako něco protikladného (něm. Gegenstand), něco odporujícího (lat. objectum), to, k čemu směřuje akt (rusky „předmět“), tj. něco, k čemu se vztahuje právě lidská bytost, předmět její činnosti, lhostejno, zda jde o činnost vnější nebo vnitřní (např. předmět potravy, předmět práce, předmět úvah atd.)“ [129, s. 39]. Předmět tedy není prostě věc, ležící mimo životní okruh subjektu, ale věc už zapojená do bytí, která se už stala nutným prvkem tohoto bytí, která je už subjektivizovaná samotným životním procesem, dříve než nastalo její zvláštní, ideální (poznávací, orientační, informační atd.) osvojení.

Abychom si ujasnili pravý teoretický význam tvrzení, že skutečným motivem činnosti je předmět, je nutné pochopit, že jako výchozí ontologická teze nemůže posloužit běžná „zjevná“ představa, že živá bytost je od světa oddělena, neboť nikde nenalezneme živou bytost, která by nebyla podmíněna vnitřním a vnějším světem. Každá je od prvopočátku do světa vrostlá, spojená s ním materiální pupeční šňůrou své životní činnosti. Ačkoli je tento svět objektivní a materiální, není to fyzikami svět, tj. svět, jak ho vidí věda — fyzika, studující vzájemné působení věcí, je to životní svět. Životní svět je tedy vlastně jediným inspirátorem a zdrojem obsahu činnosti důležité pro život v něm přebývajících bytostí. Tak vypadá výchozí ontologický obraz.

Začneme-li od tohoto výchozího bodu vytvářet psychologickou teorii a vyčleníme-li jako „jednotku života“ subjektu dílčí činnost, pak tato abstrakce neukáže předmět činnosti jako samostatný a soběstačný, jako věc představující samu sebe, ale jako „jednotku“ reprezentující životní svět; díky tomuto zastoupení získává předmět status motivu. Učinit základem psychologické teorie tvrzení, že motivem činnosti je předmět, znamená vycházet z přesvědčení, že život je koneckonců determinován světem. Tato počáteční fáze vytváření teorie nerozlišuje ještě v motivu konkrétní funkce (pohnutky, zaměření, vytváření smyslu), ještě nemluví o různých formách ideálního zprostředkování, jež iniciují a regulují konkrétní činnost konkrétního subjektu, to vše se objevuje „potom“, z toho není třeba vycházet, ale naopak k tomu přicházet, přičemž se „postupuje“ od abstraktního ke konkrétnímu.

Rozebírané pojetí motivu je díky svému metodologickému statusu právě takovou abstrakcí (přesněji její komponentou), jíž se tento „postup“ uskutečňuje.

Jak se činnost odvozuje z ontologie „izolovaného individua“, ze situace oddělení subjektu a objektu, to už jsme ukázali. Teď máme k dispozici vše potřebné, abychom mohli stanovit podmínky, za nichž lze pojem činnost odvodit z „vitální“ ontologie. Tento úkol může být zformulován s přihlédnutím k tomu, co jsme řekli výše, takto: Jaké musejí být podmínky a charakteristiky životního světa, aby abstraktní idea, že činnost je proces podněcovaný předmětem potřeby samým o sobě, platila, tj. shodovala se s konkrétnem?⁴

⁴ Na vysvětlenou uveďme, že kdyby šlo např. o zákon volného pádu těles, bylo by nutné objevit ty fyzikální podmínky, za nichž by tento zákon přesně popisoval empirické případy pádu těles.

KONSTRUKCE TYPOLOGIE ŽIVOTNÍCH SVĚTŮ

První a hlavní z těchto podmínek je prostota životního světa. Život se v zásadě může skládat z mnoha činností vzájemně spojených. Můžeme si však klidně představit takovou bytost, která má jednu jedinou potřebu, jeden jediný vztah ke světu. *Vnitřní svět* takové bytosti bude *prostý*; veškerý její život se bude skládat z jedné činnosti.

Taková bytost nepotřebuje žádné znalosti o dynamice vlastní potřeby. Tato potřeba bude totiž, díky tomu, že je jediná, principiálně neukojitelná [srov. 58], a proto vždycky aktuálně intenzívní; vždyť proces uspokojování potřeby u takové bytosti znamená totéž co život a nelze ho tedy psychologicky ukončit (přestože fakticky ovšem může být přerušeno; takové přerušeno by se však rovnalo smrti).

Jestliže dále předpokládáme, že *vnější svět* naší hypotetické bytosti je *snadný*, tj. skládá se z jednoho jediného předmětu (přesněji předmětné kvality), vytvářejícího jakýsi „výživný bujón“, jenž svým složením přesně odpovídá potřebě individua, je s ním v bezprostředním kontaktu a obklopuje je, pak k tomu, aby takový předmět mohl stimulovat a orientovat činnost subjektu, není třeba, aby našel v psychickém obrazu ideální odraz.

Prostota vnitřního světa a snadnost vnějšího světa jsou právě oněmi hledanými podmínkami — charakteristikami životního světa, za nichž se analyzovaná věta, že předmět potřeby sám o sobě je bezprostřední pohnutkou činnosti, realizuje doslova.⁵

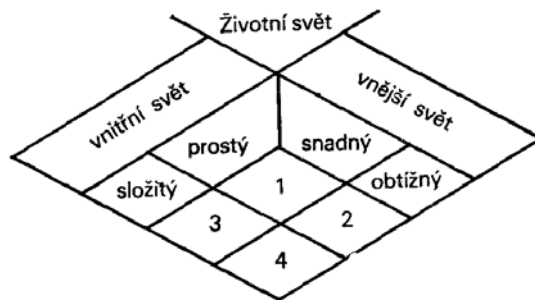
⁵ Stojí za to speciálně upozornit, že se zde dostáváme do oblasti mezního uvažování, neboli uvažování o limitách; zde se

Doplníme-li prostotu, a snadnost, jež charakterizují životní svět, opačnými možnostmi — složitostí a obtížností, dostaneme dvě kategoriální opozice, z nichž jedna (prostý — složitý) se vztahuje na vnitřní svět, a druhá (snadný — obtížný) na svět vnější. Tyto protiklady určují typologii životních světů neboli forem života, která také byla cílem našich úvah.

Tato typologie má následující strukturu: „životní svět“ je předmětem typologické analýzy, jejíž vnější a vnitřní aspekt jsou odpovídajícím způsobem označeny jako vnější a vnitřní svět. Vnější svět může být snadný nebo obtížný, vnitřní prostý nebo složitý. Prolínáním těchto kategorií vznikají tedy čtyři možné stavy neboli typy „životního světa“.

každé slovo — činnost, předmět, potřeba — mění div ne v pravý opak. Skutečně — vždyť předmět, to je vždy cosi zformovaného, diferencovaného, kompaktního, zatímco v popsaném hypotetickém světě se mění v nediferencované prostředí — živel. Činnost, to je vždy jakési překonávání, úsilí atd., zatímco zde je redukována na spotřebu, div ne na obyčejné „trávení“ předmětu spotřeby. Ostatně — zdálo by se — proč mluvit o nějaké potřebě, když bytost žijící v takovém prostém a snadném světě nezakouší žádnou nouzi? Ale je-li tomu tak, přestávají-li být pojmy v této oblasti představitelné a stabilní, neexistují-li empiricky pozorované věci a procesy, které by odrážely pojmy nalézající se v tomto mezním postavení, pak možná ani nestojí za to, aby se vědecké myšlení touto oblastí zabývalo? Podobná otázka už pro fyziku, matematiku a filozofii dávno neexistuje. Ale i v teoretické psychologii musí být zodpovězena záporně: stejně jako v matematice je k popisu toho, jak se chová funkce v určitém intervalu, nutné stanovit její limity nezávisle na tom, zda je v limitních bodech definována, či ne (např. $1/x$, kde $x = 0$), tak ani v psychologii nemůžeme pochopit konečné a empiricky pozorované jevy, nepředstavíme-li si je jako jevy mezní. V jistém smyslu je „každé skutečné poznání přírody“ podle Engelsových slov „poznáním věčného, nekonečného . . .“ [64].

Typologie životních světů

Dříve než přistoupíme k postupné interpretaci získané typologie, musíme podrobně prozkoumat kategorie, které ji určují.

Pojmem „životního světa“ se v psychologii patrně nejdůkladněji zabýval K. Lewin. Není nic divného, že pro K. Lewina, jehož tak vzrušoval úkol, jak změnit psychologii v exaktní vědu vybudovanou na zásadách „galileovského“ myšlení [138], byla nejdůležitější otázkou v problému psychologického světa⁶ jeho uzavřenost, tj. existence zásadní možnosti objasnit na základě jeho zákonů jakoukoli situaci S_1 z předcházející situace S_0 (nebo naopak předpovědět z jakéholi situace S_0 následující S_1 . Podle jeho názoru psychologický svět na rozdíl od fyzického tomuto kritériu nevyhovuje a je tedy otevřený. Jinými slovy, na fyzickém světě není nic vnějšího; je-li známa celková světová situace a všechny světové fyzikální zákony, bylo by — podle Lewina — možné předpovědět všechny další proměny tohoto světa, neboť do průběhu fyzikálních procesů, jednou a provždy daných fyzikálními zákony, nemůže zasáh-

³ Lewin chápe pojmy „psychologický svět“, „životní prostor“ a „životní svět“ jako synonyma.

nout nic zvnějšku. Za hranicemi daného psychologického světa existuje tedy vnější, transgradientní realita, která ho ovlivňuje, zasahujíc do průběhu psychických procesů, a proto není možné pouze na základě psychologických zákonů události psychologického světa ani vyčerpávajícím způsobem vysvětlit, ani předpovědět. A jako příklad K. Lewin [139] uvádí: jestliže někdo píše dopis příteli a najednou se otevrou dveře a tento přítel vejde osobně, pak tyto dvě za sebou následující psychologické situace jsou k sobě v takovém vztahu, že z první situace nelze druhou ani předpovědět, ani vysvětlit.

Ale jen jestli to není samo toto pojetí, co zpochybňuje otevřenost psychologického světa; jaký je to samostatný svět, jestliže na události v něm mají vliv procesy, které se nepodřizují jeho zákonům? Tento pojem obstojí jedině tehdy, podaří-li se konceptualizovat představu o světě, který není dynamicky uzavřen, ale uvnitř nějž přesto panuje přísný determinismus [139]. K vyřešení tohoto problému navrhuje Lewin matematické pojmy, ukazující možnost podobných uzavřených oblastí, které se přesto, stejně jako oblasti otevřené, dotýkají všemi svými periferními i centrálními body vnějšího prostoru. Je to například rovina umístěná v trojrozměrném prostoru a obecně n -rozměrný prostor umístěný v prostoru $(n+1)$ -měrném [tamtéž].

Zdá se však, že takový formalismus nevyřeší problém vytyčený K. Lewinem — ukázat možnost přísného determinismu uvnitř dynamicky neuzavřeného psychologického světa. Mnohem důležitější je věcné posouzení otázky. Je třeba říci, že Lewinovy úvahy o fyzikálním světě obsahují jednu závažnou nepřesnost,

spočívající v implicitním ztotožňování (Lewin si ovšem toto nebezpečí uvědomuje) fyzického světa se vši přírodou jako celkem, se světovým univerzem. Vznik takových, nepochybně fyzicky existujících věcí, jako jsou například architektonická díla nebo biocenózy, může sice být v zásadě popsán z hlediska fyzikálních procesů při tom probíhajících, ale nemůže být vysvětlen, tím spíše ani předpovězen jako nevyhnutelný, ani kdyby byly známy absolutně všechny fyzikální zákony a přestože by přitom ony zákony nebyly ani jednou porušeny. Podle kritéria „předvídatelnosti“, které Lewin zavedl, je tedy i fyzický svět stejně jako psychologický svět otevřený, tj. mohou na něj působit i nefyzikální sféry, jejichž zákonitosti fyzikální pohled na skutečnost nezachytí. Toto působení však přesto probíhá zcela na fyzickém základě podle fyzikálních zákonů, pouze fyzickými prostředky, a v tomto smyslu, vzhledem k tomu, že ve fyzickém světě neexistují nefyzické, tomuto světu cizí jevy a události, se jeví jako uzavřený, vnějšek nemající, neboť jakýkoli jiný, fyzicky nezrealizovatelný proces na něm nezanechává stopy, nijak se ho nedotýká.

A přesně tak je i životní, psychologický svět dané bytosti současně otevřený a uzavřený (izolovaný). Psychologický svět nezná nic mimopsychologického, nemůže se v něm objevit nic, co je cizorodé, co má jinou podstatu. Avšak v psychologickém světě se čas od času objevují zvláštní fenomény (především obtížnost a bolest), které, přestože jsou zcela psychologické a patří výhradně k životní realitě, jako by zároveň ukazovaly na něco nepsychologického, co nemohlo z daného životního světa vyplynout. Prostřednictvím těchto fenoménů nahlíží do psychologického světa cosi vůči němu

transcendentního, cosi „odtamtud“, ale nahlíží sem už v masce čehosi psychologického, takřkajíc s psychologickým občanstvím, jako životní fakt. A pouze rub těchto fenoménů naznačuje důrazně, že existuje jakési samostatné cizorodé jsoucnó, jež nepodléhá zákonům daného životního světa.

Navrhujeme nazvat podobné fenomény prozatímně „hraniční“; ustavují *vnější aspekt* životního světa, kladou jakýsi základ pro realistické vnímání vnější skutečnosti.

Jinak řečeno, fenomény obtížnosti a bolesti vnášejí do původně homogenního psychologického světa diferenciaci na vnitřní a vnější, přesněji — prostřednictvím obtížnosti a bolesti vstupuje do psychologického světa vnější.

Zvláště musíme zdůraznit, že budeme-li mluvit o obtížnosti vnějšího světa, budeme mít na mysli nejen odpovídající prožívání, ale i obtížnost jako skutečnou charakteristiku světa; pochopitelně nikoli světa sama o sobě, nikoli světa před existencí subjektu a mimo něj, ale světa tak říkajíc „poměřovaného subjektem“, světa viděného prizmatem jeho života a činnosti, neboť obtížnost nemůže být ve světě zjištěna jinak než v důsledku činnosti.

Doposud jsme uvažovali fenomenologicky, jakoby postaveni dovnitř života samého, a pokoušeli se uvidět svět z této pozice. A z vnější pozice odpovídá „snadnosti“ vnějšího aspektu životního světa zajištění všech životních procesů, to, že individuu jsou předměty potřeby přímo dány, zatímco „obtížnosti“ to, že v cestě k jejich dosažení stojí překážky.

Vnitřním aspektem psychologického světa (neboli vnitřním světem) se rozumí vnitřní struktura života,

organizace, vzájemná závislost a spojitost všech jeho jednotlivých jednotek mezi sebou. (Přítom abstrahujeme od organických., naturálních, čistě biologických souvislostí.) Ačkoli jsme *prostotu* vnitřního světa kvůli jednoduššímu uvažování zavedli my sami a i nadále se na ni budeme dívat jako na jednu jeho složku, je takový životní svět, skládající se z jedné „jednotky“, fakticky pouze jednou z variant světa prostého po vnitřní stránce. Prostota se přísně vzato musí chápat jako nedostatek nadorganické strukturovanosti a vzájemného sepětí jednotlivých momentů života. Dokonce i tehdy, když subjekt naváže se světem četné vztahy, může zůstat jeho vnitřní svět prostý, a to v případě, kdy jsou jeho vztahy amorfně slité do jedné, subjektivně nerozčleněné jednoty, nebo v případě, kdy jsou hermeticky odděleny, kdy subjekt každý jednotlivý vztah realizuje tak, jako by šlo o vztah jediný. V prvním případě je psychologický svět celek bez částí, v druhém se skládá z částí netvořících celek.

To jsou tedy kategorie určující typy „životních světů“, jež jsme získali. Teď se musíme zastavit u jedné zvláštnosti v popisu těchto typů samotných. Každý životní svět bude charakterizován především z hlediska své časoprostorové orientace, tj. popisován v termínech chronotopu. Přítom v souladu s rozlišením aspektů životního světa na vnitřní a vnější budeme zvlášť popisovat vnější a vnitřní časoprostor, neboli — což je totéž — vnější a vnitřní aspekt celostního časoprostoru (chronotopu) životního světa.

Zavedme několik termínů pro popis chronotopu. Vnější aspekt chronotopu budeme charakterizovat tím, zda má či nemá *rozměrovost*, která spočívá v *prostorové vzdálenosti* (předmětů potřeby) a *trvání času* potřebné-

ho pro překonání vzdálenosti. Je jasné, že „rozměrovost“ se pojem obtížnosti promítá do chronotopické roviny, nebo se — jinak řečeno — vyjadřuje jazykem časoprostorových kategorií; ve skutečnosti, ať faktické životní obtíže spočívají v čemkoli — ve vzdálenosti slastí, jejich zastírání či v existenci překážek, všem je společné to, že znemožňují bezprostřední uspokojení potřeby, že od subjektu vyžadují úsilí při překonávání překážek, a proto mohou být redukovány na jednu dohodnutou jednotku — rozměrovost.

Vnitřní aspekt chronotopu popisuje uspořádanost vnitřního světa, tj. to, zda v něm existuje či nikoli *spřaženost*, kterou chápeme jako subjektivní sjednocení různých jednotek života. Spřaženost se projevuje *vzájemnou podmíněností* různých životních postojů ve vnitřním prostoru. Ve vnitřním aspektu spřaženost označuje, že realizace jednotlivých postojů se odehrává podle *posloupnosti* subjektivních vztahů. Rozměrovost, vzdálenost, trvání, spřaženost, spojitost, posloupnost jsou tedy termíny jazyka, jímž budeme popisovat chronotop životního světa.

A konečně poslední předběžná poznámka. Jaký postoj máme zaujmout ke každému typu navržené typologie? Jako k odrazu určitého průřezu psychickou realitou a jako k určitému schématu pojetí. Po formální stránce jsou tato schémata striktně dána příslušnými kategoriemi a současně mohou být zaplněna živým fenomenologickým obsahem. Spojení obého z nich činí nenahraditelné prostředky psychologického uvažování. Typy jsou jakýmsi živými vzory, které, i když jsou evidentní fenomenologické realitě, mohou být v důsledku své kategoriální určenosti efektivně využity v poznávací funkci.

TYP 1. NAVENEK SNADNÝ A VNITŘNĚ PROSTÝ ŽIVOTNÍ SVĚT

Popis světa

Svět prostý ve vnitřním a snadný ve vnějším ohledu je možné zobrazit, představíme-li si bytost, jež má jedinou potřebu a žije v podmínkách, kdy je jí přímo dán předmět, který této potřebě odpovídá. Kdybychom například předpokládali, že jedinou potřebou této bytosti je potrava, pak by se absolutní snadnosti vnějšího světa dosáhlo tím, že by z něj výživné látky přecházely do organismu už zcela hotové. Mezi potřebou a jejím předmětem není v tomto případě žádná vzdálenost, žádná činnost, jako by se bezprostředně dotýkaly.

Vnější svět je dokonale přizpůsoben životu dané bytosti, není v něm nic navíc ani v něm nic nechybí z hlediska tohoto života, může jím být beze zbytku „členěný“. Vnější svět je s životním světem spřízněn, a proto v psychickém světě chybí ony zvláštní fenomény, které by svou existencí upozorňovaly na přítomnost vnějšího světa, a tak by mezi nimi tvořily svéráznou hranici. Životní svět a vnější svět jsou navzájem tak slité, že pozorovatel, který by se díval z pozice subjektu, by si světa nevšiml a pokládal by tento subjekt za substanciální, tj. za takový, že nepotřebuje ke své existenci jinou bytost [218], zatímco pozorovatel z pozice světa by od něj nedokázal samu tuto bytost oddělit, viděl by, řečeno slovy V. I. Vernadského [234], prostě „živou látku“.

Život subjektu v takovém světě, to je holé bytí, bytí plně otevřené světu. Přísně vzato, nelze tuto bytost nazvat subjektem, neboť nevykonává žádnou činnost a tím se tedy neliší od objektu. Její existence je

čistá kultura životní činnosti, zahalená do nekonečné slasti, prvobytná životaschopnost, vitálnost.

Nyní popíšeme časoprostorovou strukturu tohoto světa, jeho chronotop. Z časoprostorového hlediska musí být snadnost vyložena tak, že nezná „rozměrovost“ vnějšího světa, tj. že v něm chybí prostorová vzdálenost a trvání v čase. Fenomenologicky se první z nich může projevat tak, že bytost žijící v tomto světě nezná žádné „tam“, že celý vnější prostor je redukován na bod „tady“, a za druhé, že veškerý vnější čas je redukován na „ihned“. Fenomenologická struktura odpovídající vnějšímu aspektu popisovaného bytí může tedy být označena výrazem „tady-a-ihned“.⁷

Prostota vnitřního světa, čili to, že mezi jednotlivými prvky vnitřního časoprostoru, tj. mezi realizací jednotlivých vztahů subjektu, neexistuje spřaženost, způsobuje, že tyto vztahy jsou absolutně oproštěny jeden od druhého, naprosto odděleny, vůči sobě dokonale slepé. Jinými slovy, prostota (a tím spíš jednosložkovost jako jedna z jejích variant) vnitřního světa znamená bezohledné pohroužení do uskutečňovaného životního vztahu, připoutání k danému místu chronotopu. Ve vnitřním prostoru přitom nejsou jeho oblasti subjektivně spojeny, což se fenomenologicky projevuje ve vyprázdnění (přesněji dokonce v neznalosti) jakéhokoli „onoho“, „jiného“ ve prospěch soběstačného „toho“ (nebo „jednoho“). Pokud jde o vnitřní čas, ten nezná vztahy posloupnosti, tj. vztahy „nejdřív —

⁷ Rozdíl mezi „tady-a-ihned“ a „zde-a-nyní“, o němž budeme mluvit později, spočívá v naprosté uzavřenosti struktury „tady-a-ihned“ do sebe sama. Je to tak říkajíc „zdejší“ a „nynější“ na druhou, které nejenže neudrzuje pozitivní vztahy k ostatním bodům časoprostoru, ale dokonce ani nestojí proti nim.

potom“ mezi svými jednotlivými okamžiky. Okamžik, nemající vůbec žádnou orientaci na „před“ a „potom“, tj. bez minulosti a bez budoucnosti, nezná vlastní konec, svou časovou hranici, a zevnitř, fenomenologicky, je tedy vnímán jako „vždycky“ (nebo „věčně“). Vnitřním aspektem dané existence je tedy bytí „toto-vždy“ nebo „věčně-jedno“, tj. přítomný stav je zde vnímán jako to, co bylo, je a bude, použijeme-li časových kategorií, jež jsou v tomto světě nepochopitelné.

Popsali jsme tedy snadný a prostý svět pomocí charakteristik vlastních tomuto jsoucnu, teď je třeba popsat odpovídající pociťování světa.⁸

Je ovšem poněkud zvláštní slyšet o tom, jak zde žijící bytost pociťuje skutečnost, jelikož u ní přísně vzato nemůžeme hledat ani psychiku. Nepotřebuje ji, nepotřebuje pocity, neboť na orbitu jejího života se nedostanou abiotické vlastnosti objektů [129], nepotřebuje pozornost, neboť neexistuje alternativa pro soustředění, nepotřebuje paměť, protože — jak jsme uvedli — nezná rozdělení času na minulost a přítomnost atd. A přesto psychologický popis tohoto života nemůže

⁸ Popis životního světa se provádí v několika vzájemně zprostředkovaných vrstvách. První fixuje existenční podmínky života — zda existuje slast, nebo ne, zda existují souvislosti mezi různými činnostmi, nebo ne. Druhá, chronotopická, převádí tyto podmínky do jazyka časoprostorových definic. Zprostředkovává přechod od popisu čistého jsoucnu k fenomenologickému popisu, kterým se objasňuje časoprostorová struktura vědomí, jež odpovídá takovému bytí. Neklade se zde otázka, zda takové vědomí existuje, ale řeší se otázka, jaký by byl jeho obzor, kdyby bylo možné. Tato úroveň popisuje vědomí, ne však celé, nýbrž pouze vrstvu vztahující se k bytí. Fenomenologická úroveň je předudálostní, určuje pouze podmínky vývoje diferencovaných psychických procesů, které jsou popisovány na poslední, psychologické úrovni.

být úplný, jestliže neodhalíme jemu imanentní pocity skutečnosti. To neznamená, že budeme popisovat fikci, pociťování tohoto života je stejně reálné jako on sám, jenom se v životě rozptýlilo, není od něj odděleno.

Snadno pochopíme, že naše experimentální bytost vede psychologicky absolutně pasivní, trpnou existenci; ve snadném a prostém světě není žádná vnější ani vnitřní činnost nutná.

Pasivita se celkem vzato podstatně liší podle toho, zda se týká událostí současných, budoucích nebo minulých; právě probíhající události je nutno prostě prodělat, přičemž jsou-li pozitivní (slasti), jeví se jejich prodělání z emocionálního aspektu jako spokojenost, jsou-li negativní, jako nespokojenost. Očekávaná událost, se očekává (je-li pozitivní, pak s nadějí, je-li negativní, tedy se strachem); na událost odplývající do minulosti se vzpomíná (na pozitivní s dojetím nebo zarmouceně, na zápornou s lítostí nebo s úlevou).

Jak jsme ukázali, popisovanému psychologickému světu je vlastní takový chronotop, v němž neexistuje perspektiva a retrospektiva, minulost a budoucnost jsou jakoby vtisknuty do přítomnosti, přesněji řečeno, nejsou z ní ještě vyčleněny. Proto je tu pasivita vzhledem k minulým a budoucím událostem redukována na pouhopouhé protrpění a veškerá potenciální mnohovitvarnost emocionálního osvojení času se omezuje na slast a nespokojenost. Hlavním principem životního pocitu charakteristického pro snadný a prostý život je tedy *princip slasti*; kdyby byl tento život budován a uskutečňován vědomě, byla by slast jeho cílem a nejvyšší hodnotou.

Je důležité upozornit na to, jaká jsou v tomto psychickém světě měřítka pro emoce slasti a nespokojenosti.

Jak jsme viděli, může být vnitřní aspekt daného chronotopu vyjádřen jako „toto-vždy“, tj. jakákoli existující situace vyplňuje veškerou možnou časoprostorovou perspektivu. A proto když dojde k jakékoli, z vnějšího hlediska naprosto bezvýznamné deprivaci potřeby této bytosti, pak z hlediska životních pocitů jí bude odpovídat neuspokojenost, jež obsáhne všechno, nebude mít konce, bude to jakási vesmírná hrůza, vlastně smrt, neboť stejně jako slast je tu principem a příznakem života, tak neuspokojenost (která v důsledku časoprostorových charakteristik svého světa nabobtná okamžitě až k panické hrůze) je principem a příznakem smrti.

Prototyp

Jako prototyp prozkoumané existence a pocitu světa může posloužit život plodu v matčiných útrokách, bytí nemluvněte (ostatně to už méně) a jim odpovídající infantilní životní pocit. Důvody k tomu, aby „infantilnost“ byla pokládána za prototyp námi analyzovaného typu, jsou naprosto pochopitelné — je to snadnost a prostota infantilního bytí: v tomto období vývoje zajišťuje životní pochody jedince jeho svět sám, přičemž na něm nepožaduje zvláštní aktivitu ani kvůli dosahování životních slastí, ani při koordinaci a spřaženosti jeho vztahů.

Tyto podmínky nitroděložní a kojenecké existence, jimiž musí nevyhnutelně projít každé dítě, vyvolávají odpovídající životní pocit, který vytváří infantilní základ vědomí — jistou v člověku přetrvávající, neodstranitelnou, prvotní a základní vrstvu, která během celého života skrytě ovlivňuje jeho vědomí a chování.

Tento životní pocit je během nitroděložního vývojového období přirozeně ještě rozptýlen v životní

aktivitě, vstřebán v bytí. Jinými slovy, psychologicky se neprojevuje, a proto nezná žádnou emocionalitu. Přesto můžeme takové pociťování světa popsat jako blaženou, ničím nezkalenou slast ve srovnání s útrapami způsobenými obtížnostmi a složitostí, jež bytost čekají. Je to „plus“, které dosud netuší, že je „plus“, a teprve až se v budoucnu střetne s „minusem“, projeví se jeho původní kladnost. Takto popsanou tendenci člověka vracet se zpět, k „zhýčkané blaženosti dětství“, spojoval C. Jung se symbolikou znovuzrození [110].⁹

Přísně vzato už konec prenatalního stadia se vyznačuje trhlinami v obalu tohoto blaženého stavu slasti. V první řadě je to samozřejmě trauma porodu, ovšem i dítě trpí nadále dočasným omezením té či oné potřeby, neboť životní okolnosti a reálné vlastnosti času znemožňují okamžité uspokojení všech jeho potřeb.

Jakákoli dílčí bolest (nebo neuspokojenost) velice

⁹ V této souvislosti může být geneticky správně pochopen jako infantilní takový velmi důležitý fenomén lidského života, jako je lenost, fenomén v psychologii tak málo prozkoumaný a tak často se stávající (ať v čistém tvaru, nebo skrývaný za nesamostatností, pasivitou, inertností, nerozhodností atd.) skutečným životním problémem a předmětem výchovného nebo dokonce psychoterapeutického působení. Infantilní původ lenosti, vcelku dost zřejmý, lze dokázat tím, že paralyzuje jednání, tj. uvádí člověka do stavu infantilní nečinnosti, zákonitě vlastní snadnému a prostému světu, ale také tím faktem, že nejprudší záchvaty lenosti prožívají mnozí lidé při ranním vstávání z lůžka, kdy je nevyhnutelné opustit stav somaticky a symbolicky blízký (díky tepelnému mikroprostředí, tak zvané „embryonální poloze“, snům a snad i jiným faktorům) nitroděložnímu.

Analogicky s pojmem nadsituační aktivity, který do kategoriálního aparátu psychologické teorie činnosti zavedl V. A. Petrovskij [173], je možné definovat lenost jako nadsituační pasivitu.

rychle dorůstá (není-li její příčina ihned odstraněna) rozměrů všezasahující hrůzy (pokud se to dá uhodnout z křiku, pohybů a mimiky), která zatáhne celý obzor životních pocitů dítěte, neboť dítě ještě „nezná“ prostorové a časové omezení bolesti, „neví“¹⁰, že bolest jednou skončí, protože v jeho světě ještě žádné „jednou“ neexistuje. Podobné rozšíření bolesti z jednoho orgánu nebo vztahu na všechny vztahy je neobyčejně příznačné pro vnitřní strukturu psychologického světa v nejranějším dětství; jednotlivé vztahy zde ještě nejsou psychologicky diferencované, vytvářejí jakousi amorfni masu, takže se události z jedné její části snadno rozšíří na všechny ostatní.

Hédonistické prožívání

Protržení obalu snadné a prosté existence je právě oním bodem, odkud můžeme dospět k hlavnímu předmětu našich teoretických úvah — k prožívání, jež odpovídá popisovanému životnímu světu. V tomto světě vzatém ve vší čistotě jeho charakteristik není totiž pro prožívání vůbec místo, jelikož snadnost a prostota světa, tj. to, že všechny životní procesy jsou zabezpečené a nerozporné, vylučují možnost, že by vznikly situace vyžadující prožívání. A nejen to, dokonce i když bytí přestane být z těch či oněch důvodů pojednou snadné a prosté, a takové situace přece jen nastanou, bytost „odchovaná“ snadným a prostým světem není schopná v přesném smyslu slova prožívat. Není schopná proto, že prožívání nezbytně předpokládá ideální pře-

¹⁰ Je třeba zvláště zdůrazňovat, že to vůbec není racionální, uvědomované vědění? Je to vědění téhož „rozumu“, který realizuje Helmholtzův „úsudek“, a chcete-li, zaměřené vědění.

tváření psychologického světa (ačkoli se neomezí jen na ně), zatímco v této bytosti není nic ideálního. Její životní činnost je naprosto materiální, tělesná, neboť její vnější kontakty jsou omezeny na dodávání potřebných a na vylučování nepotřebných látek, což od ní nevyžaduje žádnou aktivitu. Tato bytost, která není schopna odpovědět na nastalou kritickou situaci ani vnější praktickou činností, ani ideálním přetvořením psychologického světa, odpovídá prostředky jí jediné dostupnými — změnami uvnitř těla. Těm odpovídá pojem fyziologických stresových reakcí.

Znamená to snad, že vůbec neexistuje prožívání, které by odpovídalo snadnému a prostému světu a podřizovalo se jeho zákonům, tedy především principu slasti? Ne, neznamená, protože infantilní svět se svými zákonitostmi nemizí, když mizí existenční podmínky, které mu umožnily vzniknout, a tyto zákonitosti mohou determinovat procesy prožívání.

Jestliže živá bytost zakusila zkušenost prosté a snadné existence, pak fenomenologické struktury vyvolané takovým bytím netvoří v uplynulé životní historii dané bytosti nepotřebnou zátěž, ale jsou to aktivní, věčně živé a neodstranitelné vrstvy jejího vědomí, a přitom vrstvy bytostné v tom smyslu, že se snaží determinovat veškeré vědomí, obrátit jeho procesy směrem, který odpovídá těmto strukturám, a vůbec vnutit vědomí svůj funkční režim. Takovou životaschopnost infantilismu (jak budeme nazývat tento útvar společný bytí a vědomí, vyvolaný prostým a snadným světem), lze vysvětlit velmi jednoduše: v každém životním světě, ať je jakkoli „obtížný“ a „složitý“, ať jsou aktivní a psychické „orgány“ v něm vyvinuté a jim odpovídající fenomenologické struktury sebesilnější a sebevíc mnohotvárné,

zůstává neodstranitelná prvotní vitálnost, jejímž atomem je akt bezprostředního uspokojení každé potřeby.

Akty spotřeby, jejich smysl, význam a úloha se mohou v novém životním světě radikálně proměnit ve srovnání s tím, čím byly pro svět snadný a prostý (a byly životem samým), ale vždycky v nich zůstane původní vitální zbytek řídicí se zákonem slasti. A tak tedy infantilní struktury, infantilní vědomí po bývalém snadném a prostém životě subjekt nejen zdědí, ale obojí se znovu a znovu produkuje uspokojováním každé potřeby.

Subjekt si může v složitém nebo obtížném světě vytvořit vědomí odpovídající tomuto uspořádání světa, to ale neodstraní infantilní vědomí, nezaujme jeho místo, nýbrž se uloží nad ním a přitom s ním navazuje složité, a někdy i antagonistické vztahy.

Samo infantilní vědomí existuje v novém životě ve formě zaměřenosti. To znamená, že je psychicky aktivní, že nepředstavuje mrtvou vrstvu vzpomínek, ale touhu po snadné a prosté existenci, jejíž kořen z jedné strany (z vnějšího chronotopického hlediska snadného a prostého světa) představuje tendenci k uspokojování potřeby „zde-a-nyní“¹¹, tj. k uspokojení, jež nevyžaduje úsilí a čekání, ale z druhé strany (odpovídající fenomenologické struktuře „věčně jedno“) — tíhnutí zmocnit se předmětu potřeby tak úplně (a také rozplynout se v něm a ztotožnit se s ním), že při tom realizovaný životní vztah by zastíral celý obzor psychologické-

¹¹ Infantilní zaměřenost charakterizujeme s pomocí termínu „zde-a-nyní“ místo „tady-a-ihned“ použitého pro popis chronotopu prvního typu, a to proto, abychom zdůraznili, že jde o vliv této zaměřenosti v mezích jiných chronotopů, které znají „rozměrnost“ prostoru a času.

ho světa. Tím by vytvářel dojem své jedinečnosti a nutil tak zapomenout na jiné vztahy a na to, jaké by toto uspokojení mělo pro ně možné důsledky.

Tak vypadá kořen infantilní zaměřenosti. Abychom mohli určit povahu procesů prožívání, které determinuje, musíme věnovat pozornost jedné její zvláštnosti. Protože infantilní zaměřenost je reziduem bývalého snadného a prostého bytí (srov. [10]), vyžaduje, aby bylo obnoveno blažené pociťování světa ztracené zároveň s tímto bytím. Zdůrazňujeme, že jde právě o pociťování světa, ne o samotné snadné a prosté bytí. Jak už jsme řekli, jde totiž o to, že ve snadném a prostém prvotním životě existují všechny budoucí rozdílnosti (jednotlivé činnosti, infantilní zaměřenost, rozpornost vnějšího a vnitřního atd.) v nerozčleněné jednotě a pouze potenciálně. To se týká i emocionálního pociťování světa. Původní emocionálně neutrální stav prvotního života získává v okamžiku, kdy je snadná a prostá existence narušena, silný kladný emocionální náboj, kontrastující s panickou hrůzou vyvolanou oním narušením. Infantilní zaměřenost rodící se v této chvíli „poznává“ dva existenční stavy, — „snadný“ a „obtížný“ (přesněji nemožný) nikoli v jejich čisté formě, ale ve formě odpovídajících životních pocitů jako „blaženost“ a „hrůzu“, „poznává“ a současně do sebe vstřebává tuto afektivní polaritu, která jako by do fenomenologické mapy světa vpisovala vektor dominující tendence. Zevnitř infantilní zaměřenosti, stejně jako z fenomenologické pozice vůbec, jsou bytí a vědomí k nerozlišení, snadné a prosté bytí identifikuje tato zaměřenost jedině podle „blaženého“ pociťování světa, a proto zatěžuje psychiku touhou po tomto prožitku, aniž by se zajímala o to, zda je adekvátní, zda vznikl, zda je bytím existenčně zajiš-

těm, zda je zajištěn na nějaký časový úsek, jaké následky jeho dosažení ponese atd. Infantilní vědomí žádná z těchto otázek vůbec nenapadne.

Je naprosto pochopitelné, že typ prožívání determinovaný touto zaměřeností je tvořen takovými psychologickými světy přetvářejícími procesy, jejichž cílem je dosáhnout kladných emocionálních stavů a vyhnout se záporným, ale které jsou přitom nerealistické, podřizují se okamžitým impulsům, neberou v úvahu vnější a vnitřní životní vazby.

Analýza provedená v první kapitole dává podklad k tvrzení, že tomuto teoreticky vykreslenému typu prožívání odpovídají procesy psychické obrany. Rozumí se, že nemůže nastat naprostá shoda teoreticky popsaného typu prožívání a celé oblasti známých obranných mechanismů, a to za prvé proto, že popis je příliš abstraktní, než aby mohl brát v úvahu empirickou mnohotvárnost způsobů psychické obrany, a za druhé proto, že souhrn vyčleňovaných obranných mechanismů připomíná spíše „haldu“ než nějaký organizovaný celek. Jak jsme viděli, tato třída psychických procesů není zřetelně, jednoznačně a obecně přijatelně utříděna ani uvnitř sebe, ani vzhledem k jiným kategoriím psychických procesů. A přesto existuje rozšířená představa o psychické obraně, která pokládá za její hlavní cíl dosažení maximálního emocionálního štěstí, možného za daných podmínek [107]; sama tato obrana je pokládána za důsledek kognitivního a emocionálního infantilismu [80; 82], a to umožňuje pokládat právě procesy psychické obrany za prototyp teoreticky vytvořeného typu prožívání, jenž se podřizuje zákonitostem snadného a prostého životního světa.

Ačkoli popsaný typ prožívání může být jako vý-

sledek teoretického postupu realizovaného do této chvíle aplikován na určitou empirii, přesto je ještě dost abstraktní. To pochopitelně neznamená, že nenastal slíbený „postup od abstraktního ke konkrétnímu“, ale pouze to, že tento postup není ještě ukončen. Dospěli jsme k onomu bodu na jedné ze vzestupných linií, kde se energie abstrakcí položených do základu postupu vyčerpala, takže další cesta tímto směrem vyžaduje injekci zkušenosti a empirických znalostí; ovšem pozor, ne jakýchkoli, nýbrž těch, k nimž se dospělo pod vedením již získaných abstrakcí. Tento úkol však si už vyžaduje speciální zkoumání.

TYP 2. NAVENEK OBTÍŽNÝ A UVNITŘ PROSTÝ ŽIVOTNÍ SVĚT

Popis světa

Tento životní svět se od předešlého liší svou obtížností. Životní slasti tady nejsou dány bezprostředně, vnější prostor je plný přehrad, překážek, odporu věcí, které se stavějí do cesty uspokojení potřeby. Aby se život mohl realizovat, je nutné tyto obtíže překonat. Hlavní přitom je to, že překonávat se musí nejen obtížnost, tj. psychologická „tvář“ překážky, ale i její hmotné tělo charakterizované determinovaností, jíž jsou lhostejné cíle a potřeby daného života. To vyvolává nutnost vytvořit jakýsi „útvár“ schopný překračovat existující hranice životního světa. Ten musí na jedné straně disponovat tělesností, aby mohl se světem-v-sobě mluvit jeho „hmotnou“ řečí, na druhé straně však musí být uvnitř citlivý, jevit se zevnitř životem. Jakékoli transcendování životního světa, které provádí, překračování jeho hranic v podstatě rozšiřuje

hranice života na oblasti dříve pro něj absolutně vnější.

Přejdeme-li od fenomenologického popisu k popisu konkrétnímu a vědeckému, pak tímto útvarem nebude nic jiného než „aktivní pohyb“ [32, s. 178]. N. A. Bernštejn [31] přesvědčivě dokázal, že aby mohl úspěšně fungovat, musí být pokaždé znovu vytvářen v každé nové behaviorální situaci, protože ta je vždy jedinečná z hlediska svých dynamických charakteristik.

Vnější, viditelnou cílevědomost chování živých bytostí v podmínkách předmětně a dynamicky jedinečné situace není možné vysvětlit jinak, než když u nich předpokládáme existenci psychického odrazu.¹² Vnější předmětná činnost a psychika, přesněji činnost zprostředkovaná psychikou, je právě oním nejdůležitějším novým útvarem, nutným pro život v obtížném světě ve srovnání se světem snadným.¹³

¹² Nepochopení této jedinečnosti, teoretické i experimentální odpoutání se od ní, charakteristické pro všechny behavioristické systémy od E. Thorndika po B. Skinnera, uvolňuje cestu myšlence o atomárnosti chování; vyplývá z ní, že evidentní cílevědomost chování je chápána buď pravděpodobnostně, jako zvýšení frekvence posílených slepých motorických atomů, nebo na opačném, kognitivistickém pólu (např. u E. Tolmana [228]) jako orientace na mapě prostředí, vnější vzhledem k pohybu, který jí předchází, a na samotném praktickém pohybu nezávislá. Ve skutečnosti, jak to ponejprv v dějinách studia chování konkrétně a vědecky dokázal N. A. Bernštejn, je pohyb třeba analyzovat jako cílem zevnitř determinovaný, psychickým odrazem „prosvětlený“, a přitom nezbytný prvek tohoto odrazu.

¹³ Právě o tento kategoriální obraz přechodu ze snadného do obtížného světa se opírají pokusy teoreticky odvodit vývojovou nutnost vzniku psychického odrazu. Tak hypotéza A. N. Leont'jeva a A. V. Zaporožce [129, s. 49—50] zkoumá vznik psychiky v kontextu přechodu z „prostředí — živlu“, kde jsou slasti dány v čistě biotickém tvaru, do předmětně ztvárněného světa, kde biologicky

Jaký je chronotop analyzovaného životního světa? V termínech chronotopu znamená obtížnost vnějšího světa „rozměrovost“, tj. prostorovou vzdálenost (životních slastí) a časové trvání (nutné k překonání vzdálenosti). Fenomenologicky to lze vyjádřit tak, že ve vnějším aspektu chronotopu se současně s „tady“ a „nyní“ objevují nové rozměry „tam“ a „potom“. Jinak řečeno, vnější aspekt psychologického světa nabývá jisté časové a prostorové perspektivy.

Pokud jde o vnější stavbu daného životního světa, ten zůstává i nadále prostý. To znamená, že život v prostorově časovém rozvinutí není vnitřně rozčleněn a strukturován, že mu tedy chybí „spřaženost“, tj. že životní jednotky (= vztahy = jednotlivé činnosti), nejsou prostorově podmíněny, nejsou „umístěny vedle sebe“ a že neznají časovou posloupnost. Jde o to, že chybí vnitřní „stůl“, abychom použili metafory M. Foucaulta [70], na který by mohl subjekt „položít“ své vztahy k světu, porovnat je, poměřit, srovnat, naplánovat posloupnost jejich realizace atd., a bez nějž jeho vnitřní svět zůstává „prostý“, dokonce i když jeho životní vztahy jsou velmi početné a objektivně se protínají. Ostatně pro zjednodušení budeme v podstatě používat takový myšlený životní svět, jehož prostotu zaručuje jeho předpokládaná jednosložkovost, tj. to, že subjekt má pouze jednu potřebu, jeden životní vztah. Fenomenologicky se „prostota“ vyjadřuje jako „toto vždy“.

podstatné vlastnosti věcí jsou skryty za jejich abiotickým vnějškem. Rozlišení dvou typů situací — takových, kde je psychika nepotřebná, a takových, kde je nutná —, studované P. J. Galperinem [85, s. 103—104], rovněž odpovídá rozdílu mezi obtížným a snadným světem.

Nyní popíšeme životní činnost a pocíťování světa bytostí, žijící v obtížném a prostém světě. V tomto světě je pro činnost příznačné neúnavné usilování o předmět potřeby, přičemž není vystavena žádnému vyrušování, pokušení a svodům, které by ji odváděly jinam, subjekt nezná pochybnosti, váhání, pocity viny a výčitky svědomí, zkrátka prostota vnitřního světa zbavuje činnost všemožných vnitřních překážek a zábran. Zná jen jedny překážky — vnější.

Každé usilování o předmět potřeby vypadá tak, jako by šlo o život či o smrt. Ostatně tak tomu psychologicky skutečně je, protože zde jde o ztotožnění jednoho vztahu (činnosti) s celým životem jako celkem. Proto se z emocionálně energetického hlediska činnost této bytosti vyznačuje fanatismem; aby dosáhla vytouženého předmětu, je schopna vyvinout jakékoli úsilí, vsadit všechno na jakoukoli kartu, předem ospravedlnit jakýkoli prostředek, podstoupit jakékoli riziko, přijmout jakoukoli oběť.

V důsledku prostoty vnitřního světa je do krajnosti zjednodušena i významová struktura obrazu vnějšího světa. Ten má jen dvě polohy; každý předmět je chápán jen z hlediska své prospěšnosti či škodlivosti pro uspokojení vždy aktuální, jediné potřeby subjektu.

Něco jiného je technický, operativní aspekt činnosti a odpovídající odraz. Na něj připadá především problematičnost života této bytosti. Svět ji přivádí do úzkých jen z této vnější, technické stránky: „Jak to udělat, jak toho dosáhnout?“ — to je základní otázka, která ji zajímá. A nejdůležitější obecné pravidlo, jak řešit tento věčně se obnovující životní úkol, spočívá v nutnosti adekvátně odrážet realitu, aby ve shodě s ní se utvářela činnost. V obtížném světě je taková účelnost

nutnou podmínkou existence, zachování života. Zákonem života, jeho principem se zde stává nutnost podřídit se diktátu *reality*.

Jaké vztahy jsou mezi principem reality a principem slasti? Filozofie a psychologie tyto vztahy dobře znaly už dlouho před tím, než se objevila psychoanalýza.¹⁴ S. Freud zavedl pouze terminologii a popsal je s podmanivou jednoduchostí: „Víme, že princip slasti je vlastní prapůvodnímu způsobu práce psychického aparátu a že k sebezáchově organismu v obtížích vnějšího světa se od samého počátku ukazuje jako nevhodný a dokonce v nejvyšší míře nebezpečný. Vlivem úsilí organismu o sebezáchovu je tento princip vystřídán ‚principem reality‘, který, aniž by se zřekl konečného cíle — dosažení slasti, odkládá možnost slasti a dočasně snáší neuspokojení na dlouhé nepřímé cestě k ní.“ [79, s. 39.] „To vše je neobyčejně elementární,“ napsali L. S. Vygotskij a A. R. Lurija [243, s. 6], „všeobecně známé a patří to zřejmě mezi nezvratné, očividné pravdy.“

A přesto se zde vyskytuje celá řada nevyjasněných otázek. První z nich se týká toho, do jaké míry je princip reality samostatný. S. Freud na ni neodpovídá jednoznačně. V některých případech prohlásil princip reality za modifikaci principu slasti, jindy napsal, že princip slasti je nahrazován principem reality. Ale vcelku je podle Freuda princip reality ve službách principu slasti a nemá žádnou samostatnost. V jistém

¹⁴ V tomto bodu své teorie si S. Freud mimochodem vůbec nečinil nárok na prioritu a originalitu. Upozorňoval, že už v r. 1873 „vystoupil s teorií libosti a nelibosti, která se v hlavních bodech shoduje s tou, k níž nás přivádí psychoanalýza, takový solidní vědec jako G. Fechner“ [79, s. 37].

smyslu je to pravda, zvláště je-li realitou míněna vnější, materiální realita, avšak nám se zdá, že důraz by měl být přenesen poněkud jinam. Jestliže je přimknutí k realitě natolik důležité, že by bez toho byl život v obtížném světě prostě nemožný, je nutné předpokládat, že ze situačních nutností podřizovat se realitě se dříve či později vyvine nadsituační, globální zaměřenost na toto podřizování. Geneticky se pochopitelně rozvíjí pod vlivem principu slasti a z něj, přesněji z jemu odpovídajících životních procesů, čerpá energii, ale nakonec se tato pupeční šňůra přetrhne a v životním světě se objeví nový zákon, který nelze na nic redukovat — princip reality.

Druhá, důležitější otázka souvisí s objasněním vnitřních psychických mechanismů, které uskutečňují princip reality. Tento princip jako by měl dvě stránky. Jedna z nich je obrácena navenek a spočívá ve snaze zajistit, aby vnější pochody byly adekvátní předmětným podmínkám situace na úkor přesnosti jejich psychického odrazu, druhá je obrácena dovnitř. Jejím účelem je potlačit možné emocionální výbuchy, které jsou v důsledku „prostoty“ vnitřního světa ustavičnou hrozbou, že při neuspokojení potřeby rozbijí svým chaotickým vzplanutím celou složitě organizovanou činnost, nasměrovanou na odložené uspokojení potřeby. Jinak řečeno, za realistickou zaměřeností stojí trpělivost.

Prozkoumejme chronotopickou strukturu tohoto mechanismu. Výše jsme konstatovali, že chronotop právě popisovaného typu může být fenomenologicky vyjádřen jako „toto vždy“ ve vnitřním aspektu a „tady-a-tam“, „nyní-a-potom“ ve vnějším.

Co to znamená? „Toto vždy“ znamená, že „vědomí“ subjektu je vždy zaujato jedním a tímtéž: na

jedno („toto“), tvořící předmět jeho potřeby, se soustřeďují všechny jeho city, očekávání, aktivita. Tento vztah k světu ho zcela pohlcuje, nic jiného pro něj neexistuje. A stejně jako daný vztah zaplňuje celý prostorový obraz jeho života, pokrývá i celou jeho časovou perspektivu („vždy“).

Zato vnější aspekt chronotopu se ve srovnání s prvním typem podstatně změnil. Předmět potřeby se může přímo dotýkat subjektu, přesněji orgánu potřeby, a stejně tak může od něj být do jisté míry vzdálen. Totéž platí i o časovém aspektu. Avšak v charakteristice obtížného životního světa není na rozdíl od snadného nejdůležitější takový objektivní stav věci sám o sobě, nýbrž to, že se ho subjekt „zmocňuje“ s pomocí zvláštních psychických forem (fenomenologicky označených „tam“ a „potom“). Díky jim je psychologický svět subjektu ve srovnání s infantilním širší a diferencovatelnější. Zatímco v infantilním světě žádné subjektivní „tam“ a „potom“ nemohlo existovat, zatímco objektivní odložení a oddálení slasti se měnilo ve vnitřní emocionální katastrofu, nyní tato fenomenologická „tam“ a „potom“ mohou akumulovat veškerou emocionální energii a tak umožnit její kontrolu. Jestliže celý problém krajně racionálně zjednodušíme, můžeme říci, že neuspokojení jediné potřeby, z níž se skládá celý život subjektu, by tento subjekt pocítil jako konec života, jako smrt, kdyby nevěděl, že kdesi „tam“ je zdroj života a někdy „potom“ ho může být dosaženo.

Totéž lze vyjádřit jinak, jazykem emocionálních kategorií: zatímco za nepřítomnosti forem „tam“ a „potom“ kolísá emocionální stav subjektu mezi „blažeností“, a „hrůzou“, když se podobné formy psychologického časoprostoru objeví, nastane diferenciaci těchto vý-

chozích afektů, a to taková, že vyvolané emoce zapojí do své struktury uvedené formy psychicky vzdáleného a budoucího; objeví se tedy zejména „bezstarostnost“ (v situaci zatím nedosažené, ale již najisto zaručené slasti), „zoufalství“ (v situaci nepochybného nadcházejícího neúspěchu), „naděje“ a „strach“ (v přechodných situacích) [57].

To, že se objevila časoprostorová psychická „rozměrovost“ („tam“ a „potom“), obohacuje strukturu psychického světa, která je teď schopna ve svých uzlových bodech postihovat dříve nedostupnou budoucnost a vzdálenost. A nejdůležitější je, že tato budoucnost a vzdálenost nejsou absolutní, fyzikální formy, které jsou registrovány z bodu ležícího mimo probíhající procesy, z pozice absolutního pozorovatele mimo čas a prostor, který reálné procesy promítá do ideálních prostorových a časových koordinát. Tato budoucnost není něčím, co nyní neexistuje, ale co nastane potom, nýbrž naopak: fenomenologická budoucnost („potom“, „pak“) psychicky zastoupená nadějí, strachem aj. je paradoxně tím, co je nyní, ale co nebude potom. Naděje získat onen předmět je formou psychické budoucnosti, aktuálně přítomnou až „teď“, a mizicí, jakmile je tohoto předmětu skutečně dosaženo.

Z těchto úvah vyplývá jedna základní teze: ukazuje se, že předmětná činnost předpokládá přítomnost určitých vnitřních, fenomenologických podmínek, bez nichž by nebyla vůbec psychologicky možná. Tyto podmínky vytvářejí složitý a proměnlivý soubor mechanismů, který lze nazvat „trpělivost“ a který je fenomenologicky strukturován tím, co jsme popsali výše v termínech chronotopu obtížného a prostého světa, a psychologicky (z emocionálního hlediska) jako stavy zou-

falství, strachu, naděje a bezstarostnosti. Jinak řečeno, vnitřní předmětná činnost by byla psychologicky nemožná, kdyby se zároveň s ní, jakoby na jejím rubu, nerozvíjela vnitřní aktivita týkající se zadržování panických afektů, vyvolávaných neuspokojenou potřebou. Tato aktivita se uskutečňuje díky částečné subjektivní aktualizaci objektivně nepřítomné slasti (například formou naděje), jež dodává intervalu mezi „ted“ a „potom“ smysluplnost.

To vše podporuje naše přesvědčení, že princip reality je samostatná psychická zaměřenost, mající vlastní vnitřní mechanismy, nikoli pouhá modifikace principu slasti.

Prototyp

Nyní upozorníme na známé prototypy prostého a obtížného životního světa. Je jasné, že k nim patří všechny případy, kdy nějaká jedna potřeba (motiv, vztah) získá nápadně dominantní postavení a intenzitu, nesrovnatelnou s intenzitou jiných potřeb. Představuje-li obsah dominujícího motivu nějaká abstraktní idea, přesvědčení, máme co činit s fanatikem, tvoří-li jeho obsah určitá konkrétní idea nebo dokonce konkrétní činnost či jednání, s maniakem.¹⁵

Při analýze psychologie fanatismu se objevují charakteristiky, jež jsme stanovili při popisu typu: zuřivost, ochota obětovat pro dosažení cíle všechno a použít

¹⁵ Toto slovo není použito v psychiatrickém významu termínu „mánie“, který se používá k charakteristice afektivních poruch (například „euforická mánie“, „hněvivá mánie“, „zmatená mánie“), ale spíše v běžném smyslu a ve smyslu, který se v psychiatrii užívá k popisu poruch sklonů (například kleptomanie, pyromanie, dromomanie atd.).

jakýchkoli prostředků a zároveň úzké a omezené chápání světa.

Prototypem nejsou jen osoby určitého založení, ale i určité stavy osobnosti trvající krátký či dlouhý čas, normální nebo patologické. K nim patří řekněme z psychologie dobré známé „impulsivní sklony“, charakterizované jako „náhle vzniklé podněty a snahy, které si podřídí veškeré vědomí a chování pacienta. Jejich vznik potlačí všechna ostatní přání a představy“ [177, s. 63].

V oblasti psychopatologie lze najít příklady uvedenému teoretickému typu nejbližší. Z toho ovšem nevyplývá, že každý stav odpovídající druhému typu psychologického světa je patologický. Vědomí do něj upadá pokaždé, aktualizuje-li se motiv, vyžadující od subjektu jistou činnost, přičemž tento motiv (alespoň v dané chvíli) nemá alternativu.

Realistické prožívání

Obecným základem všech procesů prožívání charakteristických pro daný typ života je mechanismus trpělivosti. Může být vlastně sám pokládán za proces prožívání. Jeho příklad ukazuje, že jakmile život opustí počáteční stav blažené spokojenosti, nemůže existovat bez procesů prožívání, které tento život, vydaný v obtížném a složitém světě napospas různým destruktivním a dezintegrujícím vlivům, upevňují zevnitř.

Dříve než přejdeme ke zkoumání mechanismů vyrůstajících z trpělivosti, musíme porovnat samu trpělivost jako mechanismus podřizující se principu reality s psychickou obranou působící podle principu slasti. Na jedné straně jsou přímo protichůdné, na druhé se v jednom bodě spojují. Jak obrana, tak trpělivost aktualizují ve vědomí pocit, že slast objektivně nepři-

tomná existuje, ale modální formy této aktualizace se podstatně liší. Obrana pokládá slast za něco, co je v bytí právě přítomné, trpělivost ji v budoucnu nezbytně očekává; obrana vytváří iluzi, že problém je vyřešen (nebo že neexistuje: „hrozny jsou kyselé“); trpělivost formuje vědomí, že ho vyřešit lze; obrana odmítá vidět, že dosažené kladné (nebo odstraněné negativní) emocionální stavy nejsou zajištěny bytím, trpělivost se orientuje na odstranění této nezajištěnosti; a konečně obrana pokládá za základ nedotknutelnost subjektivity (přání, sebehodnocení, pocitu bezpečí atd.), a kvůli ní zkresluje obraz reality, trpělivost pokládá za základ reality, přičemž subjektivnost potlačuje a vyladuje podle ní.

Mechanismus trpělivosti působí pouze v určitých hranicích (které jsou stanoveny tím, jak je vyvinut sám tento mechanismus); mimo ně, jakmile vznikne situace nemožnosti (frustrace), jsou zapotřebí jiné mechanismy prožívání.¹⁶

V nejobecnějším plánu je možné rozlišit dvě varianty „realistického“ prožívání.

První probíhá v oblasti ohroženého životního vztahu. V nejjednodušším, „nulovém“ případě této varianty prožívání se východisko z kritické situace, jež se subjektivně zdá neřešitelná, najde nikoli díky samostatnému psychickému procesu, ale v důsledku nečekaného objektivního vyřešení situace (úspěch po neúspěchu,

¹⁶ Lze namítnout, že začne-li trpělivost působit před vznikem situace nemožnosti, nejde podle definice o prožívání. Na vysvětlenou můžeme uvést, že trpělivost je mechanismus nevyvíjený proto, aby zvládl frustraci, ale proto, aby zvládl stres, tj. kritické situace odpovídající snadnému a prostému životnímu světu. A právě díky trpělivosti se situace kritická pro bytost tohoto životního světa nestane kritickou pro subjekt obtížného života.

souhlas po odmítnutí, nalezení ztraceného, dovolení zakázaného atd.). Tento případ je „nulový“ právě proto, že kritická situace tady není překonána psychicky, ale je fakticky odstraněna díky účinnému chování (srov. [29, s. 49]) nebo náhodné shodě okolností.

Složitější případy, vyžadující od subjektu zvláštní aktivitu, se realizují kompenzací ztracených (nebo snížených) schopností nebo přesunem. Ať je konkrétní technika procesu jakákoli, vychází z faktu, že za daných konkrétních podmínek je aktuálně nemožné uspokojit potřebu, a z nutnosti ji tak či onak uspokojit. Jelikož se jedná o realistické prožívání, které se neuchyluje k sebeklamu, spočívá jediné myslitelné východisko v takovém přetvoření psychologické situace, které přesto a navzdory všemu umožní reálně uspokojit frustrovanou potřebu. Možnost vyřešit životní aporie zajišťují v tomto psychologickém světě dvě okolnosti — schopnost subjektu odkládat uspokojení potřeby o nějakou dobu, během níž se mohou rozvinout kompenzační schopnosti, mohou být nalezeny nebo vytvořeny nepřímé cesty k cíli, ale také schopnost spokojit se s jakoukoli náhradou předmětu potřeby, jen aby se mohla obecně uspokojit. Poslední podmínka je zvláště důležitá; subjekt žijící v prostém a obtížném světě nezná individuální determinovanost a hodnotovou jedinečnost předmětu (nebo osoby); cení si na něm pouze jedné vlastnosti — schopnosti uspokojit potřebu subjektu. Úzká a intenzivní zaměřenost subjektu na svět vytváří iluzi, že je mimořádně zafixován na daný předmět, doslova s ním „srostlý“; stačí však, aby tento předmět zmizel, čímž se vytvoří situace nemožnosti, a je po iluzi; subjekt s prostým vnitřním světem je v zásadě ochoten souhlasit s jakoukoli náhražkou, která aspoň

trochu uspokojí jeho potřebu, protože všechny vlastnosti předmětu, nemající bezprostřední vztah k uspokojované potřebě, se subjektu psychicky nijak nedotýkají a on je nebere v úvahu.

Druhá varianta realistického prožívání se liší od první tím, že mezi narušeným vztahem, jenž vyvolal nutnost prožívat, a oním následujícím životním vztahem, jehož normální realizace znamená úspěch prožívání, neexistují subjektivní vztahy návaznosti. Přestože objektivně, z pozice vnějšího pozorovatele, jenž identifikuje subjekt před i po prožívání podle jeho „individuálních“ vlastností, se nová činnost může zdát náhradou za činnost starou, frustrovanou, její kompenzací, vnitřně spolu nejsou nijak spojeny. Je to kompenzace, která nic nemění na předcházejícím, porušeném životním vztahu, nijak toto narušení samo nekompenzuje, je to náhrada bez náhrady, neboť nová činnost řeší své vlastní problémy. A protože každá aktuálně uskutečňovaná činnost představuje v podmínkách prostého vnitřního světa subjektivně celý život, pak toto prožívání znamená v podstatě skok z jednoho života (nezdařeného a ponechaného tak) k jinému, psychologicky zahajovanému znovu, přestože je budován na starém psychickém materiálu „individua“. Tuto variantu prožívání můžeme ilustrovat na příkladu Dušinky, která na stránkách Čechovovy povídky prožila jakoby několik samostatných, navzájem nesouvisejících životů.

Zákonem prožívání druhého typu je tedy princip reality. Toto prožívání vychází z toho, že realita „neslyší přesvědčování“, je nepřemožitelná, boj s ní je marný a je tedy nutné ji přijmout takovou, jaká je, podrobit se, smířit a uvnitř daných hranic a mezi najít možnosti uspokojení potřeb.

Z druhů prožívání analyzovaných v 1. kapitole ani jeden jednoznačně neodpovídá „realistickému“ prožívání; s jistým zjednodušením však můžeme říci, že jeho empirickým prototypem je vyrovnávání. Je-li kladeno do protikladu k obraně, kromě přímého zdůrazňování jeho realističnosti se obvykle poukazuje na jeho racionálnost, na jeho schopnost brát v úvahu celkový charakter situace, tedy na ony vlastnosti, které se dají redukovat na smysl pro realitu. Kromě toho vzorem, který nám nejlépe umožní si představit vyrovnávací chování, je přizpůsobování; podle této představy je přizpůsobování proces, jehož cílem je přizpůsobit, vykládat vnitřní, subjektivní, k vnějšímu, objektivnímu, k realitě.

TYP 3. VNITŘNĚ SLOŽITÝ A NAVENEK SNADNÝ ŽIVOTNÍ SVĚT

Popis světa

Ve srovnání s prvním, výchozím typem se ve třetím typu změnil pouze jediný kategoriální rozměr — prostota vnitřního světa byla nahrazena jeho složitostí, což však vede k radikální proměně celého životního světa.

Zastavme se ještě jednou u pojmu složitosti. Řekli jsme již, že i když se subjekt nachází v mnoha životních vztazích, může jeho vnitřní svět zůstat prostý. Přesněji řečeno, je nutné rozlišovat objektivní a subjektivní složitost světa. Ta první vzniká tak, že ať jsou úmysly subjektu jakékoli, jeho vnější chování vždycky spustí všemožné sociální, biologické a fyzické procesy, které se mohou projevit na tom či onom jeho životním vztahu. Jinými slovy, každá akce subjektu realizující jednu jeho

činnost, jeden vztah, objektivně realizuje i nějaký jeho jiný vztah [131, s. 153]. Můžeme si však snadno představit i takový psychický svět, který zůstává vnitřně, subjektivně prostý, bez ohledu na to, že vztahy do něj zapojené se spolu objektivně kříží v oblasti reálného jednání. Subjekt se přitom v každém okamžiku psychicky nalézá pouze v jednom životním vztahu, jeho vědomí není nikdy „mezi“ vztahy, v bodu, odkud je vidět jak „to“, tak „jiné“ a jejich vzájemné souvislosti, zatímco chování se realizuje tak, jako by jiné vztahy kromě realizovaného neexistovaly, a to nikoli proto, že by se subjekt rozhodl si jich nevšímat, zanedbat je nebo je obětovat, ale prostě proto, že není psychologicky schopen současně udržovat víc než jeden vztah. Zkrátka, objektivní křížení vztahů, tj. objektivní složitost životního světa sama o sobě ještě nevytváří jeho vnitřní, subjektivní složitost. Ta je výsledkem zvláštní vnitřní činnosti týkající se spojování a vzájemné shody vztahů.

Složitost vnitřního světa, to je „spřaženost“ jeho jednotlivých jednotek (životních vztahů) ve vnitřním prostoru a čase. Z hlediska prostoru se „spřaženost“ jeví jako simultánní spojování vztahů, tj. schopnost obáhnout vnitřním zrakem současně dva i více vztahů, což se fenomenologicky vyjadřuje jako „to a ono“. V časovém aspektu označuje „spřaženost“, že jednotlivé vztahy na sebe navazují v posloupnosti „nejdříve — potom“. V simultánním řezu jsou současně přítomny mnohé životní vztahy („to a ono“), jež se rozvíjejí sukcesivně v určitém pořadí — nejdřív jedno, potom druhé.

Jak vypadá činnost důležitá pro život bytosti, žijící v takovém světě?

Vnější svět se činnosti podrobuje s absolutní snadností, a to znemožňuje jakýkoli konečný akt, stejně jako není možný konečný pohyb v absolutní prázdnotě. Buď neexistuje, nebo je nekonečný v důsledku toho, že se mu žádná síla nestaví na odpor. Ale jednání má smysl jedině jako konečné, inklinující k cíli, který je bude korunovat, tj. snadnost cíle ochromuje jednání (a přirozeně i jeho operativní skladbu), a stejně tak i onu nep psychologickou „vzdálenost“, která v reálných podmínkách obvykle odděluje přímý výsledek činnosti od jejích významově důležitých následků, týkajících se bezprostředně motivů (potřeb) subjektu.¹⁷

Snadnost vnějšího světa tedy odstraňuje všechny procesy odehrávající se mezi iniciativou subjektu a realizací motivu. Veškerá vnitřní struktura činnosti a její materiálnost jako by přitom odpadaly; každá jednotlivá činnost je okamžitě uskutečněna, sotva začne („tady-a-ihned“).

Tento život nezná situačnost. V psychickém světě neexistují situace s jejich „namanuvšími se náhodami“, příznivými (nebo nepříznivými) okolnostmi, s jejich časovým omezením vyvolávajícím „starosti“, tj. akty, jež musí být uskutečněny v určitém termínu, s jejich možností kompromisů mezi obsahově nesmiřitelnými tendencemi, s jejich neočekávaným „najednou“ a „zrovna“ atd. A jestliže neexistují takové situace, neexistuje

¹⁷ Tak například mezi napsáním hry jako bezprostředním výsledkem složitého jednání a slávou jako možným motivem a důsledkem této práce probíhají nespočetné procesy (četba, přijetí k inscenaci, režirování, hry herců, uznání a jeho veřejné vyjádření), jejichž subjektem autor jako takový být nemůže, ale které se přesto stávají součástí této jeho činnosti motivované touhou po slávě jako její podstatné části.

tedy ani materiálnost, zdánlivě povrchní a náhodná, ale přesto aktivně zapojená do nejintimnějších procesů (včetně motivačních), konkrétní, dynamická, vymykající se úplně racionální kalkulaci a evidenci, jež tvoří samu podstatu každodenního života.

Existence iniciativního subjektu ve snadném životním světě je tedy natolik plná „fantastických“ možností, nakolik je také nebezpečná; je to obnažené bytí zbavené spoutávající obtížnosti a tlumivého působení vnějšího světa. V tomto světě se nelze „vzpamatovat“ a „přijít k rozumu“, neboť jakákoli iniciativa okamžitě dosahuje svých nejdalekosáhlejších důsledků.

Nyní si položíme otázku, jaká omezení ukládá snadnost světa všem mnohotvárným, konkrétním formám životní složitosti? Je jasné, že snadný životní svět nezná empirická, situační, „tělesná“ křížení jednotlivých vztahů. Nadále však máme dvě teoretické možnosti, které vzhledem k dalšímu průběhu našeho myšlenkového experimentování nemají stejnou hodnotu.

První z nich spočívá v tom, že je nutné přijmout tvrzení o materiální neschopnosti vztahů se protínat jako objektivní. Jelikož se v tomto případě každý životní vztah dočká okamžité nerušené realizace a jelikož mu nehrozí, že by se v oblasti materiálního působení střetl s jiným vztahem, nehrozí ani jednomu z těchto vztahů, že nebude realizován. Svět je pro subjekt absolutně průzračný, výsledek se vždy rovná cíli, uskutečnění se rovná úmyslu. Život nezná žádné vnitřní alternativy a napětí, jediné, co se pro realizaci života od subjektu vyžaduje, je, aby určil pořadí, v jakém proběhnou jeho činnosti. Subjekt musí být přitom pověřen, aby se zabýval určením pořadí jenom proto, že jde o vnitřně složitý životní svět a jeho vztahy se tedy musí potkat

aspoň někde, když ne v průběhu realizace, tedy alespoň v okamžiku, kdy se přijímá rozhodnutí. Podobný životní svět však vůbec nepocituje nutnost, aby se vztahy ve vědomí takto setkávaly a aby se určovalo pořadí, v jakém budou provedeny, neboť při absolutní snadnosti světa je jeho „kapacita“ neomezená a umožňuje všem životním vztahům, aby se realizovaly v jednom a též objektivním okamžiku, jen subjektivně rozdrobeném podle jejich počtu. Vidíme tedy, že abstrakce obsažené v první z probíraných možností jsou natolik silné, že přestávají být plodné.

Druhá teoretická možnost spočívá v předpokladu, že vnější svět bez ohledu na svou snadnost udržuje vazby k obyčejnému světu, a proto se přesto, že okamžitě provede každou iniciativu subjektu, nepodřizuje jenom jí samé, ale i objektivním souvislostem a zákonitostem, takže se výsledek nikdy nerovná záměru a překračuje hranice vztahu, v jehož rámci daná iniciativa vznikla. Jinak řečeno, uvnitř snadného světa se realizují všechny ty tělesné, materiální životní vazby, které by patřily i do soudržného obtížného životního světa, ale (a to je velmi důležité pro specifikaci složitého a snadného světa) v činnosti a vědomí subjektu se snadným a složitým životem se žádný z těchto reálných průsečíků nerealizuje v rozměrech času a prostoru.

Situačně empirické, objektivní spojení a průsečíky vztahů probíhají tedy jakoby za oponou daného životního světa, mimo něj, přičemž do něj předávají pouze výsledky podobných střetů. Zato na scéně tohoto psychického světa se životní vztahy střetávají jen ve své hodnotové čistotě, ve své nejnaléhavější podstatné podobě, střetávají se, obrazně řečeno, nikoli těly odpovídajících činností, ale jejich dušemi — motivy — hodnotami.

Protože jednotlivé vztahy nejsou vůči sobě lhostejné, jsou spojené a vzájemně na sobě závislé, vyžadují nutně zvláštní vnitřní činnost, která by je porovnávala, konfrontovala, zvažovala jejich hodnoty, podřizovala je navzájem atd. Touto vnitřní činností je právě vědomí.

Podobně jako obtížnost světa vyvolává nutnost psychiky, jeho složitost vyžaduje, aby se objevilo vědomí. Psychika, to je „orgán“, po němž se žádá řešení vnějších problémů, jenže ve složitém a snadném světě je základní problematičnost života vnitřní. Psychika slouží vnějšímu předmětnému situačnímu jednání, ale v tomto světě se vzhledem k jeho snadnosti takové jednání nevyskytuje. Nejdůležitějšími akty životní činnosti jsou zde ty, které se v obvyklém světě realizují před konkrétním situačním jednáním a po něm. Jaké jsou to akty?

Prvním z nich je výběr. Zatímco veškerá životní činnost v snadném a složitém světě se v podstatě soustřeďuje na vědomí, pak vědomí je zase zpoloviny soustředěno na výběr. Každý výběr je zde tragický, neboť řeší dilema mezi motivy. Tragika je v tom, že subjekt má před sebou úkol na jedné straně životně důležitý, ale na druhé straně logicky neřešitelný. Když už ho jednou čeká úkol vybrat si, nelze ho neřešit, ale vyřešit ho je nemožné. Proč? Za prvé proto, že každá alternativa je v daném případě životním vztahem nebo motivem, zkrátka tím, co nikoli náhodně, jako konkrétní prostředek nebo způsob jednání, ale organicky a nevyhnutelně patří do dané formy života, a proto je jeho konkrétní realizaci možné odmítnout jedině za cenu dezintegrace nebo dokonce naprostého rozpadu této formy.¹⁸ Za druhé proto, že neexistuje

¹⁸ Dezintegrace vytvořené formy života není zdaleka vždy

a nemůže existovat racionálně přesvědčivý důvod dát přednost jednomu vztahu (nebo motivu) před druhým, což je možné jedině tam, kde existuje obecná míra věcí. Jednotlivé životní vztahy a motivy jsou však principiálně různorodé, nemají nic společné kromě oné okolnosti vzhledem k jejich obsahu vnější, totiž to, že náležejí jednomu subjektu. Vědomí je tedy donuceno řešit úkoly z logického hlediska paradoxní, srovnávat nesrovnatelné, poměřovat to, co nemá společné měřítko.

Skutečný výběr, čistá kultura výběru, to je akt zba-vený přiměřeně racionálního podkladu, akt riskantní, nevyplyvající z minulosti a přítomnosti, jednání, jež se nemá oč opřít.

To je pochopitelně jen krajní charakteristika vý-běru. V konkrétní skutečnosti má psychologická situace výběru vždy k dispozici nesčetné argumenty pro i proti. Jsou to jak situační lákadla, tak pokušení, rozšířené představy o morálním a nemorálním chování a rovněž „historické“ vzory a sociální normy chování. Ale výběr se blíží ke své podstatě tím spíš, čím méně člověk pře-náší tíhu odpovědnosti za něj na všechny ty uvedené nápovědy nebo už hotová řešení. Při skutečném výběru nesmí být tohle všechno ničím jiným než odpovědí na konci sbírky příkladů, na kterou se žák smí podívat teprve, až vyřeší příklad sám.

Hlavním problémem a tendencí vnitřně složitého života je zbavit se trýznivé nutnosti ustavičně vybírat, vytrénovat si psychologický „orgán“ pro zvládnání slo-žitosti, který by měl k dispozici měřítko pro porovnávání

událost negativní, například z hlediska mravního zdokonalování, ale psychologicky je obtížná vždycky, jelikož existuje (jak už jsme uvedli s odvoláním na teoretické ideje A. G. Asmolova) silná setrvačnost snažící se zachovat dosavadní formu života.

významnosti motivů a byl schopen spojovat životní vztahy do celistvosti individuálního života. Tímto orgánem není nic jiného než hodnotové vědomí, neboť hodnota je jedinou mírou pro porovnávání motivů. Nejvyšším principem složitého a snadného životního světa je tedy *princip hodnoty*.

Hodnotové vědomí je s výběrem spojeno složitě a nejednoznačně. Při posuzování této otázky však můžeme vyjít z nejjednodušší racionalistické představy: vědomí, disponující určitým hodnotovým systémem, zařazuje alternativy do jediného hodnotového základu, v důsledku toho je každá alternativa ohodnocena a vědomí zvolí tu, která je ohodnocena nejvyšší. Zdálo by se, že právě tak by to mělo ve skutečnosti vypadat. Ale my dobře víme, že ve skutečnosti se reálná volba s tímto schématem velice často rozchází. Jednou z příčin je to, že subjekt nemá jasnou, zvědomělou představu o vlastních konkurujících motivech. Zkušenost však ukazuje, že i když existuje něco takového, co subjekt v situaci výběru uznal za nejhodnotnější z motivů, zdaleka z toho nutně nevyplývá, že to bude skutečně vybráno. Čím lze vysvětlit tento z racionálního hlediska trapný nedostatek jednoznačné závislosti mezi hodnocením a výběrem?

Především tím, že hodnoty samy o sobě nemají motivační energii a sílu, a proto nedokážou motivy donutit přímo, aby se jim podřídily.

Ale na druhé straně má hodnota schopnost budit emoce, například tehdy, kdy jí ten či onen výběr zjevně nevyhovuje. To znamená, že hodnota (v rámci teoreticko-činnostního přístupu) musí být zařazena do kategorie motivu, neboť emoce jsou relevantní vůči jednotlivé skutečnosti a odrážejí průběh realizace některého jejího motivu [128; 129; 130].

Z toho vyplývá, že na jedné straně hodnoty ne-disponují motivační silou, ale na druhé straně musí být za motivy pokládány. To teorie činnosti vysvětluje tím, že rozlišuje různé druhy motivů. Je pravděpodobné, že během vývoje osobnosti hodnoty podstoupí určitý vývoj, přičemž se mění nejen pokud jde o obsah, ale i pokud jde o jejich motivační status, jejich místo a úlohu ve struktuře životní činnosti. Hodnoty zprvu existují jen ve tvaru emocionálních důsledků, jsou-li chováním porušeny, nebo naopak posíleny (první pocity viny a hrdosti). Potom nabývají formu „poznacích“ motivů, pak motivů smyslotvorných a nakonec zároveň motivů jak smyslotvorných, tak reálně působících. Hodnotu přitom v každé etapě obohacuje nová motivační kvalita, aniž by ztratila předešlou.

Nesmíme to chápat tak, že hodnoty jsou vlastně motivy nebo nějaký druh motivů, a nic víc. Kdybychom hodnoty a motivy zcela ztotožnili, znamenalo by to vědomě se zříci možného obohacení schématu teorie činnosti o další kategorii. V řeči motivů lze vývoj hodnot charakterizovat prostě jako prostředek ukazující, jak se mohou měnit vztahy hodnot k chování. Jinak řečeno, onen obsah vědomí (a života), jenž tvoří hodnotu, může plnit funkci motivu, tj. vytvářet smysl, zaměřovat a podněcovat myšlené¹⁹ nebo reálné chování, ale z toho ovšem nevyplývá, že v rámci psychologie by se hodnota měla redukovat na motiv. Na rozdíl od motivu, který vždy, ať je můj, tvůj nebo jeho, vymezuje

¹⁹ Takzvaný „poznací“ motiv není podle našeho názoru jen obsahem subjektu známým, který se může stát reálným motivem, ale zatím jím není. „Poznaný“ motiv je motiv reálně podněcující představované chování subjektu a vytvářející jeho smysl, bez něž by nemělo vůbec význam mluvit v daném případě o motivu.

individuální životní svět, hodnota je to, co naopak individuum sbližuje s jistou nadindividuální obecností a celistvostí.²⁰

Ačkoli hodnota jako jistý obsah vědomí zprvu nedisponuje energií, podle toho, jak se osobnost vnitřně rozvíjí, může energii odebrat reálně existujícím motivům, takže se nakonec z obsahu vědomí stává obsahem života a nabývá sama intenzitu reálného motivu. Hodnota, to není jakýkoli „poznáný“ obsah schopný stát se motivem, ale pouze takový obsah, který, když se stane skutečným motivem, vede k růstu a zdokonalování osobnosti. Při této transformaci hodnoty z dispozičního motivu v reálnou, právě působící motivační sílu nastává těžko vysvětlitelná energetická metamorfóza. Jakmile se hodnota stane skutečným motivem, má pojednou k dispozici mohutný energetický potenciál,²¹ který však nelze přičíst na vrub všemu tomu, co se odehrálo v průběhu její evoluce. Jedno z předpokládaných vysvětlení soudí, že je-li v životě skutečně nalezena hodnota, připojí se k energii oné nadindividuální podstaty, se kterou tato hodnota jedince spojuje.

Ale ať jsou skutečné příčiny tohoto energetického obohacení jakékoli, zde je pro nás důležité to, že při dosažení tohoto psychického stavu začíná onen výchozí racionalistický model vztahů mezi hodnotou a výběrem, o němž se mluvilo výše, plně odpovídat realitě. Výběr ztrácí své tragické napětí, protože veškerá životní

²⁰ Musíme však zdůraznit, že ho v této obecnosti nenechá rozplynout, ale paradoxně ho individualizuje (srov. [230, s. 161, 162]).

²¹ To, čemu zde říkáme energie nebo energetický potenciál, se fenomenologicky projevuje v nadšení, bodrosti, vzrušení, pocitu přílivu sil a s tím spojené radostné smysluplnosti existence.

energie a veškerý smysl života zakotví v hodnotě a v jejím světle je dobře vidět pravé směřování toho či onoho úmyslu, dá se snadno stanovit jeho „cena“ a hodnota má ve své moci poměrně snadno odmítnout nevhodný záměr. Pro člověka prodchnutého nejvyšší duchovní hodnotou přestává být výběr mimořádně důležitým problémem,²² jelikož si už takřikajíc jednou provždy vybral svou životní dráhu, našel se, ví, oč má usilovat, objevil zdroj smysluplného bytí a určitou pravdu života, a tím jako by předem určil (ne detailně, ale v principu, ne ze strany vnější, ale z vnitřní hodnotově smyslové stránky) všechny možné následující volby. Hodnota vnitřně osvětluje veškerý život člověka, naplňujíc ho prostotou²³ a skutečnou svobodou, svobodou neváhat a nebát se,²⁴ svobodou tvůrčích možností.

Jestliže prvním zdrojem nesouladu mezi reálnými případy výběru a výchozím racionalistickým modelem vztahů mezi hodnotou a výběrem bylo, jak jsme viděli, to, že hodnota nemá vždy k dispozici dostatečný motivační status, pak jeho druhým zdrojem je to, že se hodnota také může měnit podle toho, jak je subjektu známa, jak výrazně je ve vědomí vyjádřena.

Jestliže se znovu uchýlíme ke genetické perspektivě, ukáže se, že v tomto rozměru probíhá proces téměř pa-

²² Jde tu o přímo prožívaný stav živého účastenství na hodnotě. Ten může být pochopitelně přerušován a vzniklé pochybnosti pak vyvolávají váhání, tragiku výběrů atd.

²³ To není pochopitelně ona „prostota“, která charakterizuje první dva typy typologie, ale prostota vnitřní jasnosti, o níž se za starých časů říkalo: „Prostota a čistota, to je půl spásy.“ [51, s. 513]

²⁴ Jeden z hrdinů L. N. Tolstého si uvědomuje tento psychologický okamžik takto: „Už mě nic netrýzní jako dříve a už se ničeho nebojím. Teď už mě světlo zcela osvítilo a já se stal tím, čím jsem.“ (Bláznovy zápisky.)

ralelně s dříve stanovenou linií motivačních proměn hodnot, s níž se v krajních bodech shoduje.

První shoda nastává v období, kdy se hodnota projevuje pouze v emocionální formě, a teprve poté, co se dítětem zvolené chování přímo střetne se sociálním hodnocením dospělých (vzpomeňme si na fenomén „hořkého bonbónu“). V této době vlastně hodnota neexistuje, teprve se vytváří a nejdříve se začíná projevovat ve formě pro ni nespecifické, ve formě pravidel určujících, jak se v podobných situacích chovat (například: „Už nikdy nebudu lhát“). Jenomže pravidla bývají různá. V onom typu pravidel, o němž mluvíme, prokmitává možnost budoucí hodnoty. Zárukou toho je, že se pravidlo utváří samostatně, vycházejíc z vlastní, někdy trpké životní zkušenosti, zkušenosti ze srážky s hodnotovým vědomím lidí pro dítě důležitých. Jsou to první pravidla v ontogenezi, která nepřicházejí zvnějšku, ale zevnitř, a která psychologicky nezajišťuje slib někomu Jinému, ale slavnostní slib sobě samotnému.

To je velmi citlivý okamžik ve vývoji (a výchově) osobnosti dítěte; to může nastoupit cestu pozitivního hodnotového zdokonalování, ale může se vydat i po cestě bezprostředního sociálního přizpůsobování. Vždyť jedno a totéž pravidlo, například „nelhat“, může obsahovat jiskřičku budoucí hodnoty a vychovávat v člověku lásku k pravdě, ale může být také motivováno strachem z odhalení a potrestání. Vědomí zkrátka nezná v první fázi svého psychického vývoje hodnotu, ta je zde nahrazena dvěma vzájemně spojenými formami — emocí (vyvolávanou porušením nějakého pravidla chování, za nímž se tají hodnota) a pravidlem vytvářeným na základě emocionální zkušenosti ze styku s hodnotovým vědomím významného Druhého.

Po druhé se výše uvedené genetické linie sejdou v bodě, v němž hodnota získává svou maximální energetickou sílu. Podle toho, do jaké míry je hodnota plně pochopena, dochází v tomto bodě k metamorfózám podobným těm, které zde probíhají v rámci motivačního měření vývoje hodnot. Dosažení nejvyšší fáze psychického vývoje hodnoty neznamena postupné, stále jasnější a zřetelnější uvědomování si jejího obsahu a významu, ale jakýsi skok: jeho výsledkem je to, že se hodnota z „viditelného“, z objektu, mění ve vnitřní smyslové světlo, díky jemuž je vidět všechno ostatní.

Mezi těmito dvěma krajními body se odehrává dlouhodobý vývoj hodnot, který má zvláště intenzivní průběh v obdobích pro jednotlivce velmi významných, v obdobích výběru a rozhodování. Dokud není vnitřní hodnotový systém stabilizován a vyjasněn, je každá volba zároveň závažným okamžikem ve vnitřní výstavbě hodnot.

Jestliže se v počátečním bodu, odkud se začíná vyvíjet hodnotové vědomí, objevují hodnoty na scéně až po uskutečněním jednání, v průběhu jeho hodnocení, a v konečném bodu vývoje už předcházejí volbě a hned ji rozhodují, je pochopitelné, že všeobecný trend změn během tohoto vývoje směřuje k tomu, že hodnoty se zapojují do hry vždy o něco dříve. Přitom se nejprve vklíní mezi výběr již provedený a jednání dosud nezahájené, ale později vcházejí do „kuchyně“ realizovaného výběru.

Když jsme se zabývali životní činností odpovídající snadnému a složitému psychologickému světu, až dosud jsme mluvili hlavně o aktivitě *před* vnějším jednáním. Nyní se věnujeme aktivitě, která se v obyčejném životním světě realizuje *po* jednání.

V souladu s podmínkami snadného a složitého životního světa je jakákoli činnost, jakmile ji subjekt zahájí, už dokončena, její výsledky a bezprostřední empirické vlivy, jimž vystavila ostatní sféry životní činnosti, se již staly faktem. Subjekt stojí tváří v tvář reálně provedeným změnám své existence.

Kdyby se všemi těmito změnami počítal již při výběru, kdyby byly částí jeho záměru, nepředstavovaly by pro něj žádný problém. Ale háček je právě v tom, že výběr vždy vzbuzuje pochyby, vždy je zčásti riskantní, a to nejen proto, že není možné předem počítat se všemi návaznostmi a souvislostmi vnější reality. Dokud totiž subjekt nedosáhne vyšších stupňů hodnotového zdokonalování, nechápe vždy zcela (a někdy vůbec ne) vlastní konstituující se motivačně hodnotový systém a nemůže tedy předem vnitřně prociťt skutečný význam dokonce i předem tušených událostí, dokud se skutečně nestanou součástí bytí, nestřetnou se s motivy a nevyvolají změny životních vztahů. Přitom ve snadném životním světě může jít jen o nezměnitelné události a následky, neboť zvrtné změny životních vztahů jsou zde vždy spojeny s dočasnými obtížemi, které jsou tady odstraněny hypotézou o snadnosti vnějšího světa. Jenomže nenapravitelné změny nemohou být vzaty zpět ani v snadném světě, protože i když se snadný svět postará o všechny, byť sebevětší obtíže při realizaci činnosti, proti nemožnosti je bezmocný; tyto změny musí subjekt prožít.

Hodnotové prožívání

Jaké jsou konkrétně typy událostí, které se ve snadném a složitém světě musejí prožít? Za prvé je to vnitřní konflikt. Nezabýváme se konfliktem jen jako

rozporem motivů, ale jako rozporem v dané formě neřešitelným. V konfliktní situaci není možné ani odmítnout realizaci protikladných životních vztahů, ani zvolit jeden z nich. Druhý typ kritické situace, myslitelný ve zkoumaném životním světě, připomíná zdánlivě frustraci, ale je přesnější ho nazvat vnější konflikt. Tato situace například vzniká, když zmizí předmět jednoho ze životních vztahů subjektu. Tím je samozřejmě odpovídající potřeba frustrována, ale frustrace jako taková předpokládá, že subjektivně determinované úsilí a uskutečňovaná aktivita narážejí na překážky a objevují nemožnost se realizovat, zatímco pro subjekt se snadným a složitým světem bude kritickým okamžikem situace při ztrátě předmětu nemožnost zvolit si s ním spojenou činnost. Je to konflikt mezi vědomím, pro nějž je odpovídající smyslová zaměřenost ještě aktuální [10], a bytím, v němž je už nemožné ji realizovat.

Znemožňuje-li kritická situace, ať je její konkrétní charakter jakýkoli, výběr, „poškozuje“ psychologickou budoucnost, nebo ji dokonce ničí. Ale budoucnost, to je takřkajíc „dům“ smyslu, neboť smysl, přestože je sám o sobě mimočasový, přece jen není „vůči času indiferentní“ [20, s. 107], uskutečňuje se ve formě času, a to právě jako „budoucnost smyslu“. Smysl je tedy hraniční útvar, v němž se stýká vědomí a bytí, ideální a reálné, životní hodnoty a životní možnosti je realizovat.

Ve vztahu ke skutečnosti, k reálnému, se smysl ztělesňuje v různých formách smyslové budoucnosti a ve vztahu k ideálnímu, mimočasovému, odráží hodnotovou celistvost individuálního života.²⁵

²⁵ Kategorie celistvosti je identická s fenomenologickou kategorií smyslu. [87, s. 433, 481]

Kritická situace současně narušuje jak psychologickou budoucnost, tak smysl a celistvost života. Mezi těmito narušeními není souvislost příčiny a následku; jsou to různé rozměry jednoho a téhož — kritické situace samé. V celém systému života, tj. systému „vědomí — bytí“, nastává disharmonie; vědomí nemůže bytí v takové formě přijmout a ztrácí schopnost chápat jeho smysl a usměřňovat je; bytí, neschopné realizovat „úsilí“ vědomí a nenacházející ve vědomí adekvátní formy, se vymyká jeho kontrole, navazuje živelné vztahy a závislosti, které ještě víc porušují soulad mezi ním a vědomím. To vše je fenomenologicky vyjádřeno ztrátou smyslu.

Překonat tento rozkol života, tj. prožívat ho ve snadném a složitém světě, je možné jen díky hodnotově motivačním představám. To neznamená, že se musí nezbytně přeorientovat sám hodnotový systém; obecně dochází k přehodnocování vztahů mezi ním a existenční strukturou života.

Existují dva základní podtypy hodnotového prožívání. První z nich se realizuje ještě předtím, než subjekt dosáhne nejvyšších etap hodnotového zdokonalování, a doprovází ho větší či menší změny jeho hodnotově motivačního systému.

Můžeme rozlišit několik variant tohoto podtypu prožívání v závislosti na měřítku těchto změn a na tom, zda zároveň s motivačními proměnami probíhá obsahová přestavba hodnot subjektu nebo ne.

První dvě z nich nastávají, když činnost, která je možná pro subjekt velice přitažlivá, ale nijak významně nepřispívá k smyslu jeho existence, začne být ne-realizovatelná nebo se dostane do konfliktu s dominujícími motivy. O hodnotové prožívání se zaslouží „ver-

“radikální“ [131, s. 157] pohyb vědomí, jenž hierarchizuje vytvořený hodnotově-motivační systém; vědomí si ujasňuje vlastní hodnoty, odděluje opravdové a hlavní od obsahů a motivů, které zaujaly v lidském životě nelegálně, bez vědomého souhlasu místo, jež neodpovídá jejich hodnotovým kvalitám a smyslutvorným možnostem. V jednom případě vědomí tyto obsahy a motivy hodnotově diskredituje a zásadně odmítá. V druhém případě, kdy v nich nenalézá věcný, ideový rozpor se svými základními snahami a principy, tyto motivy prostě na hierarchické stupnici poklesnou, čímž ztrácejí svou závažnost; to se může vědomě projevat ve formě obětování něčeho méně podstatného ve jménu podstatnějšího a cennějšího. Tento hierarchický pokles promítnutý na časovou osu vystupuje jako odklad (na nějaký čas nebo navždy) činnosti v dané chvíli psychologicky nemožné.

Je pochopitelné, že mají-li v reálných životních podmínkách uvědomovaná rozhodnutí o hodnotovém odmítnutí daného motivu nebo nutnosti ho obětovat platit, musí být prakticky potvrzena a uvedena v život reálnými skutky, překonávajícími setrvačnost motivu a upevňujícími hodnotově hierarchické reorientace. Avšak v právě posuzovaném hypotetickém životním světě jeho snadnost automaticky zajišťuje praktické provedení toho, k čemu vědomí dospělo, takže není pro tento svět žádným zvláštním problémem.

Dvě další varianty prvního podtypu hodnotového prožívání předpokládají radikální přestavbu hodnotově motivačního systému, protože prožívané události znemožňují realizaci nejdůležitějších životních vztahů, v nichž se hlavně soustřeďuje smysl veškerého života jedince.

Jestliže je tato nemožnost důsledkem změn vyplývajících čistě z bytí a nezávislých na subjektu a jeho hodnoty jako takové zůstávají i nadále nedotčené (například smrt milovaného člověka, nemoc bránící uskutečnění životních záměrů), má hodnotové prožívání za úkol, aby ze zachovaných, realizovaných životních vztahů vybralo a hodnotově potvrdilo ty, které se mohou díky svému obsahu v zásadě stát novým motivačním a smyslovým středem života. Nejdůležitější část práce však musí hodnotové prožívání patrně vykonat při zvláštním přetváření postiženého životního vztahu.

Zvraty, které se odehrávají v procesu hodnotového prožívání, se radikálně liší od toho, co jsme pozorovali v realistickém prožívání a v prožívání hédonistickém.

P. Janet [106] popsal případ dívky, která chorobně reagovala na matčinu smrt: i nadále o ni pečovala a vůbec se chovala tak, jako by se nic nestalo. To je prožívání podle principu slasti, uchováající vytoužené subjektivní a popírající objektivní, realitu.

Přímo opačný je konečný výsledek prožívání, kterým Čechovova Dušinka reaguje na smrt svého prvního, vroucně a upřímně milovaného manžela. Cít k němu, jeho obraz, všechno s ním spojené zcela zastíní nová realita, přesněji řečeno, z života a paměti hrdinky se všechno zcela vytratí.²⁶

Jinak vypadá hodnotové prožívání. Při něm se

²⁶ Za tři měsíce po manželově smrti se Dušinka, Olga Semjonovna, provdá za Pustovalova, vedoucího skladu dříví, a brzy začíná mít dojem, „že obchoduje s dřívím už hrozně dávno, že to nejdůležitější a nejpotřebnější v životě je dříví. . . “ Kdežto letní divadlo, s nímž ji spojoval celý její život s prvním manželem, ji teď nechává docela lhostejnou: „My pracujeme, my nemáme čas na hlouposti. Co na těch divadlech vidíte?“

životní vztah, který se stal nemožným, neuchovává ve vědomí nezměněný jako při hédonistickém prožívání a není z něj zcela vyloučen jako při prožívání realistickém. Hodnotové prožívání neignoruje realitu smrti blízkého člověka, ale ani ji nechápe jako holý fakt; na rozdíl od realistického prožívání uchovává jeho obraz, ale na rozdíl od hédonistického prožívání ho neuchovává ani halucinačně ani eideticky ani přirozeně — psychicky, ale uměle — vědomě (srov. [152, s. 135]), nikoli pamětí — zvykem, ale pamětí — vyprávěním [106]. Obraz zesnulého, do něž se dříve, za jeho života, promítaly moje motivace, starosti, naděje, obavy aj. a vůbec praktické a reálné časové vztahy, se přenáší jakoby do jiného plánu bytí, nabývá hodnotově ideální, mimočasové formy, v krajním případě věčné. Tento přesun a jeho ztvárnění má estetický a produktivní charakter; musím touto situací projít, nic mi nepomůže pragmaticky nahradit zesnulého někým jiným, a pochopitelně to není proto, že se nikdo nemůže ujmout „funkcí“, které zesnulý plnil v mém životě, ale proto, že jsem ho potřeboval a byl pro mne důležitý i bez ohledu na tyto funkce sám o sobě, jako kvalitativní určenost jedinečné osobnosti se vši její hodnotovou unikátností, která byla ještě za jejího života produktem mé estetické aktivity (viz [20, s. 38—39]). „Moje aktivita pokračuje i po smrti druhého,“ napsal M. M. Bachtin, „a začínají v ní převládat estetické momenty v porovnání s morálními a praktickými; mám před sebou celek jeho života, osvobozený od momentů pomíjivé budoucnosti, cílů a nezbytností. Po pohřbu a pomníku následuje vzpomínání. Mám vedle sebe celý život druhého; tady začíná estetizace jeho osobnosti; její utvrzení a dokončení v esteticky významném obraze. Z emocio-

nálně volní zaměřenosti při vzpomínání na zesnulého se v podstatě rodí estetické kategorie, jimiž se ztvární vnitřní (ale i vnější) člověk, neboť pouze tato zaměřenost ve vztahu k druhému má k dispozici hodnotový přístup k pomíjivému a již ukončenému celku lidského vnějšího a vnitřního života . . . Vzpomínání je přístup z hlediska hodnotové ukončenosti; v jistém smyslu je vzpomínání beznadějně, ale zato dovede hodnotit kromě cíle a smyslu už ukončený, navždy hotový život.“ [20, s. 94—95].

Poslední varianta prvního podtypu hodnotového prožívání se shoduje s právě prozkoumaným podtypem v tom, že vyžaduje velké motivační změny přebudovávající celý lidský život, ale liší se od něj tím, že předpokládá rovněž uskutečnění stejně radikálních proměn hodnotového obsahu života, přepracování nebo dokonce výměnu celého hodnotového uspořádání. Tato varianta prožívání je nezbytná tehdy, když veškerý systém hodnot, který člověk přijal, je zkušenostmi své vlastní realizace diskreditován. Smysl života se dostává do slepé uličky; život je znehodnocen, ztrácí vnitřní integritu a počíná se psychologicky rozkládat. Úkolem prožívání je najít nový hodnotový systém, jehož prostřednictvím by bylo možné dodat bytí vnitřní integritu a smysl, rozjasnit je, objevit nové smyslové perspektivy. Zatím se spokojíme tímto obecným tvrzením, neboť v příští kapitole budeme mít možnost je konkretizovat při analýze prožívání Rodiona Raskolnikova. Zde se zmíníme pouze o tom, že toto prožívání má vyústit ve vytvoření psychologicky nového života. Avšak na rozdíl od realistického prožívání zde přechod k novému životu nespočívá v „úprku“ od jednoho životního obsahu k jinému, přičemž první se ponechává beze změn, ale

v hodnotovém překonávání a přetváření starého života; nový život se má ke starému tak, jako odpuštění k urážce.

Hodnotové prožívání druhého podtypu je možné pouze na vyšších úrovních vývoje hodnotového vědomí. Zatímco před tím, než se osobnost dostala na tuto úroveň, jí hodnota patřila, byla její částí, i když nejdůležitější a neoddělitelnou, ale přesto částí, a osobnost mohla říci: „moje hodnota“, teď se tento vztah obrací — teď už se osobnost stává částí ji objímající hodnoty, patří jí a právě v této příslušnosti k hodnotě, ve službě této hodnotě nalézá smysl a zdůvodnění svého života.

Prožívání událostí, jež podřívají takový hodnotový vztah, částečně připomíná nejprimitivnější formy prožívání, kdy se v zájmu principu slasti realita ignoruje, kdy ji subjekt od sebe všelijakými psychologickými chytristikami odsouvá ve snaze alespoň na čas si zachovat iluzi štěstí. Hodnotové prožívání také není v souladu s realitou, jakmile její události a okolnosti, podmínky a podmíněnosti znemožňují uskutečňování nejvyšších hodnot, v nichž spočívá veškerý smysl a zdroj jimi prodchnuté existence. Ale zatímco se člověk při obranném procesu snaží před realitou utéci a tak se jí — s hlavou schovanou v písku — zbavit, hodnotové prožívání hledí skutečnosti v tvář, vidí ji jasně a přesně, aniž by připustilo sebemenší sebeklam či podceňovalo sílu a nepoddajnost reality, ale ve stejné chvíli se dívá skrze realitu, jako by se tázalo: „Je ta realita opravdu reálná? Copak tahle viditelná, slyšitelná, vnímaná faktická danost je opravdu pravé bytí, copak je to pravda? Copak tato přítomnost lhostejná k lidským hodnotám stanoví také poslední, nepřekonatelný životní zákon, se kterým nezbyvá než se bezvýhradně smířit?“

Ale jestliže i sám obsah otázky vyjadřuje „nedůvě-

ru“ k realitě, je potom naprosto nemožné hledat odpověď na ni u rozumu, vůbec u vědění, neboť vědění je podřízeno právě této realitě a snaží se jí plně odpovídat. Jaká je tedy ona schopnost porozumění, která může vyřešit otázku položenou hodnotovým prožíváním, která může odlišit pravý život od klamného? Podle S. L. Rubinštejna je to schopnost „správně pochopit život v celém rozsahu a poznat to, co je v něm opravdu důležité . . . , je to něco, co nekonečně předčí jakoukoli učinnost . . . je to drahocenná a vzácná vlastnost — moudrost“ [189, s. 682].

Právě moudrost umožňuje hodnotovému prožívání vyřešit hlavní úkol spočívající v tom, aby člověk zůstal věrný hodnotě navzdory „zjevné“ absurditě a beznadějnosti odporu proti realitě. A jak? Moudrost je totiž orientována zásadně dovnitř, na pohroužení do sebe, poznávání sebe sama²⁷, a tedy už pouhá tato orientace dovoluje, aby hodnotové prožívání vytvořilo ve vědomí stav, kdy je přímo jasné, že realita nemůže být pokládána za jedinou a pravou skutečnost. Ale to nestačí. V hodnotovém prožívání dosahuje člověk introspekci nejen „oslabení“ vnější reality, ale i upevnění své hodnotové pozice. Introspekce usiluje o mobilizaci celého motivačního systému, o to, aby člověka uvedla do stavu, v němž je ochoten obětovat kvůli hodnotě kterýkoli ze svých motivů, dokonce i sám život, zejména tváří v tvář skutečnosti, jež není v souhlasu s hodnotou nebo se jí snaží zničit.

Ať jsou konkrétní formy, v nichž se realizuje po-

²⁷ Stačí připomenout takové výroky, jako „ . . . mudrci musí být především moudří kvůli sobě sama . . . “ atd. na jedné straně, a na druhé myšlenku s e b e p o z n á n í (poznej sebe sama) [230, s. 157].

dobný typ hodnotového prožívání, jakékoli, všechny předpokládají naprosté odmítnutí egocentrické zaměřenosti, překonání rozumářského pohledu na svět, ideální charakter motivace, a jejich vnitřní psychický obsah z nich činí *hrdinský čin* (viz [131, s. 131]).

Prototyp

Zbývá nám jen ukázat reálné prototypy vnitřně složité a navenek snadné existence. Nalézáme je ve sféře morálky. Ať se různé morální postoje (nebo etické konvence) od sebe sebevíc liší, pokud jde o obsah, z formálně psychologického hlediska se všechny shodují v jednom: při morálním výběru se nelze odvolávat na žádné okolnosti, na nepohodlí, obtíže a těžkosti při realizaci mravních záměrů. Je nutné se povznést nad obtížnost světa, nad „materií“ toho, co nás čeká, neohlížet se na ně. A tento nadhled je právě ona operace, která v naší typologické analýze určuje jeden řez právě zkoumaného životního světa — snadnost.

Jinak řečeno, existuje taková vrstva, řez či rozměr lidské existence, sféra morálky, v níž se život soustřeďuje na vědomí, materiál životní činnosti — obtížnost světa — se vytkne před závorku a člověk jedná jako v podmínkách snadného světa. A právě tuto rovinu jsme ukázali a prozkoumali z psychologického hlediska ve třetím typu naší typologie.

TYP 4. VNITŘNĚ SLOŽITÝ A NAVENEK OBTÍŽNÝ ŽIVOTNÍ SVĚT

Popis světa

Chronotop čtvrtého typu životního světa se zdá na první pohled být součtem vnějšího aspektu z chro-

notopu druhého typu a vnitřního aspektu z třetího, ale ve skutečnosti je to spíš výsledek jakéhosi „násobení“ obou, nebo přesněji — jejich syntéza do neaditivní celistvosti.

Totéž platí i o životní činnosti v obtížném a složitém světě. Zde nelze vystačit s těmi „orgány“ (činností, psychikou a vědomím), které se vyvíjejí jako odpověď na obtížnost a složitost světa. Obtížnost světa tu nestojí jen proti jednotlivé činnosti jako u druhého typu, ale proti jejich souhrnu, a nelze ji tedy překonat pouhým vnějším úsilím samotným, dokonce i když je zprostředkováno adekvátním psychickým odrazem. Na druhé straně nemůže být složitost životního světa vyřešena pouze vnitřně, jelikož je zde obsažena ve vnějších předmětných formách a souvislostech. Proto ty psychické adaptační mechanismy, které si musí bytost vytvořit, aby mohla plnohodnotně žít v složitém a obtížném světě, se nemohou skládat jednoduše z psychologických „opatření“, která jsou vyvolána životem v druhém a třetím typu světů.

Nejdůležitější nový útvar, který se objevuje u bytosti tohoto životního světa ve srovnání s předešlými, je vůle. Druhý typ, bez ohledu na obtížný vnější svět, vůli nepotřebuje; při prostotě vnitřního světa si motivy vůbec nekonkurují ani před zahájením činnosti, ani při ní, a proto, ať je vnější svět sebetěžší, subjekt vytrvale provádí činnost odpovídající jeho jedinému motivu, neobjevují se před ním žádné alternativy (nechat činnosti, pokračovat v ní, nebo se pustit do něčeho jiného). Hybný motiv sám, vlastní silou zabraňuje subjektu, aby se od činnosti odchýlil nebo od ní upustil, nepotřebuje žádnou pomoc vůle ani mu od ní nehrozí žádný nátlak. Vůle se prostě nevyskytuje. Narkoman

může vyvinout obrovskou aktivitu ve snaze sehnat narkotikum, překonat při tom neobyčejné těžkosti, ale psychologicky je to nesamostatné chování.²⁸

Také třetí typ při vnitřním světě složitým a vnějším snadným se bez vůle obejde. Subjektu stačí udělat výběr, rozhodnout se, a snadnost vnějšího světa zaručí jeho realizaci.²⁹ Stejně jako se ve druhém typu životního světa musí objevit činnost a psychika a ve třetím vědomí, v typu právě analyzovaném musí vzniknout útvar, který by byl schopen v podmínkách obtížného světa uskutečnit celý souhrn vzájemně propojených životních vztahů subjektu. A to je právě vůle, psychický „orgán“, který zastupuje celistvý subjekt, osobnost, v jejím vlastním psychickém aparátu a vůbec i v životní činnosti.

Celistvost osobnosti, jak se projevuje v poznání vlastního Já, není něco hotového, ukončeného, ale naopak „ . . . věčně očekávaná jednota; je mi jak dána, tak nedána, ustavičně o ni musím bojovat na ostří své aktivity“ [20, s. 110]. Celistvost je osobnosti dána i nedána přibližně stejně, jako je umělci dáno i nedáno zamýšlené dílo; celistvost osobnosti, to je jakýsi záměr, který má člověk se sebou samým, se svým životem. A posláním vůle je tento ideální záměr uskutečnit.

Jde tedy o to, že osobnost sebe sama konstituuje,

²⁸ Příklad uvedl A. N. Leontjev.

²⁹ „Tradiční psychologie,“ napsal S. L. Rubinštejn, „ . . . zdůrazňovala jako jádro volního aktu . . . ‚boj motivů‘ a víceméně trýznivé rozhodnutí, které za ním následovalo. Vnitřní boj, konflikt se svou vlastní, jako u Fausta rozdvojenou duší, východisko z něho v podobě vnitřního rozhodnutí je všechno — provedení tohoto rozhodnutí není nic.“ [189, s. 545]

člověk sám sebe aktivně a vědomě utváří, přičemž (a to je velmi důležité) nejde jen o ideální projekt sebe sama, ale i o jeho smyslové a praktické uskutečnění v podmínkách obtížné a složité existence. Jde zkrátka o tvorbu. Nejvyšším principem daného typu životního světa je právě *tvůrčí činnost*.

Konkrétní problematika vůle je přímo spojena s problematikou boje motivů a volby. To, jakou činnost bude subjekt konat, určuje v druhém typu životního světa střet motivů, zatímco v třetím nadsituační hodnotový výběr, ale v obou případech je všechno definitivně a nezvratně vyřešeno před započítím činnosti. Zato ve složitém a obtížném světě může boj motivů vzplanout i v průběhu činnosti samé, během její realizace.

Vnitřní kolísání lze zvláště snadno vyprovokovat v okamžicích, kdy je realizovaná činnost ztížena. Vzbuzovala-li její volba subjektivní pochyby a jedině požadavky situace donutily subjekt, aby si bez ohledu na ně zvolil jednu alternativu, pak se ve chvíli komplikací a neúspěchů starý boj motivů obnoví a subjekt začíná za dnešními neúspěchy vidět výhody zavržené alternativy (srov. [49]).

Ale i v těch případech, kdy byla daná činnost schválena beze stopy nerozhodnosti, stačí, aby se setkala s většími obtížemi, a hned začnou ožívat a aktivizovat se určité motivační procesy. Na jedné straně nastane uvnitř daného životního vztahu přechodný pokles takřkajíc emocionální intenzity smyslu, což se projevuje ztrátou nadšení, pocitem únavy, přesycenosti, lenosti aj. To všechno může vyvolat „negativní“ pohnutku — nejen nechut konat danou činnost, ale i značný odpor k ní. Na druhé straně se s tímto procesem „nechuti“ k činnosti mísí všemožné touhy, podněty a záměry,

které ho podporují a dodávají mu jisté pozitivní zaměření. Lze je nazvat „pokušení“.³⁰

Ve čtvrtém typu životního světa brání tedy dosažení cíle vnější překážky a současně je komplikuje vnitřní kolísání. Těžkosti probouzejí nároky jiných motivů (které se ve vědomí vyskytují ve formě „odpoutání pozornosti“ — přání, svody, pokušení aj.) na určení aktivity subjektu, ale tato aktualizovaná vnitřní složitost k sobě přitom „přitahuje“ část energie ubrané z realizované činnosti, a tak zpětným působením znesnadňuje ještě víc její realizaci, jenže teď už ne zvnějšku, nýbrž zevnitř. Je třeba vynaložit obzvláštní volní úsilí, aby byla činnost za těchto podmínek dokončena.

Jednou ze základních funkcí vůle je tedy to, že nesmí dovolit, aby boj motivů, který vzplanul v oblasti činnosti, zastavil nebo odklonil aktivitu subjektu. V tomto smyslu *je vůle boj proti boji motivů*.

To samozřejmě neznamená, že když vůle vezme pod svou ochranu určitou činnost, přestane se ohlížet na ustavičně se měnící psychologickou situaci, že bez posouzení zavrhne všechny objevující se možnosti a záměry a že nezávisle na čemkoli bude neustále popohánět uskutečňovanou činností, zkrátka že vůle je slepá síla. Podle našeho názoru má v sobě vůle mnohem méně síly, než se obvykle soudí, zato víc „lživosti“. „Silou se proti citovosti nic nezmůže,“ pravil I. Kant, „je nutné ji přelstít . . .“ [113, s. 385]. Síla vůle spočívá v umění využít ke svým cílům energii a dynamičnost motivů. L. S. Vygotskij, opírající se o výzkumy ges-

³⁰ Je to fenomén velmi dobře známý z běžné zkušenosti: když narazím na těžko překonatelnou obtíž v práci, dostanu najednou chuť se napít vody, zavolat přítele, přečíst si noviny atd., dobrý je každý snadno proveditelný a lákavý úmysl.

talpsychologů, vyjádřil domněnku, že geneticky „primitivní formy dětské volní činnosti znamenají, že dítě vůči sobě samému jedná tak, jak vůči němu jedná dospělý“. [241, s. 363] Je to myšlenka neobyčejně plodná pro pochopení lidské vůle; nesmíme ji však chápat příliš úzce, jak se obvykle děje, totiž že vůle dospělého člověka je interiorizovaná struktura „příkaz — uposlechnutí“; funkce vůle znamená uposlechnout příkaz, který si sami dáme. Podstatným rysem volního aktu je skutečně to, že subjekt se donutí něco udělat, poručí si, ale stejně jako se při sociálních interakcích snaží jeden člověk docílit u druhého potřebného chování ne vždy a ne nutně rozkazem, ale i tím, že ho prosí, slibuje mu odměnu, vyhrožuje mu, zbaví ho jiných možností či použije intriky atd., tak i intrapsychické metody volního působení na sebe sama jsou mimořádně rozmanité a nelze je redukovat na to, že si subjekt sám rozkáže.

V situaci, z níž jsme vycházeli, kdy se činnost střetne s překážkami vyvolávajícími boj motivů, se působení vůle může projevit například v tom, že aktualizovanému vedlejšímu motivu „slíbí“, že uspokojí jeho nároky později, jen co bude dokončena právě probíhající činnost. V důsledku toho se konkurující činnosti spojí do jakési obsahově motivační jednoty, dejme tomu do struktury „zásluha — odměna“, v níž smyslová energie činnosti „odměny“ půjčí energii činnosti „zásluze“, aby překonala potíže, s nimiž se potýká, a smysl v důsledku toho posílený a obohacený může být potom stonásobně vrácen činnosti „odměně“.

Přestože se vůle převážně projevuje tak, že jakmile vezme pod svou ochranu nějakou činnost, dělá vše pro její uskutečnění, neznamená to, že vstupuje do služeb

dané činnosti, že se dostane zcela do moci jejích zájmů a že se dívá na vnější svět a jiné motivy subjektu toliko jejím očima, jediné z hlediska jejich možné škodlivosti nebo prospěšnosti. Vůle je ve své podstatě „orgánem“ celistvého člověka, osobnosti, neslouží dílčí činnosti, ale celému životu, uskutečňování životního záměru, a nehájí zájmy té či oné činnosti, protože by jí byla podřízena, ale protože se k tomu svobodně rozhodne vědomí, vyplývající z tohoto životního záměru.

V té míře, v jaké chování přestává být takto zprostředkováváno vědomím, přestává být i volní, ať překonává jakékoli překážky a ať stojí subjekt jakékoli úsilí. Dokonce i při činnosti „sekundárně bezděčné“, tj. takové, která začala určitým úsilím vůle a pak, když se dala do pohybu, našla vlastní energii a sílu, jež jí umožnily poměrně snadno překonávat všechny těžkosti a odchylky, a při níž není vůle zdánlivě vůbec zapotřebí, i tam je vůle přesto přítomna jako určitý druh hodnotového vnímání a zvláštních obsahově časových transformací motivace. Pokušení je totiž třeba včas zpozorovat, a když je zpozorováno, nelze je překonat pouhým zahrnutím, vždyť za ním stojí motiv, reálná a pro danou osobnost důležitá životní situace. A to, že aktivita subjektu minula lákadlo a nezabočila k němu, to není zásluhou běžné činnosti, ale vůle, která v té chvíli provedla jakousi transformaci motivu stojícího za pokušením a snížila tak jeho aktuální napětí. Zkrátka, vůle ustavičně kontroluje vnější a vnitřní možnosti a požadavky vznikající v dané situaci, hodnotí je a v případě nutnosti může sama přerušit probíhající činnost, o kterou až dosud dbala. A právě toto, nikoli přímočaré pokusy dokončit započatou činnost navzdory všemu, je skutečně volní chování, přirozeně ovšem za podmí-

nek, kdy pro toto přerušení existují postačující důvody. Je jasné, že podkladem k podobnému volnímu aktu nemůže být jen přímá síla nějakého motivu, jehož realizaci by hrozil krach, kdyby činnost pokračovala. Při volním aktu musí být bezprostřední pohnutka vždycky pochopena [189, s. 508] a uznána a rozhodující není její bezprostřední síla, ale její obsah, jeho vazby k celému smyslovému, hodnotovému a časoprostorovému celku osobnosti.

K problému vůle se tedy nesmí přistupovat jenom, a dokonce ani ne tak z formálně kvantitativního hlediska, z hlediska intenzity („síla vůle“), jako spíše z hlediska obsahově hodnotových proměn probíhajících v celistvém volním aktu.³¹ V této rovině může být působení vůle chápáno jako vzájemné porovnávání a spojování nadsituačnosti a situačnosti života.

V obtížném a prostém životním světě mají rozhodující slovo, pokud jde o určení směru, zvrátů a průběhu činnosti, čistě situační faktory: je to bytí, zcela determinované konkrétní předmětnou a motivační situací; ve snadném a složitém životním světě bývají naopak rozhodující nadsituační obsahy a hodnoty. Specifičnost životního světa čtvrtého typu spočívá v tom, že v něm vznikají zvláštní problémy týkající se sladění požadavků nadsituačnosti s požadavky, podmínkami a omezeními situačnosti.

Co tvoří obsah nadsituačnosti? Za prvé hodnoty, které jsou v zásadě mimoprostorové a mimočasové, — za druhé všechny ty více či méně mlhavé záměry, cíle,

³¹ Srov. s tvrzením S. L. Rubinštejna [189, s. 543]: „Problém vůle, vytyčený nejen z hlediska funkčního a koneckonců formálního, ale také z hlediska podstaty, je především otázkou *obsahu* vůle.“

tendence, očekávání, plány, sliby atd., které — ačkoli se přímo nezúčastní dané časoprostorové situace — s ní přesto za určitých podmínek nalézají jakési spojení (např. možnost dosáhnout vzdáleného cíle je ohrožena probíhajícím „zde-a-nyní“).

Globální úkol a poslání vůle spočívá vlastně v praktickém spojování všech nadsituačních (jak ideálně hodnotových, tak časoprostorových) životních perspektiv do jednoho osobnostního celku, opravdu uskutečňovaného v konkrétním, situačním reálném chování.

Touto praktičností a situačností se vůle liší od vědomí (jak tyto pojmy definovala naše typologie). Hlavní funkce vědomí spočívá rovněž v integraci životních vztahů do osobnostní celistvosti, ale vědomí (zase míníme onu čistou kulturu vědomí naznačenou abstrakcemi třetího typu životního světa) operuje s životními vztahy v jejich čisté hodnotově motivační formě, se vztahy vypreparovanými, oddělenými od tkáně jejich smyslově praktické činnosti. Vědomí tyto vztahy integruje v principu, „teoreticky“, a přitom může vyjít najevo, že jedny motivy či hodnoty jsou neslučitelné s duchem vší vytvářené celistvosti a jiné naopak mohou být nastoleny jako její závazná a nezbytná centra. Ale mají-li se pokyny vědomí v životě skutečně realizovat, ukáže se pojednou, že vztahy integrované vědomím mají svou samostatnou, silnou existenci — zavržený vztah energicky usiluje o realizaci, zatímco naopak vztah potvrzený jako hlavní nemá dost energie, aby ji předával odpovídající praktické činnosti. Ideální celistvost vytvořená vědomím praská ve švech pod nápoem „smyslově praktické“ činnosti.

Na rozdíl od (přesněji řečeno jako doplnění) „teoretického“ vědomí v snadném a složitém světě

musí subjekt v obtížném a složitém světě rozvíjet vůli a v rámci vůle praktické vědomí, které ji zprostředkovává (srov. [189, s. 598]). Úkolem praktického vědomí je sblížovat nadsituačnost se situačností tím, že první přetváří do formy druhé (například tak, že ideální cíle „maluje“ jako posloupnost nebo soustavu reálných cílů, že přetváří nadčasové hodnoty na časoprostorové záměry a projekty), a naopak zase odhalovat v každé situační danosti nadsituační smysl, hodnotu nebo problém; ty je možné a nezbytné řešit nikoli pouze teoreticky, ale i praktickou činností, která je s touto daností spjatá. Je to zvláštní, jedinečný úkol — úkol psychické „kompatibility časů“. Řeší se tak, že se do psychické přítomnosti promítnou nejrůznější „obsahově časové řady“ jednotlivých životních vztahů, nesčetných perspektiv a horizontů budoucnosti a minulosti. Ale stejně jako nelze absolutně přesně zobrazit v rovině vztahy bodů na zakřiveném povrchu, nelze nikdy dokonale vyřešit ani tento neméně složitý vnitřní úkol, vždycky zůstávají větší či menší nepřesnosti, které nejde v kontextu obyčejné lidské existence odstranit.

Naznačme v obrysech některé problémy, se kterými se subjekt setká při řešení úkolu „kompatibility časů.“

Za prvé je to problém spojování dlouhodobých a krátkodobých perspektiv, problém výběru optimálního bodu, odkud se začne odečítat od budoucnosti, plánovat a organizovat konkrétní činnost. Praktické vědomí usiluje hlavně o to, aby se „vzdálené“ psychologicky přiblížilo, jinak řečeno, aby motivy a cíle, které přímo nepůsobí ve funkci pohnutky, ač je jinak vědomí hodnotí vysoko, a které jsou vždy předsunuty do určité časové perspektivy, přičemž zůstávají i nadále vzdálené

a plánované, se zároveň staly částí fenomenologického „nyní“, aktuální a účinnou daností.

Subjekt může dostat i opačný úkol týkající se „kompatibility času“, kdy není třeba přibližovat vzdálené, ale naopak oddalovat blízké. Dejme tomu při konfliktu mezi nějakým vysoce významným chováním a strachem musí od sebe vzdálit smyslově intenzivní emoci strachu, která by dokázala paralyzovat činnost, „odladit se“ od ní nebo, v časovém vztahu, přestat si uvědomovat „nyní“.³²

Za druhé to jsou problémy, za které mohou omezení, jimiž čas oklešťuje životní činnost: na jedné straně termínované akce, problém časové tísně, na druhé straně problém konečnosti lidské existence vůbec.

Poslední problém nesouvisí na rozdíl od předešlých s koordinací přítomnosti a budoucnosti, ale s koordinací přítomnosti a minulosti. Někdy z hlediska nynějších hodnotových orientací „subjekt něco z minulosti aktivně odmítá . . . Vznikající přehodnocení minulosti vede k tomu, že člověk ze sebe shazuje břímě svého života.“ [131, s. 156—157] Práce „praktického“

³² Tentýž úkol — osvobodit se od „tyranie přítomnosti“ — nastává i za takzvané psychalgie, prudké duševní bolesti, protože „při psychalii je porušena rovnováha vzájemného vztahu mezi časovými obdobími — přítomností, minulostí a budoucností. Rozpadá se představa o jednotě času; člověk vnímá hlavně přítomnost, která ho odvádí od vzpomínek na minulost, tj. dezaktivuje takto jeho minulou zkušenost a zbavuje ho možností, aby využil svých sociálních a adaptačních návyků, kritérií, zaměřenosti. To je podmíněno intenzitou negativního prožitku, jenž přepnul . . . psychickou činnost na emocionální stupnici.“ [1, s. 79] Uvedená pozorování A. G. Ambrumovové jsou zajímavá tím, že ukazují, jak „oddálení“ trpké přítomnosti je nutné nejen pro získání smysluplné budoucnosti, ale i k neomezenému využití minulé zkušenosti.

vědomí se přitom skládá z toho, že ustavičně dává pozor, aby z principiálně (tj. teoreticky, hodnotovým vědomím) odmítané minulosti nevyrašily výhonky, které by se od ní táhly k přítomnosti a zakořenily v každodenních drobnostech, zvycích, emocionálních reakcích atd. „Není třeba jen předpokládat, že změny v minulosti osobnosti vykonává vědomí; vědomí je nereali-
zuje, nýbrž pouze zprostředkovává. Jinak se změny realizují prostřednictvím činností subjektu, někdy dokonce vnějších činností, přerušením dřívějších styků, změnou zaměstnání, praktickým vstupováním do nových podmínek.“ [Tamtéž, s. 157.]

Tak vypadá schematický výčet nejdůležitějších úkolů, které musí provést praktické vědomí. Pro upřesnění rozdílu mezi vědomím a vůlí, který jsme ukázali výše, je nutno uvést, že vůle ve vlastním smyslu slova se liší od vědomí parametrem praktičnosti, zatímco „praktické“ vědomí, zprostředkovávající vůli, odlišuje od „teoretického“ vědomí parametr situačnosti. Vědomí snadného a složitého světa má co činit se vztahy v jejich hodnotové či motivační čistotě, se vztahy jako s koordinátami života, nadsituačně vyjádřenými, a právě jako takové se je pokouší principiálně spojit do určité jednoty. Posláním vůle je zase tyto záměry týkající se bytí konkrétně a prakticky uskutečnit. Avšak podobně jako když se při cestování orientujeme podle mapy, nevidíme v reálu kontury krajiny, ale její konkrétní reliéf, tak i vůle se u živého, skutečného chování nestřetává se vztahy per se, ale s konglomeráty citů, cílů, prostředků, překážek, pokušení, pohnutek aj., zkrátka s konkrétní psychologickou situací. Jinak řečeno, mezi předměty, s nimiž manipuluje teoretické vědomí, a předměty, s nimiž manipuluje vůle, existuje rozpor.

A právě ten se snaží překlenout ona zvláštní vnitřní činnost, kterou jsme nazvali „praktické vědomí“. Funguje jako překladatel z hodnotově nadsituačního jazyka do konkrétně situačního jazyka, doplňuje „obrysovou mapu“ teoretického vědomí o konkrétní zvláštnosti reálného životního prostoru a času, a naopak v živém psychologickém reliéfu vyhledává hodnotové a motivační koordináty života. Praktické „vědomí“ je předurčeno k tomu, aby vytušilo metafyziku ve fyzice, čin v pohnutce, a v důsledku toho i k tomu, aby co nejvíc sblížilo principiální, teoretické vědomí a vůli, přinutilo je k vzájemnému prostoupení.

Tvůrčí prožívání

Pro vnitřně složitý a navenek obtížný životní svět je specifickou kritickou situací krize. Krize je mezník v životní dráze osobnosti. Sama tato životní dráha je, je-li již dovršena, v retrospektivě, *historií* života osobnosti, zatímco pokud ještě dovršena není, pokud existuje ve fenomenologické perspektivě, je *záměrem* života, jehož vnitřní jednota a ideová celistvost je konstituována hodnotou. Ve vztahu k ideální hodnotě se záměr uvědomuje, přesněji řečeno, *pocituje se* jako *poslání*, zatímco ve vztahu k časoprostorovým podmínkám své existence jako životní dílo.³³ Dílo se konkretizuje v konkrétních projektech, plánech, úkolech a cílech, které, jsou-li uskutečněny, realizují životní záměr. Když se v důsledku těch či oněch událostí stává subjektivně nemožné realizovat životní záměr, nastává krize.

³³ Zde jsou uvedeny ideální vzájemné vztahy těchto nejvyšších životních struktur a opomenuty problémy volby životní dráhy, formování životního záměru, někdy mučivého hledání potvrzení, zda životní poslání je správné, rozčarování v něm atd.

Prožívání krize může skončit dvojím způsobem. Buď život naváže tam, kde ho krize přerušila, nebo se přerodí v docela jiný život. Ale tak či onak jde o určité „znovuzrození“ vlastního života, o sebevytvoření, sebevýstavbu, tj. o tvorbu, neboť co jiného je tvorba, než možnost vzniku nových věcí.

V prvním podtypu tvůrčího prožívání se život koneckonců obnoví, ale to vůbec neznamená, že se vrátí do starých kolejí, nýbrž že se uchová jen to podstatné, co tento život utvářelo, jeho hodnotová idea. Stejně tak na hlavu poražený pluk ožívá v zachráněném praporu.

Prožívání událostí, které způsobily dokonce i to nejtěžší a nezvratné postižení celé podstaty života, aniž by zasáhly jeho ústřední hodnotovou ideu, se rozvíjí dvěma směry. První usiluje o vnitřní překonávání dosud působícího psychického ztotožnění životního záměru s konkrétními formami jeho realizace, které se teď staly nemožné. Záměr přitom přichází jakoby o svou „tělesnost“, nabývá stále obecnějších a zároveň základnějších forem, takže se blíží až k ideální hodnotě života. Druhý, v jistém smyslu opačný směr, jímž se prožívání ubírá, hledá mezi uchovanými životními možnostmi jiné potenciální realizace záměru, přičemž rostoucí a stále obecnější a celistvější životní záměr toto hledání částečně usnadňuje. Jestliže zachovaná hodnotová idea hodnotí formy realizace přitom objevené kladně, zformuje se nový životní záměr. Nato se záměr postupně sbližuje se smyslově praktickými formami, přesněji řečeno „prorůstá“ do konkrétní životní matérie.

Všechno toto prožívání, usilující o vznik nového záměru, přesto neničí starý, teď nemožný životní záměr. Nové tady nenahrazuje staré, ale pokračuje v jeho

díle; starý obsah života se uchová díky tvůrčímu prožívání, a přitom ne jako mrtvá, nečinná *minulost*, ale jako živá, nová, dále pokračující *historie* života osobnosti.

Druhý podtyp tvůrčího prožívání nastává, když se ukáže, že životní záměr je založen na falešných hodnotách a je zároveň s nimi diskreditován přímo zkušeností svého uskutečňování. Tvůrčí prožívání má za úkol za prvé nalézt nový hodnotový systém, schopný stát se základem nového smysluplného životního záměru (v této části se tvůrčí prožívání shoduje s hodnotovým), za druhé osvojit si tento systém a aplikovat na vlastní individualitu tak, aby člověku dovolil dodat smysl historii svého života a najít v něm svůj ideál. A za třetí je jeho úkolem reálné, smyslově praktické vykořenění odumírajících falešných hodnot (a odpovídajících motivů, zaměřenosti, tužeb aj.), jimiž byl duševní organismus nakažen. Současně musí smyslově prakticky potvrdit a realizovat těžce nabytý ideál.

Třetí podtyp hodnotového prožívání souvisí s nejvyššími stupni hodnotového vývoje osobnosti. Životní krize vzniká zničením hodnotového celku, za jehož část se osobnost pokládá, nebo hrozbou, že bude zničen. Člověk vidí, že tento celek je ničen silami nepřátelské reality, a protože mluvíme o plnohodnotném subjektu, jehož život je složitý a obtížný, není pochyb, že toto ničení nejen prostě vidí, ale že je ani nemůže nevidět — že nemůže hédonisticky popírat realitu. Ale na druhé straně je pro něj stejně vyloučené zřít se hodnotového celku, zradit ho, zapřít vlastní přesvědčení. Rozumové posouzení situace musí přiznat, že je zásadně bezvýchodná.

Jakou strategii si tedy volí tvůrčí prožívání? Stejně

jako prožívání hodnotové položí v první řadě otázku, zda může „důvěřovat“ realitě, zda může pokládat rozum za zdroj pravé a jediné pravdy o skutečnosti a zda může realitu v dané chvíli fakticky danou brát jako plnoprávný projev veškeré skutečnosti. Jenomže zatímco hodnotovému prožívání stačilo k splnění úkolu dovolit subjektu, aby uhájil svou hodnotovou pozici, a to tak, že vyvrátí nároky rozumu a v ideálním plánu uzná za nejvyšší skutečnost hodnotovou, pak tvůrčí prožívání vyžaduje něco víc. Jeho úkolem je totiž zajistit možnost *jednat*, a na základě této pozice, již realizuje a utvrzuje, jednat v podmínkách, které prakticky, materiálně kladou jejímu realizování odpor.

Takové jednání je psychologicky možné jedině tehdy, dosáhne-li se zvláštního vnitřního stavu. Myslíme tím stav, o kterém jsme už mluvili při hodnotovém prožívání, stav, kdy je člověk ochoten obětovat kterýkoli ze svých motivů. Ale zatímco v podmínkách snadného životního světa nastane podobná mobilizace hlubokou introspekci, pak v situaci přímého střetu s vnějšími obtížemi a nebezpečími probíhá v jistém smyslu opačný pochod, ne *do sebe*, nýbrž *od sebe*, postup, který soustřeďuje všechny duševní a fyzické síly člověka ne na dosažení vlastního štěstí, blahobytu a bezpečí, ale na to, aby mohl sloužit nejvyšší hodnotě. Krajním výrazem tohoto postupu je bezvýhradná *ochota se obětovat*, přesněji řečeno, stav naprostého sebezapomenutí, bez sebe-menší stopy jakékoli egoistické fixace. Tento stav zevnitř rozbije situaci nemožnosti, neboť v něm nabývají smyslu činy „nepředložené“, ale ve skutečnosti v podobné situaci jedině smysluplné, vytváří se psychologická možnost hrdinského činu.

IDEÁLNÍ TYPY A EMPIRICKÝ PROCES PROŽÍVÁNÍ

Nyní musíme dokončit porovnání různých typů prožívání., započaté při analýze prvních tří typů životních světů. Nejdůležitější rozdíly mezi prožíváním různých typů se projevují v jejich poměru k dokonané události bytí, tj. k realitě na jedné straně, a k životní nezbytnosti, která byla touto událostí zasažena, na straně druhé.

Hédonistické prožívání ignoruje realitu, zkresluje ji a popírá tím, že vytváří iluzi aktuálního uspokojení a vůbec neměnnosti porušeného obsahu života.

Realistické prožívání bere koneckonců realitu takovou, jaká je, přičemž dynamiku a obsah potřeb subjektu přizpůsobuje podle jejích podmínek. Realistické prožívání odvrhává dosavadní obsah života, který se teď stal nemožným, subjekt má v tomto případě minulost, ale nemá historii.

Hodnotové prožívání uznává rozpornou nebo hodnoty ohrožující realitu, ale nepřijímá ji, odmítá nároky bezprostřední reality, která usiluje přímo a bezpodmínečně určit vnitřní obsah života, a pokouší se ji zneškodnit ideálními, sémiotickými procedurami, které mu pomáhají zbavit nový životní fakt rovnoprávného postavení a proměnit ho v předmět interpretace a hodnocení. Nastalá událost jako fakt bytí je realita, kterou nelze vrátit do výchozí pozice a podřídít člověku, ale kterou hodnotové prožívání převádí do jiné roviny existence, přetváří ji ve fakt vědomí, který se jako takový proměňuje ve světle daného nebo konstituujícího se hodnotového systému. Vyřčené slovo a vykonaný čin už nelze vrátit nebo změnit, ale když si člověk uvědomí jejich nesprávnost, znamená omluva a pokání, že je

přijal jako neodstranitelnou realitu svého života a zároveň hodnotově odmítl. Pokud jde o životní obsah, který se stal nemožným, ten hodnotové prožívání uchovává v esteticky dovršeném obraze a tak z něj dělá prvek historie života.

Zatímco hédonistické prožívání realitu odmítá, realistické ji bezvýhradně přijímá a hodnotové ideálně přetváří, prožívání tvůrčí buduje (tvoří) novou životní realitu. Událost, k níž došlo, například vlastní provinění, hodnotové prožívání jen ideálně transformuje, přetváří, ale tvůrčí prožívání překonává vztah k němu smyslově prakticky, materiálně. Tímto smyslově praktickým, materiálním charakterem se tvůrčí prožívání liší od hodnotového; od realistického prožívání se liší zase hlubokou symboličností díky svému bytostnému spojení s hodnotami. Nerealizovaný minulý obsah života se díky tvůrčímu prožívání uchovává v historii života nejen esteticky, ale také eticky; navazují na něj záměry a činy nové životní reality budované tvůrčím prožíváním.

Zatímco až dosud jsme analyzovali prožívání jako ideální typy, na závěr se musíme dotknout problému, jak se námi stanovené zákonitosti účastní činnosti konkrétních procesů prožívání.

V této oblasti činnosti, stejně jako ve všech ostatních, se zákonitosti v čistém tvaru projevují empiricky velice zřídka; reálného procesu prožívání se obvykle zúčastní několik principů. Jejich spojení může nabývat různých forem a vycházet z různých základů. Jako jeho nejjednodušší příklad můžeme uvést obranné chování, kdy mladá žena popírala smrt svého otce, popsané R. Stolorowem a F. Lachmanem [221]. Přestože do-

minujícím principem byl při tomto prožívání princip slasti, prožívání mohlo být účinné., tj. uchovat ženinu víru, že otec žije, jedině když iluze, kterou si vytvořila, byla přizpůsobena skutečným faktům, a tak se aspoň částečně podřídila principu reality.

Vývojové možnosti procesu jsou v mnohém závislé na tom., jaký princip je základem konkrétní syntézy různých typů prožívání. Je-li jeho dominantou princip slasti, pak může prožívání, dokonce i úspěšné, vést k regresi osobnosti, princip reality zabrání v nejlepším případě její degradaci a jedině na základě principů hodnoty a tvořivosti se potenciálně destruktivní události života mohou proměnit v prvky duchovního růstu a zdokonalování osobnosti.

Mezi dominujícím principem prožívání a jeho důsledky pro rozvoj osobnosti však neexistuje jednoznačná závislost. Nemají-li prožívané události (dejme tomu fyzická bolest) pro osobnost příliš velký význam, může nejlépe vyhovovat právě princip slasti. Na druhé straně mohou pokusy o hodnotové a tvůrčí prožívání událostí mít mimořádně negativní důsledky tehdy, když hodnotové struktury vnucované prožíváním neodpovídají individualitě osobnosti a životní situaci, v níž se ocitla. Podobně může velice uškodit i ten nejlepší lék, neodpovídá-li specifice chorého organismu a průběhu nemoci. Také způsob prožívání by měl v ideálním případě přesně odpovídat jedinečné situaci daného životního světa.

Tvůrčí prožívání nepojaté jako ideální typ, ale jako základ empirického procesu, jako tvorba v prožívání, musí vytvořit jedinečnou syntézu různých typů prožívání, odpovídající této a jedině této kritické situaci. První tvůrčí krok se přitom musí učinit ještě před za-

hájením pozitivního procesu a jeho úkolem je vyjasnit, do jaké míry je nutné vůbec s prožíváním začít. Když se totiž v minulé zkušenosti osobnost setkávala se situacemi nemožnosti, rozvíjela různé mechanismy prožívání, a protože už je má k dispozici, může je, jako jakékoli mechanismy, použít tam, kde se to zdá vhodné, nejen tam, kde se bez nich nelze obejít. Tvořivost v prožívání se tedy zčásti projevuje i tak, že k prožívání dochází především podle toho, do jaké míry je nutné, tj. že není uměle snižován práh vzniku kritických situací.

Při samotné realizaci složitého procesu prožívání se tvořivost často neprojevuje ani tak v procesech specifických pro ideální typ tvůrčího prožívání, jako spíš tak, že nechá volné pole působnosti principům slasti, reality a hodnoty, což je v některých etapách situace rozhodující.

Ale takové prožívání, stejně jako každý reálný tvůrčí proces, nemůže být pochopitelně tvůrčí ve všech svých bodech. Tvůrčí vědomí nedokáže nepřetržitě kontrolovat celý průběh procesu, čas od času se jeho kontrole vymkne hned jeden, hned druhý princip. A proto složitý, dlouhý, jako celek tvůrčí a k harmonizaci života vedoucí proces prožívání není zdaleka nějak harmonický. Všechny životní principy — slasti, reality a hodnoty, které by měl princip tvorby v ideálním případě syntetizovat, jsou tendence natolik silné a samostatné a jejich cíle se mohou v dané situaci natolik rozcházet, že v rámci probíhajícího prožívání někdy vznikají závažné vnitřní konflikty mezi principy. Často je jejich řešení neadekvátní a jednostranné. A i když se vědomí přitom částečně a dočasně harmonizuje, vcelku může mít řešení tohoto konfliktu důsledky tak negativní, že jsou pro osobnost stejně destruk-

tivní jako samy prožívané události. Proto prožívání často probíhá jako dlouhodobý řetězový proces, kdy je nutné se v každé další etapě potýkat nejen, či spíš ani ne tak se samotnými původními kritickými okolnostmi, jako spíš s nepříznivými důsledky předcházejících pokusů je zvládnout. Psychologická literatura nejednou konstatovala, že prožívání má řetězový charakter, protože však nerozlišovala různorodé principy prožívání, chápala takřkajíc tyto řetězce lineárně; mluví-li psychoanalytik přece jen o „obraně proti obraně“ [181, s. 92; 209, s. 28], má na mysli pokus vyrovnat se obrannými mechanismy s následky neúspěšné obrany. Takové fenomény nepochybně existují, ale důležitější problém jak z praktické, tak teoretické stránky spočívá v tom, aby bylo možné pochopit a vysvětlit vnitřní konflikt a protikladnost procesů prožívání jako boj různorodých principů. A v tomto smyslu „obrana proti obraně“ neřeší jednotlivé situační úkoly, motivované koneckonců toutéž snahou o slast jako nezdařená obrana, proti jejímž negativním důsledkům je proces zaměřen, ale je zásadním bojem nejvznešenějších životních principů proti dominanci principu slasti. Je to boj s obranami jako takovými, s jejich automaticností, tj. neuvědomovaností a bezděčností, se zkreslením reality a se sebeklamem, a je tím těžší, že neslibuje žádné bezprostřední výhody, pohodlí, komfort. Freudova psychoanalýza nedokázala jít v teorii prožívání nad princip reality, a i ten chápala jako modifikaci principu slasti. Boj proti obraně nenastává ve skutečnosti kvůli podřízení reality, a dokonce ani ne z abstraktní lásky k pravdě. Vyjadřuje touhu člověka po opravdovém životě [129], po autenticitě, kvůli níž je člověk ochoten obětovat své fyzické, společenské a psychické blaho.

„Životní světy“, které jsme stanovili, nejsou tedy do sebe uzavřené řezy psychickou skutečností, ale komponenty uceleného psychického světa člověka. Proto v reálném životě neexistuje jednoznačná závislost mezi typem kritické situace a typem jejího prožívání. Konkrétní subjekt není, dejme tomu, vůbec „nucen“ realisticky prožívat frustraci jako kritickou situaci, specifickou pro „prostý a obtížný svět“, může se vydat cestou jak hédonistického, tak hodnotového či tvůrčího prožívání. Hlavním úkolem psychologa je pomoci mu vybrat optimální cestu.

3/ KULTURNĚ HISTORICKÁ DETERMINACE PROŽÍVÁNÍ

Když jsme v minulé kapitole rozebírali zvláštnosti různých životních světů, byli jsme nuceni kvůli přesnosti a čistotě analýzy konkrétní mnohotvárný obsah těchto světů zobecňovat. Proto mají zákonitosti prožívání zjištěné v této souvislosti ahistorický, formálně psychologický charakter. Znalost podobných zákonitostí umožňuje popsat a vysvětlit, jak probíhají procesy prožívání, ale naprosto nepostačuje k pochopení určitého obsahu prožívání konkrétního člověka., žijícího v určité historické epoše a v určitém kulturním prostředí. Proto musí být typologická analýza prožívání doplněna kulturně historickou analýzou snažící se, objasnit jeho konkrétně historické, obsahové zákonitosti.

Podotýkáme, že podobná orientace při zkoumání prožívání není v činnostním přístupu v psychologii ničím novým; už před čtyřiceti lety pod přímým vedením L. S. Vygotského A. N. Leont'jev a A. R. Lurija [133, s. 538] stanovili úkol „zkoumat složité lidské prožívání jako produkt historického vývoje . . .“.

Skutečně není těžké objevit v každém lidském prožívání jeho kulturně historickou zprostředkovanost. Proč dejme tomu byla pro vězně Šlisselburgské pevnosti [128] (příklad, který jsme uvedli už nejednou) situace nucené fyzické práce nesnesitelná a psychicky přijatelná se stala teprve v důsledku prožívání, které vnitřně restrukturovalo motivaci této odcizené, vynu-

cené činnosti tak, že ačkoli její soustava operací zůstala táž, sama činnost se transformovala v činnost psychologicky naprosto jinou — svobodnou a volní? Proč tedy právě svobodná forma činnosti je v daném případě psychologicky přijatelnější a prožívání se snaží každou jinou formu činnosti ukázat jako (nebo proměnit v) svobodnou? Napadá nás, že například antický otrok by v podobné situaci vůbec nepotřeboval nějaké prožívání, ovšem nikoli proto, že byl zvyklý poslouchat. Sám tento fakt návyku vyžaduje vysvětlení. Otrok se mohl smířit se svou životní situací (dokonce i když se narodil jako svobodný a otrokem se stal teprve později), protože v jeho vědomí působila „schémata“ [153], která objektivně vznikla v otrokářském řádu a která byla zároveň otrokovi fenomenologicky bezprostředně jasná; podle nich byl otrok pouze neživá věc (římské právo otroka nazývá právě takto — *res*, „věc“), nebo v nejlepším případě domácí zvíře [143, s. 34]. Pro nás je mimořádně důležité, že nejde pouze o to, že se otrokářský typ společnosti objektivně a nutně neobejde bez „existence otroka, tj. člověka chápaného a chovajícího se jako věc“ [tamtéž, s. 53], ale i o to, že „ani sám člověk si neuvědomuje, že je právě člověk, nikoli věc“ [tamtéž], že antika nezná „samu zkušenost lidské osobnosti“ [tamtéž, s. 52].

Vědomí a sebeuvědomění člověka novoevropské kultury určují naprosto jiná schémata. V prožívání revolucionářů, vězňů Šlisselburské pevnosti, se projevilo snad nejdůležitější z nich, které můžeme prozatím nazvat Osobnost. Tam, kde působí toto schéma, nabývají nejvyšší hodnoty takové charakteristiky lidského života, jako je úmyslnost, cílevědomost, iniciativnost, odpovědnost, atd., zkrátka svoboda. Podle toho, jak

je člověk reálně psychicky zapojen do dané kulturní atmosféry, znamenají pro něj uvedené charakteristiky činnosti aktuálně naléhavé a životně důležité požadavky a prožívání se podle možnosti snaží situaci restrukturovat či přeformulovat a dát jí nový smysl tak, aby jim odpovídala. Jinak řečeno, určité obsahové zaměření procesu prožívání zdaleka není lidské psychice přirozeně vlastní. Například prvobytně pospolného člověka vůbec nenapadne, že by on sám byl osobně zodpovědný za neúspěch při lovu. Vinu svádí na čáry, uhranutí, uřknutí, před nimiž se chrání magickými procedurami [137], a tak prožívá tuto situaci zcela jinak než dnešní Evropan.

Ale konstatovat historičnost procesů prožívání, to je jen polovina cesty. Vlastní psychologické nastolení problému vyžaduje, aby se na analýzu prožívání aplikovalo obecné schéma sociálně historické determinace psychiky, kterou si již ověřil L. S. Vygotskij a jeho žáci na rozmanitém psychologickém materiálu [126; 129; 146; 240; 241 aj.]. Zejména je třeba pochopit prožívání jako proces, zprostředkovaný „psychologickými nástroji“ [241], což jsou umělé, svou povahou sociální jevy [tamtéž, s. 224], které si subjekt osvojuje a interiorizuje při styku s jinými lidmi.

Kulturně historický přístup k prožívání předpokládá analýzu tří vzájemně souvisejících otázek: jaké jsou specifické kulturní prostředky prožívání? Jakými zvláštnostmi se vyznačuje jejich osvojování? A konečně: Jaký charakter má účast jiných lidí při tomto osvojování a v prožívání individua?

Ani autorova erudice, ani rámeček této práce neumožňují dát na ně vyčerpávající odpovědi. Musejí se stát předmětem podrobného a speciálního zkoumání.

Naznačujeme-li teď perspektivy podobného studia, pokládáme za svůj úkol upozornit nejdřív — na základě obecných myšlenek kulturně historického přístupu — alespoň na ty nejobecnější představy, které by mohly posloužit jako první, orientační hypotézy při studiu daného problému, a potom je ilustrovat údaji o konkrétním případě prožívání, který jsme analyzovali a kde se kulturně historická zprostředkovanost tohoto procesu projevila zvláště plasticky.

Jak vypadají specifické kulturní prostředky prožívání? Logicky lze předpokládat, že by v nich měla být tak či onak zkoncentrována historicky nashromážděná zkušenost s prožíváním typických životních situací. Protože každý prostředek se vztahuje k jednomu typu těchto situací, měly by být dostatečně obsahově určeny. A aby je bylo možné potenciálně aplikovat na život kteréhokoli individua, tj. aby byly obecně platné, měly by být zcela formalizované. Dále v souvislosti s obecnými představami o kulturně historickém přístupu nalézá jedinec ve znakových útvarech zprostředkovávajících psychický proces (včetně prožívání) nejen obyčejný „nástroj“ čili prostředek kvantitativně zvětšující jeho možnosti, ale i strukturu, jejíž zapojení celý proces kvalitativně přetváří.

Všem těmto postupům odpovídají většině humanitních věd dobře známá (ale mimochodem špatně poznaná, máme-li na zřeteli vzdálenost mezi známým a poznaným, o níž se zmiňoval Hegel) zvláštní obsahová schémata; představy o nich existují snad už od dob, kdy se zrodila filozofie.¹

¹ Ze soudobých zápisů představ získal v buržoazní psychologii největší popularitu pojem „archetypu“, stanovený C. Jungem

Jakmile se individuální vědomí napojí na to či ono kulturní „schéma vědomí“ (použijeme-li termínu známých sovětských filozofů [153]), začíná se podřizovat jeho zvláštním „formotvorným zákonitostem“ [15]. Tato schémata mohou člověku poskytnout způsob, jak správně zvýznamnit a přehodnotit události a okolnosti svého života, a mohou tedy sloužit i jako kulturně ustálená forma individuálního prožívání.

Pokud jde o osvojení schémat, pak se tento proces nápadně liší od procesu intelektového osvojení. Přestože z určitého hlediska vypadá schéma jako systém znaků, nelze se mu naučit jako systému vědeckých znalostí, neboť má vždy symbolický obsah. Stejně jako každý symbol je charakterizován „smyslovou *hloubkou*, smyslovou *perspektivou*, jež se neobejde bez nesnadného ponoření do vlastního nitra“ [14, s. 826], přičemž se tento hluboký ponor netýká jen rozumu, ale celého života. „Zapojit“ se do schématu je možné jen za určitého stavu vědomí, odpovídajícího struktuře tohoto schématu.²

Analýza konkrétního případu prožívání, kterou uvádíme níže, umožňuje vyslovit domněnku, že se prožívání může realizovat „napojením“ na schéma. Tatáž analýza ukazuje, že to není jednorázový proces, ale že se skládá z mnoha etap. Přitom první „napojení“ jsou náho dná a letmá, vědomí upadá do schématu ja-

[15; 111; 112; 141 aj.], který navazuje na Platonovu „ideu“, Augustinovy „*ideae principiales*“, Kantovy „kategorie“ a „kolektivní představy“ Lévy-Bruhla [112, s. 4 — 5].

² Proto má jasný smysl i taková představa o „prostorových“ vztazích mezi schématem a individuálním vědomím, která schéma chápe, jako by bylo obsaženo v duševním organismu, nikoli mimo něj, a aktualizovalo se pouze při dosažení určitého stavu vědomí.

koby proto, že určité jednání subjektu a životní situace, v nichž se ocitá, objektivně naláďují jeho vědomí na stejnou notu se schématem. Ale k tomu, aby bylo možné trvale „vejít“ do schématu a tak překonat krizi, je nutné vědomí nejen odpovídajícím způsobem naladit, ale i důkladně je restrukturovat.

Tato složitá operace na vlastní osobnosti nemůže být provedena individuálně. Rozhodně se neobejde bez pomoci Druhého. A přitom to zřejmě nemůže být jakýkoli Druhý, ale pouze člověk, který je pro prožívajícího živým ztělesněním pojetí světa, jež odpovídá schématu, na něž se má prožívající „napojit“. Úloha Druhého v prožívání je zvláště názorná v historické perspektivě. Zatímco člověk patřící k dnešní městské kultuře a prožívající například smrt blízkého člověka se často utíká do samoty [77; 140] a chápe někdy kolektivní akty pohřbu a smuteční hostiny jen jako daň tradicím a zvyklostem, jež nemají vůbec nic společného s tím, jak on intimně prožívá ztrátu, v kulturách, které se obnovují zásluhou ustavičného přenosu rituálně mytologické praxe, je pohřební obřad [123; 205], a tedy napojení na odpovídající symbolismy, vlastně samotným aktem, jímž se uskutečňuje prožívání (srov. [152, s. 135]). Lidé vždy tíhli ke kolektivnímu přijímání a prožívání všech důležitých, mezních a rozhodujících okamžiků ve svém životě. Z tohoto hlediska má badatel zkoumající psychologii prožívání před sebou otevřené široké pole působnosti, pokud jde o psychologické studium obřadů spojených s narozením, smrtí, iniciací (přijetím hochů mezi muže), svatbou atd. [43; 193; 205; 222 aj.]

Musíme však zdůraznit, že všechny tyto teze mají naprosto přípravný charakter.

Ted, když začínáme analyzovat konkrétní případ prožívání, a sice to, jak svůj zločin prožívá Rodion Raskolnikov, doufáme, že zároveň s hlavním cílem — ilustrovat a konkretizovat naše teze — se nám podaří také ilustrovat i celou řadu jiných tvrzení vyslovených v předchozích částech práce. Nejdřív však musíme vysvětlit, proč objektem naší analýzy není skutečný člověk, ale literární postava. Jakou průkaznost taková analýza má? Může v zásadě počítat s tím, že objasní reálné psychické zákonitosti například zásluhou realistického zobrazení? Můžeme doufat, že spisovatel, jenž nepřekročí meze psychologické věrohodnosti při zobrazování činů a prožitků, nezkreslí nikde ani psychické zákony, tj. že všechno, co popsal, je v principu možné i jako psychická realita? A když my budeme zkoumat psychické zákonitosti chování postav, budeme rekonstruovat realitu, nebo pouze skrytou umělcovu koncepci, jeho názor na tuto realitu? (Je však tato „pouhá rekonstrukce“ tak málo, zvláště když jde o Dostojevského?) A co když vůbec pokus studovat psychologii skutečných lidí tak, že budeme analyzovat výsledek básnické licence, je stejně nesmyslný jako studovat hydrologii moře z jeho obrazů?

Ponecháváme všechny tyto otázky nezodpovězené a na vlastní riziko začneme zkoumat Raskolnikovovo prožívání tak, jako by se jednalo o skutečného člověka, z jehož života spisovatel svědomitě popsal určitý úsek.

Je naprosto jasné, že studium musí začít od ujasnění počátků a cest, z nichž se zrodila psychologická situace „nemožnosti“, jež vytvořila nutnost prožívat.

„Pocit, že nemá s lidstvem nic společného, že je mu cizí“ [59, s. 684], který se Raskolnikova zmocňoval

stále silněji už dlouho před zločinem, to je nejdůležitější vnitřní kořen jeho zločinu a současně jeho obecný životní problém. Na prvních stránkách Zločinu a trestu zastihujeme hrdinu v izolaci, která už zašla daleko: Raskolnikov přerušil všechny styky spojující ho s ostatními lidmi, „straní se každé společnosti“, objevil se u něj „zvyk mluvit sám se sebou“, „se svými bývalými přáteli se teď vůbec nerad setkával“. Přestože ještě občas cítí „jakousi touhu po lidech“, jakmile má dojít ke skutečnému kontaktu, zakouší „nepříjemný a podrážděný odpor ke každé cizí osobě, která se přiblížila nebo chtěla přiblížit jeho osobnosti“.

Konflikt mezi tendencí „být mimo lidi“ a jí odporující, i když velmi oslabenou tendencí „být s lidmi“ vyústil do kompromisního zaměření „být nad lidmi“, které právě odpovídalo vzájemnému poměru sil mezi oběma tendencemi; vždyť i když „nad“ znamená částečně i „společně s“, přesto je to v daleko větší míře „mimo“. Tento kompromis našel bezprostřední psychický výraz v Raskolnikovově nadměrné hrdosti, zatímco obsahově ideologicky se realizoval v jeho „teorii“ o dvou kategoriích lidí. To byl psychologický základ, na němž se mohla „ujmout“ myšlenka na zločin; hrdost slibovala, že mu umožní psychicky zločin unést, „teorie“ ho měla eticky ospravedlnit, zatímco zločin sám se zase jevil jako důkaz pro správnost „teorie“ a potvrzoval nadlidské [52; 84] „právo“ jejího autora, jeho příslušnost k vyšší kategorii lidí. A teprve v druhém, přízemnějším plánu měl zločin zdánlivě vyřešit jak vnější, hmotné obtíže, tak i s nimi související vnitřní problémy, především nechuť přijmout oběť Duněčky, svolující kvůli bratrovi ke sňatku s Lužinem.

Ponecháme stranou podrobnou analýzu psychic-

kého přechodu „myšlenky“ v „čin“ (jeho fáze: od abstraktní „teorie“ ke „snu“, potom ke konkrétně plánované „akci“, dále ke „zkoušce“ a nakonec ke skutečnému zločinu) a poznamenejme pouze, že tento proces byl doprovázen trýznivým morálním bojem hrdiny s jeho „obludným snem“. Čím víc se čin blížil, čím definitivnější bylo hrdinovo rozhodnutí, „tím podlejší a ohavnější se mu hned jevílo“, tím víc sílil vnitřní odpor svědomí vůči „myšlence“, stejně jako roste odpor pružiny podle toho, jak ji stlačujeme. Vědomí stejně nevyřešilo tento spor zásadně ve prospěch zločinu (vzpomeňme si jen, v jakém stavu zakaleného rozumu a ztráty vůle byl Raskolnikov před vraždou a zejména cestou k domu staré lichvářky, a pochopíme, že vražda nebyla důsledkem vědomého záměrného jednání). Dokonce ani zločin sám nic nevyřešil, jen hrubá síla provedeného činu zakotvila v Raskolnikovově duši pevněji onu značně namáhanou pružinu morálního boje, napjatou do krajnosti.

Zatímco před zločinem byl Raskolnikov nucen budovat svůj život a kontakty „nemocný“ myšlenkou na zločin, názory na něj a na jeho možné etické ospravedlnění a psychickou snesitelnost, teď ho fakt vykonané vraždy tížil. Z obsahu vědomí, jehož realizaci bylo možné odmítnout a s nímž bylo možné polemizovat, přerostl v obsah bytí, s kterým už nebylo možné se přít a odstranit ho ze života také ne. Ale ani ho přijmout, jak ukázaly hned první psychické reakce. Raskolnikova „teorie“ počítající s přijetím zločinu, s tím, že nabude smyslu, okamžitě ukázala, že psychologicky vůbec neobstojí. Jakmile byla tato „teorie“ zdůvodňující myšlenku na zločin abstrahována od podstatných osobnostních vrstev svého autora a vykonavatele, uká-

zalo se, že neodpovídá „praxi“; roztržil ji reálný čin, který ztělesnil myšlenku a tak ji významově zkonfrontoval se vši složitou strukturou hrdinovy osobnosti. Tento střet odhalil (nikoli na úrovni racionálního vědomí, ale na úrovni „povahy“, jak se vyjádřil Porfyrij Petrovič), že teorie, přesněji řečeno „napoleonský“ ideál z ní vyplývající, chce být principem, jenž vnitřně organizuje osobnost a „určuje jí cíl“. A jelikož integrita osobnosti není obecně řečeno přirozeně daná jednota, ale je to jednota stanovená, kterou si člověk sám aktivně vytváří, pak ztráta sjednocujícího faktoru otevírá dveře rozpadu a dezintegraci osobnosti a jejího života.

Raskolnikov pocítil, že „celá jeho bytost je v hrozném nepořádku“. Časová posloupnost vědomí se přerušila; pochopil, že nemůže „myslit na to, co dříve a zajímat se o tytéž věci a výjevy, o něž se zajímal . . . ještě tak nedávno . . . Jako v nějaké propasti, jako někde hluboko, sotva zřetelně pod nohama viděl teď celý svůj dřívější život i dřívější úkoly a dřívější otázky, dřívější dojmy i celé to panoráma, i sebe sama, a všechno všechno . . . “. Přestává rozumět sám sobě, lidem, světu . . . „Jako by se právě nějakými nůžkami odstříhl od všech a od všeho . . .“³

Tímto okamžikem začíná hrdinovo prožívání. V podmínkách, kdy neexistuje nový hodnotový systém, na jehož základě by bylo možné přebudovat osobnost jako celek a tak vyřešit vnitřní konflikty ve stávajícím

³ Takto vysvětluje tuto souvislost současný autor: „Roztržka se svědomím — zvěstovatelem souladu s ostatními — znamená současně konec jednoty s ostatními lidmi, společností, se světem; je to roztržka s vlastní podstatou. Člověk reálně přestává být společenskou bytostí. Taková je cesta rozpadu, rozkladu, umrtvení osobnosti.“ [68, s. 169.]

životním světě neřešitelné, je vědomí, snažící se předejít definitivní destrukci osobnosti, nuceno použít obranných mechanismů. Avšak psychická obrana, která se sice snaží dosáhnout určité jednoty, ale — jak už víme — podřizuje se „infantilní“ zaměřenosti, pokouší se bojovat proti složitosti nikoli jejím překonáním a vyřešením, nýbrž iluzorním zjednodušením a odstraněním. Protože nedokáže citlivě reagovat na celkovou psychologickou situaci, používá nepružných prostředků, jejichž negativní důsledky převažují nad jejich pozitivním účinkem. V Raskolnikovově případě konkrétné pokusy o obranné prožívání nejenže pozitivně nevyřeší základní konflikt, ale tím, že do pásma jeho vlivu zatahují stále nové a nové vztahy, splétají celou síť odvozených konfliktů, takže nakonec infikují celý duševní organismus.

Prozkoumejme stručně, jak tato síť vzniká. Než došlo ke zločinu, ve vědomí ustavičně osciloval ústřední konflikt — mezi myšlenkou na zločin a svědomím; byl to nepřetržitý vnitřní boj, který svědomí vedlo všemi prostředky — racionálními, nevědomými (první Raskolnikovův sen), emocionálními. Emocionální dynamika tohoto konfliktu se projevovala v hrdinově stále větším odporu k „myšlence“ i k sobě jako k jejímu nositeli podle toho, jak v něm rozhodnutí uzrávalo až ke konečnému tvaru, tj. podle toho, jak se „myšlenka“ postupně proměňovala v „čin“, a v úlevě, kterou hrdina začal pociťovat, když se „uskutečnění“ „myšlenky“ odkládalo, když se zřikal „obludného snu“. Jakmile však byl zločin vykonán, pocit odporu k sobě samému dosáhl tak hroživých rozměrů, stal se natolik nesnesitelný, že vyvolal nutnost zbavit se ho nebo ho aspoň nějak transformovat. Vědomí si volí cestu obranné

projekce tohoto citu do vnějšího světa. Přitom odpor k objektům vnějšího světa je rozložen zřejmě nerovnoměrně. To se vysvětluje tak, že obranný efekt projekce má, jak lze snadno pochopit, tím větší význam, čím víc vybijí napětí konfliktu oslabováním toho či onoho pólu; jelikož myšlenka na zločin (jeden pól konfliktu) se už fixovala v nezvratný fakt reálné vraždy a už ji nemůže zvrátit žádná emoce, pak terčem obranného procesu se stávají prvky zkušenosti, nalézající se na druhém pólu konfliktu — na straně svědomí. To se projevuje především tím, že Raskolnikov nedokáže snést styk s lidmi, jež jsou mu blízcí — s matkou, sestrou, Razumichinem, protože všechny jejich činy a rozmluvy se obracejí k té části jeho duše, jež je v rozporu s myšlenkou na zločin, přičemž samo toto živé lidské účastenství ji vyživuje a posiluje, a posiluje tedy i vnitřní konflikt a jeho emocionální projev — odpor a nenávist vůči sobě samému. Obranná projekce těchto emocí, v jejichž důsledku začíná Raskolnikov pociťovat „fyzickou nenávist“ k blízkým, neotupuje tedy jen jejich ostří, ale obrací je proti příčině, která je vyvolává.

Avšak o dosažení nějaké stálé rovnováhy se vůbec nedá mluvit, neboť vzniklý cit nenávisti k blízkým sice oslabuje jeden konflikt, ale vyvolává nový — dostává se do rozporu s láskou k nim. Nenávist nedovoluje milovat a projevovat lásku, a láska zase brání nenávisti, aby se projevila. Vědomí nalezne jediné východisko — necítit a neprojevovat ani jedno, ani druhé, vyhýbat se blízkým. Toto odcizení si hrdina uvědomuje v kvazi-prostorové formě: „Jako by se tohle všechno ani nedělo tady . . .“, říká Raskolnikov matce, sestře a Razumichinovi, „a . . . vás taky jako bych viděl ze vzdálenosti tisíce verst.“

Takové „řešení“ dalšího dílčího vnitřního konfliktu se v měřítku celé soustavy vědomí ukazuje jako „nevýhodné“, neboť odcizení upevňuje starý, původní konflikt mezi odvěkou potřebou být mezi lidmi, toužit po nich, a izolováním se od nich, oddělováním. A tak se Raskolnikovův psychický svět napevno uzavírá, čímž mu znesnadňuje důvěrný styk s lidmi, který jediný je schopen zpřetrhat také pouta individuálně neřešitelných vnitřních konfliktů. Vyhocený morální dialog, v němž se střetává svědomí se zločinem, toto jádro hrdinova vnitřního života, zůstává uzavřený každému slovu, názoru, zásahu Druhého, přístup k jednomu jeho pólu — svědomí — zatarasil právě popsany mechanismus odcizení, druhý pól — zločin — uzavírá před stykem s lidmi jeho obsah, jenž předpokládá v sociálním kontextu utajení.⁴

⁴ Individuální tajemství, to je vřed rozkládající kontakty s lidmi zevnitř. Dokonalé dorozumění s lidmi předpokládá úsilí o maximální otevřené vědomí. Jeho obsahem je ustavičný boj za krajní sebevyjádření, zapojení celého člověka, vší plnosti jeho duše. Nitky asociací, které se při těchto kontaktech objevují, jako by člověka protkávaly, prozařovaly pro něj samého i pro jiné. V ideálním případě by měly obsáhnout veškerou časovou náplň jeho života, celé řady příčin a motivů jeho činů, plánů i perspektiv, měly by naznačit jeho životní postoj, osvětlit obsah jeho vnitřního světa. Tajemství jednoho z účastníků kontaktu, to je jakási trhlinka, přesněji neprůhledné cizorodé těleso v tkáni kontaktů, místo, kde se přetrhne nit rozhovoru, ztroskotá vzájemné vysvětlování činů, vzpomínek, plánů atd. Jako důsledek rozvíjejících se kontaktů je tajemství volky nevolky z různých stran „zaměřeno“, čímž se mění v tajemství ještě důležitější, v záhadu (ta se typologicky liší od tajemství tím, že skrývá jak určitý obsah, tak i fakt, že ho skrývá, zatímco o tajemství je známo — nebo se to schválně ve známost uvádí, že se něco tají, ale není jasné co). Jestliže se kontakty dále prohloubí, tajemství nakonec úplně pronikne na povrch. Můžeme

Na pohled čistě vnější fakt zatajování zdaleka neznamená, že osobnosti neublíží a že je jí lhostejný. „Dostojevskij viděl ve všem tajemném, temném, mystickém násilí rozvracející osobnost, protože na ni může mít určující vliv.“ [20, s. 323.] Zatajování zločinu doplní už tak dost složitý obraz Raskolnikovových vnitřních konfliktů o další dvojici odporujících si sil. Jedna z nich mu brání v těsných, hlubokých kontaktech s lidmi (aby se tajemství uchovalo), druhá ho nabádá k „zveřejnění“ tajemství (aby mu umožnila kontakty s lidmi). Stejně jako v předešlých případech se tento rozpor vyřeší jistými kompromisy: za prvé je to tendence stýkat se s neznámými nebo málo známými lidmi, za druhé je to nepřímé „zveřejňování“ tajemství. Raskolnikov chorobně touží po jakémkoli rozhovoru, v němž by mohl — třeba nepřímo — zavést částečně řeč na svůj zločin (v tomto smyslu je nejnázornější rozmluva v hospodě se Zametovovem).

Vidíme, že každý pokus vyřešit kterýkoli z konfliktů nakonec zhoršil celkovou situaci, protože umožnil vzklíčit dalšímu konfliktu; v důsledku toho se vytvořila mnohonásobně propletená konfliktní síť, kterou jednotlivé kroky vědomí jenom ještě více napjaly; hrdinovo

řící, že při živelných kontaktech má tajemství tendenci se postupně prozradit, což nakonec vyústí do různých kulturních forem, jimiž bude tajemství vyjeveno — počínaje intimním svěřováním a konče naprostým zveřejněním. Pak tajemství zaujme organické místo kontaktů a dále už nebude zapotřebí zvláštního úsilí k jeho utajení, ustavičnému chránění před kontakty. Katarze zpovědi a přiznání je částečně založena na oné proměně cizorodých příměsí v látky příbuzné, která znamená očistu dorozumívání. Uzařít tajemství do tíživé izolace individuálního vědomí se může podařit jedině za cenu odmítnutí skutečných, procíťených lidských kontaktů.

utrpení přitom stále rostlo a reálné východisko, skutečné vyřešení situace se odsouvalo pořád dál. Z této sítě neexistovalo východisko, životní úkol byl neřešitelný. K vyřešení této životní aporie, k přežití nastalé psychologické situace bylo nutné ji rozevřít do nějakého jiného rozměru, roztrhnout bludný kruh vnitřních konfliktů.

Mezi životními kroky hrdiny objevujeme zvláštní sérii činů a situací, které ho aspoň na chvíli vyléčí, podnítky v něm ztracený smysl existence. Jsou to činy, které slouží lidem. Nejvýznamnější byla pomoc rodině zesnulého Marmeládová. Když jim Raskolnikov dá všechny své peníze a slíbí, že nazítří přijde, pocítí na odchodu, že je „naplněn novým, nesmírným pocitem náhlého přílivu plného a mohutného života. Ten pocit se možná podobal pocitu k smrti odsouzeného, který náhle a nečekaně dostane milost . . . “ Ale proč právě tyto činy působí na Raskolnikovovu duši léčivě? Zřejmě proto, že svým smyslem a objektivními psychologickými důsledky odporují zločinu a šířejí i celému psychickému světu, kam se zločinem přenesl. Konkrétně: proti vraždě a loupeži stojí cosi přímo opačného — milosrdenství a milodar. V jednom případě zjištěné odejmutí, v druhém nezištný dar. V jednom případě je jiný člověk prostředníkem, v druhém cílem. V prvním případě je jedinou bezpodmínečnou hodnotou a vůbec pravou realitou vlastní Já; Já se realizuje mimo vztah k Druhému, odděluje se od všeho a ode všech; v druhém případě je hodnotový akcent přenesen na Druhého. Emocionální podstatou prvního činu je zloba, nenávist aj., v druhém případě je to láska. Tak rozporné jsou vnitřní smyslové struktury těchto aktů. Stejně důležitá je i rozpornost jejich následků. Zločin, který zločince

objektivně odděluje od lidí, je jím navíc zatajován, a proto vyvolává snahu se ještě víc izolovat, uzavřít (Raskolnikov nejednou vyslovuje přání zůstat sám); dar naopak otevírá člověka Druhému, budí v něm samém vděčnost a v Druhém zase lásku a vděčnost, a jejich vnější projevy — objetí a polibek — je to, co zvnějšku sceluje, hodnotově stvrzuje Já, vnáší do něj skutečnost a život (srov. [20, s. 39]). Když Poljenka dožene Raskolnikova, obejmě ho a slibuje, že se za něj bude modlit. „Pět minut poté stál na mostě, na témž místě, odkud se prve vrhla do vody ona žena. ‚Dost!‘ pronesl rozhodně a slavnostně. ‚Pryč s přeludy, pryč s umělými strachy, pryč s vidinami! . . . Život neskončil!‘ “

Služba lidem vede tedy k přitakání životu, k přechodu od pocitu smrti, který v Raskolnikovově vědomí po zločinu převládá (sebevražedné úmysly, ztotožnění pokoje s rakví atd.), k prožívání* plnosti a hodnoty života. Jinak řečeno, nalézáme tu přechod ze situace psychologické nemožnosti života k situaci jeho možnosti. V ještě čistším tvaru se tento přechod projevil před scénou s Poljenkou. Po jednom poskytnutém dobrodiní si Raskolnikov náhle vzpomíná, že kdesi četl, „jak jeden k smrti odsouzený hodinu před smrtí říká nebo uvažuje, kdyby musel žít někde vysoko na skále a na tak maličké plošce, že by tam nebylo víc místa než pro dvě chodidla, a kolem jen propasti, moře, věčná tma, věčná samota a věčná bouře, tu i kdyby tak, na té pídi země, měl stát celý život, tisíc let, celou věčnost, raději by tak žil, než teď umíral! Jen žít, žít, žít! Žít jakkoli, ale žít . . . ! Jaká pravda! Bože, jaká pravda!“

Avšak touha po životě znovu probuzená konáním dobrodiní, pocit možnosti žít, „vůle a síly“, neznamená

dovršení prožívání, ale teprve jeho začátek. Je to jen obecný základ, bez něž nemůže nastat další vývoj; samotná touha žít však ještě neobsahuje odpovědi na otázky jak žít, kvůli čemu, proč, neobsahuje obsahová řešení vnitřních problémů ani překonání oněch příčin, které rozvracely život zevnitř, zbavovaly ho integrity a smysluplnosti, znemožňovaly ho. Pocit znovuzrození, který Raskolnikov zakouší, sám o sobě ještě nezaručuje, že potrvá; tyto záruky musí dát proměna obsahu vědomí a života a především oněch životních událostí a vztahů, které vedly až k životnímu nesouladu. Toto přepracování se u našeho hrdiny zpočátku podřizuje principu reality a projevuje se v pokusech brát události vlastního života tak, jak jsou: „Život neskončil! Cožpak jsem teď nežil? Ne, můj život nezhasl se životem té staré báby! Dej jí bůh nebe a dost, drahá paní, měla jste nejvyšší čas jít na odpočinek!“ Princip reality, dominující ve vědomí, se v ničem neprojevuje tak zřetelně jako v kultu síly: „„Teď je království světla a rozumu a . . . vůle a . . . uvidíme! Uvidíme, kdo s koho!“, dodal povýšeně.“ A dále: „Síly, síly je třeba: bez síly nic nedokážeš; a sílu získáš zase jen silou . . .“

Takové „realistické“ přepracování událostí nenavazuje na překonání Raskolnikovovy „roztržky s lidstvem a oddělení se od něj“, které zahájily činy milosrdenství, a dokonce působí opačně, neboť v Raskolnikovovi vyvolává příliv „hrdosti a sebevědomí“, přičemž v něm znovu posiluje zaměřenost „být nad lidmi“, odděluje ho tak od lidí a uzavírá jeho psychický svět.

Kromě aktů dobrodiní objektivně usilují o překonání Raskolnikovovy „roztržky s lidstvem“ ještě dvě řady činů, a to již vzpomenuté nepřímé „zveřejňování“ tajemství a impulsivní navazování kontaktů

s neznámými lidmi. I to v něm vyvolává pozitivní emocionální stavy, které však na rozdíl od radostné a dokonce blažené nálady následující po dobrodiní mají chorobný charakter (například po rozmluvě se Zametovovem v Křišťálovém paláci „odcházel a celý se třásl divokou hysterií, v níž však byla i nevýslovná slast . . .“).

Příčina této chorobnosti tkví v tom, že uvedené akty nedokážou radikálně reorientovat vědomí (zejména přenést hodnotové těžiště na Druhého), a proto, ačkoli vyřeší některé hrdinovy dílčí konflikty, nepřenášejí ho do jiného psychického světa, kam ho aspoň na chvíli zavedou akty dobrodiní, ale jen se ho dotknou, aby vzápětí Raskolnikovovo vědomí uvedly do starého stavu, což znamená nakupení dodatečných duševních komplikací.

Když však ponecháme stranou rozdíly mezi vnitřním obsahem, důsledky „zveřejnění“ tajemství a impulsivního navazování kontaktů na jedné straně a dobrodiním na straně druhé, můžeme říci, že všechno toto jednání mělo pro životní proces velký význam; kdyby nebylo těchto činů, jež třeba jen v malé míře a nakrátko zmírňovaly duševní utrpení a urovnávaly vnitřní rozpory hrdiny, mohly by ve vědomí a psychice nastat nezvratné změny. Hrdinovo jednání nabývalo zároveň významu; naznačovalo — každá činnost svým způsobem — jak vyjít z nastalé životní situace na dráhu, které budou tyto činnosti, přetvořené v rámci nové hodnotové, syntetizující formy, účastny. (Jako by to byly složky léku, z nichž každá zvlášť by možná mohla mít menší pozitivní účinek, ale za cenu stejně silných negativních „vedlejších účinků“; teprve všechny dohromady by mohly působit léčivě.)

Tato forma vytvářela „obsahově časovou řadu“ [30]: vina — pokání — vykoupení — blaženost. „Nastoupit“ a „projít“ tuto řadu bylo pro Raskolnikova prostředkem k vystavění a utvrzení onoho léčivého psychického světa, kam se mu již na okamžik podařilo vstoupit, když při impulsivním hledání, jak vyřešit životní krizi, téměř náhodou našel zvláštní jednání, představující svérázné symbolické dveře do tohoto světa.

Jedna věc však je do něj občas „proniknout“ a něco docela jiného je se v něm „zabydlet“; k tomu je nutné správně poznat, vnitřně přijmout a rozšířit na celý svůj život nový systém hodnot. Ten byl v Raskolnikovově vědomí objektivně aktualizován vzpomenuťmi činy (akty dobrodiní, které si ovšem subjektivně jako takové neuvědomoval), a je také základem výše uvedené obsahově časové řady.

Ale co to znamená přijmout nový hodnotový systém? Především zřít se starého systému, tj. distancovat se od toho, skrze co Já identifikovalo sebe, tj. zřít se sama. Ale to člověk nemůže udělat sám, individuálně, stejně jako se nemůže zvednout za vlasy, k tomu je zásadně třeba Druhého, o nějž je možné se opřít. A přitom se o něj opřít bezvýhradně, plně se na něj spolehnout a svěřit se do jeho rukou. Tím Druhým byla pro Raskolnikova Soňa Marmeladovová.

Její obraz stojí v Raskolnikovově vědomí od počátku proti zločinu a jemu odpovídající ideologii („Už dávno jsem si tě vybral, abych ti *to* řekl, už tenkrát, když o tobě mluvil otec a když byla Jelizaveta naživu . . .“); je živoucím ztělesněním světového názoru a pocitu světa, přímo protichůdných těm, které ovládaly jeho. Sblížení se Soňou je pro Raskolnikova počátek vstupu

do nového světa, o němž dostal už dvakrát emocionální „předzvěst“; ponejprv zakusil pocit znovuzrození poté, co prokázal již zmíněné dobrodiní Sonině rodině, a dále vzápětí na to, jakmile se jí přiznal, když ho Soňa „vzala kolem krku a křečovitě ho svírala v objetí“, „nitro mu prudkou vlnou zaplavil už dávno nepoznaný cit, v němž rychle zjehl“. Tento blažený pocit už patří do nové struktury vědomí. Jinak řečeno, ačkoli dané schéma „vina — pokání — vykoupení — blaženost“ je rozloženo do obsahově časové řady, neznamená to, že pozdější prvky řady proniknou do vědomí teprve po absolvování předcházejících etap. Psychologicky na sebe navazují a jsou ve vědomí přítomny všechny najednou, jako gestalt, ovšem v různých fázích průběhu řady se projevují na různé úrovni. Blaženosti se hrdinovi dostává už na počátku cesty k vykoupení; je to jakási emocionálně smyslová podpora, bez níž by nemohl cestu podstoupit.

V Sonině lásce nalézá Raskolnikov spolehlivou oporu, s níž může takřikajíc hodnotově přebudovávat své vědomí. Z pozice nového hodnotového systému musí především přehodnotit svůj zločin. Přiznání k zločinu je k tomu teprve první, vnější krok. Po něm následuje pokání, jehož psychologický smysl spočívá v tom, že pochopí motivy svého činu, najde jeho kořeny a zdroje. Kdyby byl tento proces uskutečňován individuálně, mohl by být sebehlubší, ale přesto by neobsahoval žádná kritéria pravdivosti, nevěděl by, na jaký z možných výkladů by měl přistoupit, mohl by se rozplynout do špatných, nekonečných a nepřetržitých reflexí. Jedině dialogická forma zpovědi ho může ukončit pozitivně. Raskolnikov předkládá Soně k posouzení několik psychologicky zcela věrohodných vysvětlení svého zlo-

činu, které Soňa (a on sám také) přesto odmítá, dokud si hrdina neuvědomí, že se „chtěl jen odvážit“:

„Nevraždil jsem, abych pomohl matce, to je nesmysl! Ani jsem nevraždil proto, abych se, až získám prostředky a moc, stal dobrodincem lidstva . . . A to hlavní, co jsem chtěl tou vraždou získat, nebyly peníze . . . chtěl jsem tehdy zjistit, a zjistit co nejrychleji, zda jsem stejná veš jako ostatní, nebo zda jsem člověk. Zda to dokážu překročit, nebo nedokážu! Zda se odvážím natáhnout ruku a vzít, nebo neodvážím! Zda jsem ubohý hmyz, nebo zda mám *právo* . . .“

Ale proč právě toto „já se chtěl odvážit“ je Soniným výkřikem („Ach mlčte, mlčte . . . Odvrátil jste se od boha a bůh vás zavrhl, dal vás na pospas ďáblu!“) uznáno za pravé a konečné vysvětlení? Protože „dál cesta nevede“, protože toto vysvětlení obsahuje z hlediska křesťanského vědomí to nejhorší — „pýchu“, počátek a zdroj každého hříchu.

V důsledku zpovědi hrdina přebírá (i když, ne definitivně) Sonin postoj k vraždě a tak se zapojuje do schématu už nikoli ze strany slasti, ale jako viník, a zároveň se od zločinu distancuje, přestává se s ním ztotožňovat („ . . .ale tu stařenku zavraždil ďábel, a ne já . . .“).

Nejen sama vražda, ale i její zdroje a následky — snaha „být nad lidmi a mimo ně“, převládající pocit smrti, rozklad osobnosti, uzavřenost a tajnůstkaření, to vše je implicitně obsaženo v náboženské představě o hříchu. Jaký význam má z psychologického hlediska uvědomění si hříšnosti? Sám fakt vraždy se Raskolnikovovi jevil jako nesmyslný, nevedla od něj žádná cesta. Jakmile si uvědomil, že to byl zločin, našel východisko v přiznání ke zločinu a přijetí trestu od spo-

lečnosti. Pochopení zločinu jako „hříchu“ vedlo k hodnotovému odsouzení činu a ukázalo hrdinovi smysluplnou perspektivu, jak překonat jeho zdroje a následky.

Jelikož psychologickou půdou Raskolnikovovy „teorie“ a zločinu byla zaměřenost „být nad lidmi“ („pýcha“), bylo nutné v zájmu obrození osobnosti tuto zaměřenost vyvrátit. To umožňuje pochopit, proč je počátek Raskolnikovovy cesty za vykoupením vertikálně orientován od povznesenosti „nad“, jež měla tak zhoubné důsledky, k „dolů“, což je symbolicky vyjádřeno třemi polibky: nejdřív líbá nohy Soničce, této „nejvíc ponížené bytosti“, potom matce a konečně půdu podle Soniny rady: „Jdi . . . postav se na nároží, pokloň se (shora — dolů — F. V.), a nejdřív zlíbej půdu, kterou jsi poskvřnil, a pak se pokloň celému světu, do všech čtyř světových stran, a nahlas oznam všem: ‚Já jsem vrah!‘ Pak ti bůh znovu vrátí život.“ To je zároveň krajní rozvírání psychologického prostoru — tajemství musí být „zveřejněno“ na „náměstí“, teprve odtud, ze živlu prostého lidu je možné pravé vzkříšení k životu [18].

Výsledkem všech těchto úkonů je, že se Raskolnikovovu vědomí daří čas od času napojit na „schéma“, přičemž do něj proniká pokaždé hlouběji. Subjektivně se to projevuje v citu „obměkčujícím duši“, v předtuše, že se v jeho nitru odehrají radikální změny, vědomí se vyjasňuje, prozaňuje.

Avšak stará struktura vědomí klade těmto změnám odpor. Probíhá boj dvou systémů vědomí, starého a nového, za právo určovat hrdinovu životní percepci a pocity světa. V některých okamžicích lze pozorovat svéráznou difúzi těchto systémů, kdy se v jediné Raskolnikovově myšlence, výroku či náladě současně obje-

vují a ideologicky se svářejí ideje a pocity obou systémů. Někdy nastávají prudké skoky z jednoho systému do druhého (když Raskolnikov pocítí k Soně „palčivou nenávisť“, vzápětí pochopí, že to byla láska a že prostě zaměnil jeden cit za jiný). Dokonce i na nucených pracích, které měly být v nové struktuře chápány jako vykoupení viny prostřednictvím utrpení, slábne boj obou struktur velice zvolna. A teprve na konci románu, kdy se Raskolnikov do Soni skutečně zamiluje, nastává přelom v tomto boji a teprve pak končí „předhistorie“, a „to už je začátek nové historie, historie poznenáhleho obrozování člověka, poznenáhleho přerodu, poznenáhleho přechodu z jednoho světa do druhého . . .“.

Snad ani není třeba zdůrazňovat, že příklad Raskolnikovova prožívání nemůže být vzhledem k literární konvenci a vzhledem k tomu, že jeho obsah není typický pro dnešní skutečnost, podkladem pro rozsáhlé zobecnování. Avšak to, že materiál je všeobecně známý a Dostojevskij rozebírá svého hrdinu do velké psychologické hloubky, činí z něj velmi vhodnou ilustraci mnoha mechanismů prožívání. Proto jsme pokládali za možné ukončit naši práci rozsáhlou analýzou tohoto ojedinělého případu, přičemž jsme se snažili zanechat ve čtenářově vědomí živý dojem, jak nesmírně složitá je vnitřní dynamika prožívání, které nelze redukovat na automatické zapojení „obranných mechanismů“, a na druhé straně jsme chtěli ukázat, že zavedené teoretické prostředky umožňují dokonce i úkol pro objektivní psychologický přístup tak složitý, jako je religiózní prožívání, zapojit do oblasti přísně vědeckého psychologického výkladu.

ZÁVĚR

Na konci knihy se pokusíme shrnout, co se nám podařilo dokázat a jaké problémy a otázky, na něž jsme přitom narazili, zůstaly bez odpovědi.

Hlavním výsledkem této práce je, jak alespoň autor soudí, zavedení a rozpracování kategoriálního komplexu „kritická situace — prožívání“. Zavedení kategorie kritické situace umožnilo syntetizovat jednotlivé psychologické představy o stresu, frustraci, konfliktu a krizi do ucelené, vnitřně diferencované soustavy, která se dívá na tyto extrémní situace nikoli jako na empirické „jevy“, ale jako na teoretické typy. Rozlišuje je hlavně podle oněch vnitřních potřeb života, jejichž realizace je v daných podmínkách psychologicky nemožná.

Prožívání nevede bezprostředně k realizaci těchto potřeb. Jeho cílem je obnova psychologické možnosti je realizovat. Jestliže kritickou situaci přirovnáme k pádu běžce, pak prožívání bude odpovídat úsilí, které musí běžec vyvinout, aby zase vstal a mohl znovu běžet dál. Na první pohled se zdá, že je tento obraz vhodný jen pro vnější činnost, lze ho však aplikovat i na činnost vnitřní. Například prožívání konfliktu, jenž znemožňuje vnitřní činnost výběru, neznamená provést sám tento výběr, ale jen tak dlouho restrukturovat vědomí, dokud se výběr nestane subjektivně možný.¹

¹ Naše pacientka N. L., kterou k nám poslal lékař z oddělení neuróz na psychoterapeutický rozhovor, si stěžovala na neschopnost

Ve skutečném životě se tyto dvě aktivity — prožívání a činnost — mohou vzájemně přelévat a dokonce realizovat v jednom a tomtéž aktu, ale úkolem psychologické teorie je právě to, aby tuto bezprostřední realitu rozlišila a stanovila přitom „čisté“ zákonitosti,

řešit své rodinné problémy. Manžel jí zakazoval, aby se scházela s matkou. Pacientka se s ní přesto tajně stýkala, přičemž kvůli nutnosti to tajit pociťovala vůči matce vinu a kvůli možnosti odhalení strach před manželem. Analýza životní situace pacientky ukázala, že se N. L. pokoušela jednat tak, jako kdyby její životní svět byl prostý: k matce se chovala tak, jako by manželův zákaz neexistoval, k manželovi tak, jako by se s matkou tajně nevidala. Jinak řečeno, N. L. se vyhýbala vnitřnímu konfliktu jako takovému, bála se postavit tyto dva životní vztahy ve svém vědomí odpovědně proti sobě, pokoušejíc se nahradit jediné vnitřní, hodnotové, nad-situační řešení problému množstvím čistě vnějších, situačních úhybných manévřů, zamlčování, kompromisů. Objektivně se jí pochopitelně nedařilo před oběma příbuznými nastalou situaci zatajit, což vedlo k urážkám, hádkám, výčtkám svědomí v důsledku nutnosti lhát. Psychoterapie usilovala především o to, aby si pacientka uvědomila ne vnější, ale vnitřní povahu své problematiky, která nastala vinou její nedůsledné a slabé hodnotové pozice, když nedokázala před manželem obhájit hodnotu (nejen pouhou důležitost), jakou pro ni měla matka, jejímž zrazováním se, jak cítila, demoralizuje jako osobnost (a podle jejího přiznání se tím demoralizovaly i děti, které nutila otci lhát). Psychoterapie skončila tím, že jakmile si N. L. tuto hodnotu jasně uvědomila, pochopila nutnost ji hájit a realizovat v skutečném chování a vypěstovala v sobě ochotu obětovat kvůli ní („bude-li třeba!“) rodinné štěstí, přestože si ho velice cenila.

V tomto příkladu je pro nás důležité, že prožívání, spočívající v hodnotovém vývoji vědomí, samo o sobě životní problémy pacientky nevyřešilo, ale proměnilo konflikt trýznivý pro svou neřešitelnost v životní komplikaci, která je samozřejmě rovněž nsnadná, ale dá se potenciálně řešit, a proto přestává psychicky traumatizovat. Prožívání neprovedlo výběr, ale subjektivně ho umožnilo.

vzájemně prolnuté v jednotném procesu životní činnosti.

Stejnému úkolu zjistit „čisté“ zákonitosti, ale už ne oddělit od sebe činnost a prožívání, nýbrž analyzovat sám proces prožívání, slouží vytvoření typologie životních světů, které vede k rozlišení čtyř principů (slasti, reality, hodnoty a tvorby), jež regulují průběh prožívání.

Rádi bychom zdůraznili světonázorový význam toho, že poslední dva principy byly vyčleněny jako samostatné zákonitosti; je tak demonstrována zásadní filozofickometodologická omezenost psychoanalytické teorie obranných procesů, která zná pouze princip slasti a reality a redukuje na ně vyšší, duchovní zákonitosti psychického života.

Nejdůležitějším výsledkem výzkumu je tedy zavedení a typologizace kategorií kritické situace a prožívání jako činnosti. Naše bilance by nebyla úplná, kdybychom se omezili na konstatování pozitivních výsledků a zamlčeli problémy, které se v průběhu výzkumu staly aktuální, které se však v knize neobjevily. Všechny ty otázky, za jejichž formulaci jsme zavázáni kolegům, kteří si dali tu práci a seznámili se s knihou v rukopise, zde není možné posoudit, ale velmi rádi bychom alespoň stručně odpověděli na tři nejčastější a nejdůležitější.

První otázka zní: *Je možné mluvit o prožívání pozitivních extrémních situací?* Je-li položena takto, implicitně předpokládá, že kniha se zabývá prožíváním negativních událostí. Většina našich příkladů skutečně takovou představu navozuje, ale přísně vzato, hodnotové hledisko nebylo pro výběr událostí vytvářejících kritickou situaci rozhodující. Kdybychom je učinili

součástí analýzy, vyvolalo by to ihned otázku, jak vypadá kritérium pro hodnocení událostí. Je jasné, že je za prvé subjektivní (dokonce ani smrt blízkého příbuzného nemusí být vždycky negativní událost, jak ukazuje dejme tomu příklad Puškinova „mladého větroplacha“), za druhé je proměnlivé (tak radostná událost, jakou je například uzavření sňatku, se bohužel ve vědomí manželů příliš často mění v událost s opačným znaménkem); především však toto kritérium není jednoznačné vzhledem k množství zdrojů hodnocení, to, co vypadá — pozitivní na základě jedné životní potřeby, může vzhledem k jiné potřebě vytvořit kritickou situaci. Například velký úspěch při realizaci nějakého motivu může vést k dezorganizaci vytvořené motivačně hodnotové jednoty, a pak se tato událost, která je bezprostředně emocionálně kladná, přesto neobejde bez prožívání, aby se mohla obnovit narušená vnitřní jednota. Profesor Nikolaj Stěpanovič z Nudné historie od A. P. Čechova trpce uvažuje o své ženě a dceři: „Takové životní katastrofy, jako je sláva, jmenování generálem, přechod od dostatku k životu nad poměry, známosti se smetánkou a spol., se mne skoro ani netkly, zůstal jsem celý a nepoškozený, zato na slabou, nepřipravenou ženu a Lízu se to všechno sesypalo jako sněhová lavina a zadusilo je to.“

První odpověď na danou otázku zní následovně: ano, takzvané pozitivní události také nutí člověka, aby je překonával, pokud tím, že realizují jednu životní potřebu, brání realizaci jiných, tj. pokud navozují kritickou situaci v přesném významu tohoto termínu.

Posuzovaná otázka má však přesto ještě jeden, snad nejdůležitější smysl: je opravdu nutné prožívat to, co je v pozitivní události pozitivní? Je-li prožívání

chápano v co největší šíři jako vnitřní práce týkající se *přijímání* faktů a událostí života, práce vyladující smyslovou korespondenci mezi vědomím a bytím, je odpověď pochopitelně kladná. Takto výstižně popsal úsek podobného prožívání I. A. Bunin: začínající básník Alexej Arseňjev se nečekaně objevil „na stránkách jednoho z nejvýznamnějších petěrburských časopisů, ocitl se ve společnosti tehdejších nejslavnějších spisovatelů a ještě . . . za to dostal poštovní poukázku na celých patnáct rublů.“ Mladík se rozhodne, že se okamžitě vypraví do města.

„A teď jsem letěl skutečně jako blesk. Přemýšlel jsem snad o něčem určitém, představoval si něco určitého? Jenže potká-li člověka v životě něco vážného nebo aspoň významného, z čeho by si měl vyvodit nějaký závěr či dospět k nějakému rozhodnutí, pak mnoho nepřemýšlí, raději se poddává skrytému hnutí srdce. A já si dobře vzpomínám, že celou cestu do města mé jaksi mužně vzrušené srdce se neúnavně něčím zabývalo. Co to bylo? Ještě jsem nevěděl, jen mě opět jímala touha po nějaké životní změně, touha zprostit se něčeho, zas jsem v duchu za něčím spěl . . .“

V tomto popisu snadno poznáme prožívání jako činnost přetvářející psychický svět. Jenomže jsme spoutáni vlastními definicemi, které nás upozorňují zejména na to, že prožívání je odpověď na situaci nemožnosti neboli nesmyslnosti. V uvedeném příkladu se nic podobného nevyskytuje, naopak, situace, v níž se hrdina ocitl, může být nazvána situací „mimořádných možností“. Obsahuje nadbytek možností, nadbytek smyslnosti, jímž hrdinova duše překypuje a jenž se nedokáže vtěsnat do konkrétního cíle a vyústit do konkrétní činnosti.

Můžeme vyslovit předpoklad, že nutnost prožívat nevytváří pouze situace nemožnosti, ale i situace mimořádných možností. Nemáme dost místa na podrobnou analýzu shod a rozdílů mezi oběma situacemi. Poukážeme pouze na to, že jak jedna, tak druhá jsou v rovině činnosti charakterizovány tím, že v nich chybí navenek orientované jednání, jež by je vyřešilo, neboť v obou případech nejde o úkol vnější, ale vnitřní, smyslový.

Je naprosto pravděpodobné, že každému typu situace nemožnosti odpovídá typ situace mimořádné možnosti. Například sportovce, který za hlavní cíl a smysl svého života pokládá dosažení titulu mistra světa, čeká životní krize v případě, jestliže nebude moci pro úraz svůj záměr uskutečnit; ale do krizového stavu ho může uvést i absolutní úspěch, jímž se zcela realizuje jeho životní záměr. Záměr, který organizoval celý jeho život a dával mu smysl, se po svém uskutečnění vyčerpává a jako takový odumírá, čímž před člověka staví typický krizový úkol hledat nový záměr a smysl života jako celku.

Těmito předběžnými domněnkami jsme nuceni ukončit zkoumání otázky o „kladném“ prožívání, přičemž si uvědomujeme, že podrobné zpracování tohoto tématu by si mohlo vyžádat podstatné doplnění a někdy i změny obecné kategorie prožívání.

Druhou otázku, u níž bychom se chtěli zastavit, dostal autor jednou v této formě: „*Je pojem prožívání, který jste zavedl, naprosto nezávislý na tradičním pojetí prožívání, nebo jen odhaluje nějaké nové, skryté zákulisi tohoto tradičního pojmu?*“ Jinak řečeno, otázka pochybuje o kategoričnosti, s níž jsme postavili náš pojem proti tomu, který se v psychologii běžně užívá.

Navzdory těmto pochybnostem jsme i nadále pře-

svědčení, že je nutné tyto pojmy přesně rozlišovat. V rovině vědeckých pojmů nejsou tyto dva termíny — na rozdíl od hovorové řeči — nic jiného než homonyma. Ale když je postavíme proti sobě jako pojmy zachycující různé aspekty reality, dostáváme možnost je srovnávat, nastolit otázku jejich reálných vztahů a vzájemného spojení.

Pojem prožívání jako činnosti fixuje především „ekonomický“ aspekt přetváření psychického světa a přitom, alespoň zpočátku, je abstrahován z konkrétních forem, kterými se tyto proměny odrážejí ve vědomí a jimiž jsou zprostředkovány (neboť funkce vědomí ve vztahu k činnosti, počítaje v to i činnost prožívání, spočívá v tom, aby *tuto zprostředkovanou činnost zároveň odráželo*, a stejně tak i její materiál, podmínky, prostředky, výsledky atd.). Pojem prožívání jako zrcadlení označuje, jak jsme zjistili, jistý režim neboli úroveň, na níž funguje vědomí jako systém, existující a jednající zároveň s ostatními režimy — reflexí, uvědomováním si (prezentací) a nevědomím (viz s. 16—32). Prožívání jako činnost je obecně zprostředkováno vším mnohoúrovňovým systémem vědomí jako celkem.

Tyto teze nám dovolují vyslovit hypotézu o *mnohoúrovňové struktuře prožívání*, k níž byly vzorem teorie N. A. Bernštejna o úrovňové struktuře pohybu. V každém konkrétním případě činnosti prožívání vytvářejí uvedené úrovně vědomí realizující tento proces určitou funkční jednotu, v níž ta či ona úroveň přebírá vůdčí roli. Dejme tomu v příkladu ze Života Alexeje Arseňjeva od I. A. Bunina, který jsme uvedli výše, probíhalo prožívání převážně na *nevědomé úrovni* („skrytá hnutí srdce“) za aktivní účasti *úrovně bezprostředního prožívání** („touha po nějaké životní změně“, „touha

zprostit se něčeho, zas jsem v duchu za něčím spěl . . .“). Když se začnou všechna ta „nějaká“, „něco“, „někam“ pozitivně projevovat, prezentovat se ve vědomí, vypovídá to o tom, že se začíná zapojovat „úroveň uvědomování“. V tvůrčím vyřešení takzvaných „problémově konfliktních“ situací jsou zvláště důležité procesy na *reflexní úrovni* [207].

Když jsme se dotkli problému, jak je činnost prožívání zastoupena ve vědomí, nemůžeme nechat bez povšimnutí problém s ní těsně spojený, a to problém, jak je zastoupena kritická situace. Sám subjekt si zdaleka neuvědomuje každou kritickou situaci, která může být z vnější (například psychoterapeutické) pozice takto kvalifikována, jako kritickou. Tato nepřesnost v uvědomování není nejčastěji jen obyčejným defektem percepce a chápání, tj. čímsi negativním, nýbrž pozitivním výsledkem nevědomého obranného prožívání. To při psychoterapii leckdy vyžaduje zvláštní úsilí, které má rozbořit vytvořenou obrannou iluzi, že situace je přece jen řešitelná za daných vnitřních a vnějších podmínek. Jinak řečeno, někdy je nutné uměle dovést pacienta k tomu, aby si uvědomil, že jeho naděje na přímé a bezprostřední vyřešení problému je neodůvodněná, a aby tak bylo možné reorientovat jeho vědomí na jinou aktivitu, adekvátní vytvořené situaci — aktivitu vědomého prožívání místo vzniklé neadekvátní aktivity předmětně praktické činnosti. Z hlediska hypotézy o mnohoúrovňové struktuře prožívání jde v těchto případech o psychoterapeutické vystřídání hlavní úrovně prožívání, o jeho převedení z registru nevědomí do registru vědomí, prožívání jako zrcadlení a reflexe.

Vrátíme-li se nyní k výše položené otázce, můžeme říci, že pojem prožívání jako činnosti je kategorie ne-

závislá na tradičním pojmu prožívání*, v němž současně odhaluje jeho zvláštní skrytou příčinu, a to: prožívání jako zrcadlení je jedna z úrovní, jež tvoří strukturu prožívání jako činnosti, a přitom je to ve většině případů úroveň nejvíc „namáhaná“, protože je vmezeřená mezi nevědomí a vědomí. Zejména emocionální prožívání* jako nejdůležitější z druhů prožívání — zrcadlení (které, jak si vzpomínáme — viz s. 18, nemusí být pouze emocionální), vystupuje z tohoto hlediska jako fragment celostní činnosti prožívání, fragment, jehož role, smysl a funkce se ukážou teprve v systému paralelně a postupně probíhajících nevědomých, „uvědomovaných“ a reflexivních procesů, jež v úhrnu zprostředkovávají určitou životně nezbytnou duševní práci. Je to cesta, na níž se lze definitivně zbavit ještě stále živého předsudku o epifenomenálnosti emocí. Emoce, to není pouze reakce, ale i akce, není to jen „odhadce“ životních situací, ale také „pracovník“ přispívající svým dílem k psychologickému vyřešení těchto situací.

A konečně poslední otázka (přesněji napůl otázka, napůl výtka) souvisí s tím, že v knize nejsou praktická doporučení. *Jak máme tedy vlastně pomáhat jiným lidem, aby se vyrovnali s kritickými životními situacemi?* Tato otázka nemohla být v knize zodpovězena přímo prostě proto, že vlastní autorova zkušenost z psychotherapeutické praxe mu připadá naprosto nedostačující, aby si mohl dovolit riziko poskytovat jakékoli metodické rady. Dávat je na základě převážně teoretických úvah by bylo přinejmenším nezodpovědné. Psychoreedukace, a tím spíše psychotherapeutická praxe (která je výsadou lékaře), je natolik složitá a mnohostranná, že se v zásadě nemůže vejít do jediného, byť velice elegantního schématu. Samotnému autorovi teorie vyložené v knize

v jeho bezprostřední praxi pomáhají, přispívají k tomu, aby jasněji a zřetelněji pochopil životní situaci pacientů, zaměřenost a průběh jejich pokusů se touto situací prožít a psychoterapeuticky „vyrovnával“ jejich prožívání. To ovšem nic nedokazuje, neboť psychoreedukace a psychoterapie jsou natolik uměním, že není možné vysvětlovat i očividně úspěšné případy správností teoretických schémat, kterými se psychoterapeut řídil, a zřejmé neúspěchy — jejich nesprávností.

Aby spojení mezi teoretickými představami o prožívání a výsledky psychoterapie nebylo náhodné, ale nevyhnutelné a systematické, musí být vytyčen a vyřešen *problém metody*. Nemáme-li metodu, zůstává i ta nejdůslednější a argumenty nejvíc podložená teorie viset ve vzduchu jako spekulace, neboť metoda je tím jediným mostem, který může přispět k vzájemnému obohacení teorie a praxe. Pokud jde o metodu, jež by byla adekvátní teorii prožívání, je naprosto jasné, že nemůže být založena jen na čistém výzkumu a že nemůže mít ke svému objektu pouze poznávací vztah. Musí to být metoda *psychotechnická*. Její vzor vidíme v sovětské psychologii v teorii etapového vytváření rozumových operací a pojmů od P. J. Galperina, kde studovaný předmět, řečeno slovy Marxových tezí, není chápán jen ve formě objektu, neboli formě nazírání, ale jako *lidská smyslová činnost, praxe*, do níž je aktivně zapojen i sám badatel.

Vypracování podobné metody je stejně jako celý problém prožívání z teoretické i z praktické stránky záležitostí mnoha aspektů a mnoha disciplín. Psychologie není schopna úplně obsáhnout celý tento problém. Čtenář se o tom mohl přesvědčit na našem příkladu, kdy jsme ve snaze uplatnit pouze psychologické

hledisko byli nuceni vypustit mnoho důležitých aspektů celého tématu. Vzhledem k zásadní omezenosti čistě psychologického přístupu bychom rádi obrátili na problém prožívání pozornost zástupců jiných disciplín, především humanitních oborů, kteří by mohli nenahraditelně přispět nejen k teorii prožívání, ale i k *praxi* psychologické intervence. Nestačí tu jen úsilí psycho-terapeutů, psychologů a suicidologů. Etnografové, folkloristé, odborníci zabývající se vědeckým ateismem a historií náboženství by mohli psychoterapii přispět velmi bohatým materiálem o postupech, způsobech a metodách sociální organizace lidského prožívání v různých stádiích vývoje společnosti a v kulturách různého typu. Sociologové a historici by jí mohli pomoci studiem jevů psychologie mas v období společenských krizí a převratných období v historii společnosti. Velice důležitou úlohu by mohli sehrát filozofové. „Schémata vědomí“ zprostředkovávající lidské prožívání, to jsou zvláštní systémy významů, v nichž se na úrovni individuálního vědomí objevují určité prvky ideologie společnosti a psychologie. Jelikož úkolem filozofie je, jak to zformuloval K. Marx, svět nejen vysvětlovat, ale také ho měnit, přičemž nejdůležitější část proměny světa je formování nového člověka, pak k *praktickému* řešení problému prožívání může marxisticko-leninská filozofie přispět svou hřivnou tak, že tvůrčím způsobem vytvoří „schémata“ organicky vyplývající z komunistického světového názoru a schopná dodat smysluplnost lidskému životu dokonce i za nejtěžších krizí.

Psychologie pochopitelně nemá právo dávat úkoly jiným disciplínám. Je to jen výzva ke spolupráci při rozvoji teorie a praxe psychologické pomoci. Autorovi

nezbývá než doufat, že jeho práce bude užitečná odborníkům, kteří již dnes pomáhají lidem překonávat kritické životní situace.

LITERATURA

-
- [1] *Abrumbova, A. G.*: Psichalgija v suidologičeskoj praktike. In: Aktual'nyje problémy suidologii. [Trudy Mosk. NII psichiatrii.] 82, 1978, s. 73 — 98.
- [2] *Abrumbova, A. G.* — *Borodin, S. V.*: Suidologičeskije issledovanija v SSSR: sostojanije i problemy. In: Aktual'nyje problemy suidologii. [Trudy Mosk. NII psichiatrii.] 92, 1981, s. 6 — 26.
- [3] *Abrumbova, A. G.* — *Borodin, S. V.* — *Tichonenko, V. A.*: Preventivnaja suidologičeskaja služba. In: Aktual'nyje problemy suidologii. [Trudy Mosk. NII psichiatrii.] 82, 1978, s. 198 — 214.
- [4] *Allen, A.*: Stealing as a Defence. *Psychoanalytical Quarterly*, 34, 1965, s. 572 — 583.
- [5] *Allport, G. W.*: *Personality. A Psychological Interpretation.* New York, Holt 1938.
- [6] *Allport, G. W.*: *Pattern and Growth in Personality.* New York, Holt, Rinehart and Winston 1964.
- [7] *Andrejeva, G. M.* — *Bogomolova, N. N.* — *Petrovskaja, L. A.*: *Sovremennaja socialnaja psihologija na Zapadě (teoretičeskije napravlenija).* Moskva, Izd. Mosk. univerziteta 1978.
- [8] *Anguladze, T. Š.*: Problema motiva v teorijach ustanovki i dejatel'nosti. In: *Razvitije ergonomiki v sisteme dizajna. Tezisy doklada vsesojuznoj konferencii.* Boržomi 1979. S. 213 — 218.
- [9] *Aristoteles*: *Poetika*, Praha, Laichter 1946.
- [10] *Asmolov, A. G.*: *Dejatel'nost' i ustanovka.* Moskva, Izd. Mosk. univerziteta 1979.
- [11] *Asmolov, A. G.* — *Bratus, B. S.* — *Petrovskij, V. A. aj.*: O smyslovych obrazovanijach ličnosti. In: *Vzaimodejstviye kollektiva i ličnosti v kommunističeskom vospitanii. Tezisy vsesojuznoj konferencii.* Tallin 1979. S. 111 — 119.

- [12] *Asmolov, A. G. — Bratus, B. S. — Zejgarnik, B. B. aj.*: Nekotoryje perspektivy issledovanija smyslovyh obrazovanij ličnosti. *Voprosy psichologii*, 1979, č. 4, s. 35 — 46.
- [13] *Averill, J.P.*: Personal Control over Aversive Stimuli and its Relationship to Stress. *Psychological Bulletin*, 80, 1973, č. 4, s. 286 — 303.
- [14] *Averincev, S. S.*: Simvol. In: *Kratkaja literaturnaja enciklopedija*. T. 6. Moskva, 1971. S. 826 — 831.
- [15] *Averincev, S. S.*: Analitičeskaja psichologija K. G. Junga i zakonmernosti tvorčeskoj fantazii. In: *O sovremennoj buržuaznoj estetike*. Vyp. 3. Moskva 1972. S. 110 — 156.
- [16] *Averincev, S. S.*: *Plutarch i antičnaja biografija*. Moskva. Nauka 1973.
- [17] *Averincev, S. S.*: *Poetika rannevizantijskoj literatury*. Moskva, Nauka 1977.
- [18] *Bachtin, M. M.*: *Francois Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Odeon 1975.
- [19] *Bachtin, M. M.*: *Voprosy literatury i estetiki*. Moskva, Chudožestvennaja literatura 1975.
- [20] *Bachtin, M. M.*: *Estetika slovesnogo tvorčestva*. Moskva, Iskusstvo 1979.
- [21] *Barker, R. G. — Dembo, T. — Lewin, K.*: Frustration and Agression: an Experiment with Young Children. In: *Studies in Topological and Vector Psychology*. Vol. 11. Univ. Yowa Stud. Child Welfare, 1941, 18, č. 1 (386), s. 1 — 314.
- [22] *Bassin, F. V.*: O „sile Ja“ i „psichologičeskoj zaščite“. *Voprosy filosofii*, 1969, č. 2, s. 118 — 125.
- [23] *Bassin, F. V.*: O razvitii vzgljadov na predmet psichologii. *Voprosy psichologii*, 1971, č. 4, s. 101 — 113.
- [24] *Bassin, F. V.*: „Značaščije“ pereživanija i problema sobstvenno-psichologičeskoj zakonmernosti. *Voprosy psichologii*, 1972, č. 3, s. 105 — 124.
- [25] *Bassin, F. V. — Prangišvili, A. S. — Šerozija, A. E.*: Rol' neoznavajemoj psichičeskoj dejatel'nosti v razvitii i tečenii somatičeskich kliničeskich simptomov. In: *Bessoznameľnoje: priroda, funkci, metody issledovanija*. Tbilisi 1978. T. 2. S. 195 — 215.
- [26] *Bassin, F. V. — Rožnov, V. J. — Rožnova, M. A.*: K sovre-

- mennomu ponimaniju psihičeskoj travmy i obščich principov jejo psihoterapii. In: Rukovodstvo po psihoterapii. Moskva 1974. S. 39 — 53.
- [27] *Bechtereŭ, V. M.*: Obščije osnovy refleksologii čeloveka. Moskva, Gosizdat 1926.
- [28] *Berezin, F. B.*: Nekotoryje mehanizmy intrapsihičeskoj adaptacii i psihosomatičeskoje sootnošenije. In: Bessoznaťel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Tbilisi 1978. T. 2. S. 281 — 291.
- [29] *Berezin, F. B.* — *Mirošnikov, M. P.* — *Rožanec, R. V.*: Metodika mnogostoronogo issledovanija ličnosti (v kliničeskoj medicine i psihogigijene). Moskva, Medicina 1976.
- [30] *Berne, E.*: Jak si lidé hraji. Praha, Svoboda 1970.
- [31] *Bernštejn, N. A.*: O postrojenii dviženij. Moskva, Medgiz 1947.
- [32] *Bernštejn, N. A.*: Očerki po fiziologii dviženij i fiziologii aktivnosti. Moskva, Medicina 1966.
- [33] *Blanch, G.* — *Blanch, R.*: Ego Psychology: Theory and Practices. New York, Columbia Univ. Press 1974.
- [34] *Bodalev, A. A.*: Formirovanije ličnosti — aktualnaja problema kompleksnogo psihologo-pedagogičeskogo issledovanija. In: Psihologo-pedagogičeskije problemy vzaimodejstvija učitelja i učaščichsja. Moskva 1980. S. 6 — 9.
- [35] *Bodalev, A. A.* — *Lomov, B. F.* — *Lučkov, V. V.*: Psihologičeskiju nauku na službu praktike. Voprosy psihologii, 1979, č. 4, s. 17 — 22.
- [36] *Borodaj, J. M.*: Drevnegrečeskaja klassika i sud'ba buržoaznoj kul'tury. In: Istorija antičnoj estetiki (rannaja klassika). Red. A. F. Losev. Moskva 1963. S. 3 — 31.
- [37] *Božovič, L. I.*: Ličnost' i jejo formirovanije v detskom vozraste. Moskva, Prosveščenie 1968.
- [38] *Božovič, L. I.*: Problema razvitija motivacionnoj sfery rebronka. In: Izučenie motivacii povedenija detej i podrostkov. Moskva 1972. S. 7 — 44.
- [39] *Bratus, B. S.*: Psihologičeskij analiz izmenenij ličnosti pri alkogolizme. Moskva, Izd. Mosk. univerziteta 1974.
- [40] *Bratus, B. S.*: K izučeniju smyslovoj sféry ličnosti. In: Vestnik Mosk. universiteta. Ser. 14. Psihologija, 1981, č. 2, s. 46 — 55.

- [41] *Brentano, F.*: Psychologie vom empirischen Standpunkte. Leipzig, Meiner 1924. Bd. 1.
- [42] *Breuer, J. — Freud, S.*: Studies on Hysteria. Harmondsworth, Penguin Books 1978.
- [43] *Brudnyj, V. I.*: Obrjady včera i segodnja. Moskva, Nauka 1968.
- [44] *Bruner, Dž. (Bruner, J. S.)*: Psihologija poznanija. Moskva, Progress 1977.
- [45] *Burlačuk, L. F.*: O projekcii kak principe postrojenija metodov issledovanija ličnosti. In: Voprosy diagnostiki psichičeskogo razvitija. Tezisy simpoziuma. Tallin 1974. S. 33—34.
- [46] *Burlačuk, L. F.*: Problema issledovanija bessoznatel'nogo psichičeskogo projektivnymi metodami. In: Bessoznatel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Tbilisi 1978. Vol. 3. S. 638 — 643.
- [47] *Caplan, G.*: Emotional Crises. In: The Encyclopedia of Mental Health. New York 1963. Vol. 2. S. 521 — 532.
- [48] *Caplan, G. — Grunebaum, H.*: Perspectives on Primary Prevention. Archives of General Psychiatry, 17, 1967, č. 3, s. 331 — 347.
- [49] Conflict, Decision and Dissonance. Red. J. Festinger. Stanford, Stanford Univ. Press 1967.
- [50] Coping with Physical Illnes. Red. R. H. Moos. New York, Plenum Medical Book 1977.
- [51] *Dal, V. I.*: Tolkovyj slovar živogo ruskogo jazyka. Vol. 3. Moskva, Russkij jazyk 1980.
- [52] *Davydov, J. N.*: Pominki po ekzistencializmu. Voprosy literatury, 1980, č. 4, s. 190 — 230.
- [53] *Davydov, V. V.*: Vidy obobščeniya v obučenii. Moskva, Pedagogika 1972.
- [54] *Davydov, V. V. — Radzichovskij, L. A.*: Teorija L. S. Vygotskogo i dejatel'nostnyj podchod v psihologii. Voprosy psihologii, 1980, č. 6, s. 58 — 59; 1981, č. 1, s. 67 — 80.
- [55] *Davydov, V. V. — Zinčenko, V. P.*: Princip razvitija v psihologii. Voprosy filozofii, 1980, č. 12, s. 47 — 60.
- [56] *Dembo, T.*: Der Ärger als dynamisches Problem. Psychol. Forsch. 1931, Bd. 15.
- [57] *Dekart (Descartes), R.*: Izbrannyje proizvedenija. Moskva, Gospolizdat 1950.

- [58] *Dodonov, B. G.*: Emocija kak cennost'. Moskva, Politizdat 1978.
- [59] *Dostojevskij, F. M.*: Zločin a trest. Praha, SNKLHU 1960.
- [60] Emocionalnyj stress. Red. L. Levi. Leningrad, Medicina 1970.
- [61] Emocionalnyj stress v uslovijach normy i patologii čeloveka. Red. J. M. Gubačov, B. V. Iovlev, V. D. Karvasarskij aj. Leningrad, Medicina 1976.
- [62] Encyclopedia of Psychoanalysis. Red. L. Eidelberg. New York, Free Press 1968.
- [63] Encyclopedia od Psychology. Red. H. I. Eysenck, W. Arnold, R. Meili, London, Fontana-Collins 1975. Vol. 1 — 2.
- [64] *Engels, B.*: Dialektika přirody. Praha, Svoboda 1952.
- [65] *Fenichel, O.*: The Psychoanalytical Theory of Neurosis. New York, Norton 1945.
- [66] *Festinger, L.*: A Theory of Cognitive Dissonance. Evanston, Row, Peterson and. Co. 1957.
- [67] *Florenskaja, T. A.*: Katarsis kak osoznanije. In: Bessoznatel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Tbilisi 1978. T. 2. S. 562 — 570.
- [68] *Florenskaja, T. A.*: Problema psichologii katarsisa kak preobrazovanija ličnosti. In: Psichologičeskije mehanizmy reguljaccii social'nogo povedenija. Moskva 1979. S. 151 — 174.
- [69] *Florenskaja, T. A.* — *Makejeva, M. J.*: Koljučki sovesti. Semja i škola, 1983, č. 10.
- [70] *Foucault, M.*: Slova i veščiči. Moskva, Progress 1977.
- [71] *Fraisse, P.*: Emocii. In: Eksperimental'naja psichologija. Red. P. Fraisse, J. Piaget. Moskva 1975. S. 111 — 195.
- [72] *Fraisse, P.* — *Piaget, J., red.*: Eksperimental'naja psichologija. Moskva, Progress 1975.
- [73] *Frankenhäuser, M.*: Nekotoryje aspekty issledovanij v fiziologičeskoj psichologii. In: Emocional'nyj stress. Red. J. Levi. Leningrad 1970. S. 24 — 36.
- [74] *Freud, A.*: The Ego and the Mechanisms of Defence. London, Hogarth Press 1948.
- [75] *Freud, S.*: Tolkovanije snovidenij. Moskva, Sovremennyje problemy 1913.
- [76] *Freud, S.*: Přednášky k úvodu do psychoanalysy. In: Vybrané spisy II. Praha, SZN 1969.

- [77] *Freud, S.*: Osnovnyje psihologičeskije teorij v psichoanalize. Moskva — Peterburg, Gos. izdatelstvo 1923.
- [78] *Freud, S.*: Ja i ono. Leningrad, Akademija 1924.
- [79] *Freud, S.*: Po tu storonu principa udovol'stvija. Moskva, Sovremennyye problemy 1925.
- [80] *Freud, S.*: Inhibition, Symptoms and Anxiety. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. London, Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis 1959. Vol. 20. S. 77 — 175.
- [81] *Freud, S.*: The Neuro-Psychoses of Defence. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 3. London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis 1962. S. 45 — 61.
- [82] *Freud, S.*: Analysis Terminable and Interminable. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 23. London, Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis 1964. S. 216 — 253.
- [83] *Fromm, E.*: Lidské srdce. Praha, Mladá fronta 1969.
- [84] *Gačov, G. D.*: Kosmos Dostojevskogo. In: Problemy poetiki i istorii literatury. Saransk 1973. S. 110 — 124.
- [85] *Galperin, P. J.*: Vvedenije v psihologiju. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1976.
- [86] *Gasanov, M. K.*: Vnutriličnostnyj konflikt i psihologičeskaja zaščita. [Kurs. rabota na fak. psihologii MGU.] Moskva 1980.
- [87] *Genisaretskij, O. I.*: Metodologičeskaja organizacija sistemnoj dejatel'nosti. In: Razrabotka i vnedrenije avtomatizirovannyh sistem v projektirovanii. Moskva 1975. S. 409 až 512.
- [88] *Goldenson, R. M.*: The Encyclopedia of Human Behavior, Psychology, Psychiatry and Mental Health. New York, Doubleday and Co. 1970. Vol. 1 — 2.
- [89] *Goldstein, K.*: The Organism. New York, American Book 1939.
- [90] *Hamburg, D. A. — Adams, J. E.*: A Perspective of Coping Behavior. Archives of General Psychiatry, 17, 1967, s. 277 — 284.
- [91] *Hartman, H.*: Essays on Ego Psychology. Selector Problems in Psychoanalytic Theory. New York, Intern. Univ. Press 1964.

- [92] *Hartman, H. — Loewenstein, R.*: Notes on the Superego. The Psychoanalytic Study of the Child. Vol. 17. New York 1962. S. 42 — 81.
- [93] *Hatton, C. I. — Valente, Sh. McB. — Rink, A.*: Suicide: Assessment and Intervention. New York, Appleton-Century-Crofts 1970.
- [94] *Hilgard, E. R. — Atkinson, R. C.*: Introduction to Psychology. New York, Chicago, Harcourt, Brace and World 1967.
- [95] *Hillman, J.*: Jung's Contribution to „Feelings and Emotions“: Synopsis and Implications. In: Feelings and Emotions: The Loyola Symposium. New York—London 1970.
- [96] *Hine, F. R.*: Introductions to Psychodynamics: a Conflict-Adaptational Approach. Durham, Duke Univ. Press 1971.
- [97] *Hoff, L. A.*: People in Crisis: Understanding and Helping. Menlo Park, Calif., Addison-Wesley Publ. Co. 1978.
- [98] *Hoffer, W.*: Notes on the Theory of Defence. The Psychoanalytic Study of the Child, 23, 1968, s. 178 — 188.
- [99] *Holmes, D. S.*: Projection as a Defence Mechanism. Psychological Bulletin, 85, 1978, č. 4, s. 677 — 688.
- [100] *Horney, K.*: Our Inner Conflicts. A Constructive Theory of Neurosis. New York, Norton 1966.
- [101] *Child, A. R. — Waterhouse, I. K.*: Frustration and the Quality of Performance: I. A Critique of the Barker, Dembo and Lewin Experiment. Psychological Review, 59, 1952, č. 5, s. 351 — 362.
- [102] *Iljenkov, E. V.*: Dialektika abstraktnogo i konkretnogo v „Kapitale“ Marksa. Moskva, Izd. AN SSSR 1960.
- [103] *Izard, K.*: Emocii človeka. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1980.
- [104] *Jacobson, G. F.*: Programs and Techniques of Crisis Intervention. In: American Handbook of Psychiatry. Red. S. Arieti. New York 1974. S. 810 — 825.
- [105] *James, W.*: Mnogoobrazije religioznogo opyta. Moskva, Russkaja mysl' 1910.
- [106] *Janet, P.*: L'évolution de la mémoire et de la notion du temps. Paris, Chanine 1928. Vol. 1 — 3.
- [107] *Janis, I. L. — Mahl, G. F. — Kagan, J. — Holt, R. R.*: Personality. Dynamic, Development and Assessment. New York, Harcourt, Brace and World 1969.

- [108] *Jaroševskij, M. G.*: Psihologija v XX. stoletii. Moskva, Politizdat 1974.
- [109] *Jung, C.*: Psihologičeskije tipy. Zürich, Musaget 1929.
- [110] *Jung, C.*: Libido. Jeja metamorfozy i simvoly. Izbr. tr. po analitič. psihologii. Zürich, Izd. Psihologič. kluba v Cjuriche 1939. Vol. 2.
- [111] *Jung, C.*: Instinkt i bessoznatel'noje. Izbr. trudy po analit. psihologii. Zürich 1939. T. 3. S. 348 — 357.
- [112] *Jung, C. G.*: Archetypes and the Collective Unconscious. London, Routledge and Paul 1959.
- [113] *Kant, I.*: Antropologija s pragmatičeskoj točki zrenija. Soč. v 6-ti tornach. T. 6. Moskva 1966. S. 349 — 583.
- [114] *Kisker, G. W.*: The Disorganised Personality. New York, McGraw Hill 1972.
- [115] *Klopper, B.*: Suicide: The Jungian Point of View. In: The Cry for Help. New York—London 1961. S. 193 — 204.
- [116] *Kočenov, M. M.*: K voprosu o narušenii processa smyslo-obrazovanija u boľnych šizofrenijej. In: Psihologičeskije issledovanija. 2. vyd. Moskva 1980. S. 179 — 187.
- [117] *Kočenov, M. M.* — *Nikolajeva, V. V.*: Motivacija pri šizofrenii. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1978.
- [118] *Kofta, M.*: Some Interrelation between Consciousness, Behavior Integration and Defense Mechanisms. In: Bessoznatel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Vol. 3. Tbilisi, 1978. S. 402 — 413.
- [119] *Kogan, V. M.* — *Rogovin, M. S.*: Prožektivnyje metody v sovremennoj zarubežnoj psihologii ličnosti i patopsihologii. Žurnal nevropatologii i psichiatrii im. S. S. Korsakova, 64, 1964, s. 616 — 625.
- [120] *Kon, I. S.*: Seks, obščestvo, kul'tura. Inostrannaja literatura 1970, č. 1, s. 243 — 255.
- [121] *Kretschmer, E.*: Ob isterii. Moskva, Leningrad, Gos. izdatelstvo 1928.
- [122] *Kroeber, T. C.*: The Coping Functions of the Ego Mechanisms. In: The Study of Lives. New York 1963. S. 178 — 198.
- [123] *Kryvelev, I. A.*: O zagrobnoj žizni i pogrebalnych obrjadach. Moskva, GAIZ 1937.
- [124] *Lazarus, R. S.*: A Laboratory Approach to the Dynamic of Psychological Stress. In: Contemporary Research in

- Personality. Red. L. G. Sarason. Princeton 1969. S. 94 — 105.
- [125] *Lazarus, R. S.*: Teorija stressa i psihofiziološke isledovanija. In: Emocionalnyj stress. Moskva 1970. S. 178 — 209.
- [126] *Leont'jev, A. N.*: Razvitije pamjati. Moskva, Učpedgiz 1931.
- [127] *Leont'jev, A. N.*: O nekotorych perspektivnyh problemach sovetskoj psihologii. Voprosy psihologii, 1967, č. 6, s. 7 — 22.
- [128] *Leont'jev, A. N.*: Potrebnosti, motivy, emocii. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1971.
- [129] *Leont'jev, A. N.*: Problemy razvitija psihiki. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1972.
- [130] *Leont'jev, A. N.*: Dejatel'nost' i soznanije. Voprosy filosofii, 1972, č. 12, s. 129 — 140.
- [131] *Leont'jev, A. N.*: Činnost, vědomí, osobnost. Praha, Svoboda 1978.
- [132] *Leont'jev, A. N.* — *Gippenrejtter, J. B.*: Vlijanije rodnogo jazyka na formirovanije slucha. Doklady APN RSFSR, 1959, č. 2, s. 59 — 63.
- [133] *Leont'jev, A. N.* — *Lurija, A. R.*: Psihologija. In: BSE, Vol. 47, 1. vyd. 1940. S. 511 — 548.
- [134] *Leont'jev, A. N.* — *Ovčinnikova, O. V.*: Analiz sistemnogo strojenija vosprijatija. Soobščeniye V. O mehanizmach analiza sluchovyh razdražitelej. Doklady APN RSFSR, 1958, č. 3, s. 43 — 48.
- [135] *Leont'jev, A. N.* — *Lomov, B.* — *Kuzmin, V.*: Aktual'nyje zadači psihologičeskoj nauki. Kommunist, 1976, č. 6, s. 73 — 82.
- [136] *Levitov, N. D.*: Frustracija kak odin iz vidov psichičeskich sostojanij. Voprosy psihologii, 1967, č. 6, 118 — 129.
- [137] *Lévy-Bruhl, L.*: Sverch'jestestvennoje v pervobytnom myšlenii. Moskva, OGIZ-GAIZ 1937.
- [138] *Lewin, K.*: The Dynamic Theory of Personality. New York, McGraw Hill 1935.
- [139] *Lewin, K.*: Principles of Topological Psychology. New York, London, McGraw Hill 1936.
- [140] *Lindemann, E.*: Symptomatology and Management of Acute Grief. American Journal of Psychiatry, 101, 1944, č. 2, s. 141 — 148.
- [141] *Lomidze, T.*: Obščaja teorija fundamental'nyh otnošenij

- ličnosti i nekotoryje osobennosti chudožestvennogo tvorčestva. In: Bessoznatelnoje: priroda, funkcija, metody issledovanija. Vol. 2. Tbilisi 1978. S. 505 — 511.
- [142] *Lomov, B. F.*: Teorija, eksperiment i praktika v psihologii. Psihologičeskij žurnal, 1, 1980, s. 8 — 20.
- [143] *Losev, A. F.*: Istorija antičnoj estetiki (raňaja klassika). Moskva, Vysšaja škola 1963.
- [144] *Losev, A. F.*: Problema simvola i realističeskoje iskusstvo. Moskva, Iskusstvo 1976.
- [145] *Lowenfeld, H.*: Notes on Shamelessness. The Psychoanalytic Quarterly, 45, 1976, č. 1, s. 62 — 72.
- [146] *Lurija, A. R.*: Psihologija kak istoričeskaja nauka. In: Istorija i psihologija. Moskva 1971. S. 36 — 82.
- [147] *Maher, B. A.*: Principles of Psychopathology. New York, McGraw Hill 1966.
- [148] *Maier, N. R. B.*: Frustration: the Study of Behavior without a Goal. New York, McGraw Hill 1949.
- [149] *Maier, N. R. B.*: Frustration Theory: Restatement and Extension. Psychological Review, 63, 1956, č. 6, s. 370 — 388.
- [150] *Mamardašvili, M. K.*: Analiz soznanija v rabotach Marksa. Voprosy filozofii, 1968, č. 6, s. 14 — 25.
- [151] *Mamardašvili, M. K.*: Formy i sodržanije myšlenija. Moskva, Vysšaja škola 1968.
- [152] *Mamardašvili, M. K.*: Objazatel'nost' formy. Voprosy filozofii, 1976, č. 12, s. 134 — 137.
- [153] *Mamardašvili, M. K.* — *Solovjev, E. J.* — *Švyrev, V. S.*: Klassika i sovremennost': dve epochi v razvitii buržoaznoj filozofii. In: Filozofija v sovremennom mire. Filozofija i nauka. Moskva 1972. S. 28 — 94.
- [154] *Marx, K.*: Úvod ke kritice politické ekonomie. In: *Marx, K.* — *Engels, B.*: Vybrané ekonomické stati. Praha, Svoboda 1974. S. 128 — 157.
- [155] *Marx, K.*: Rukopisy „Grundrisse“. Praha, Svoboda 1971.
- [156] *Maslow, A. H.*: A Theory of Human Motivation. Psychological Review, 50, 1943, č. 4, s. 382.
- [157] *Maslow, A. H.*: Motivation and Personality. New York, Harper and Brothers, 1954.
- [158] *Menaker, E.*: The Self-Image as Defense and Resistance. Psychoanalytical Quarterly, 29, 1960, s. 72 — 81.

- [159] *Miller, D. R. — Swanson, G. E.*: The Study of Conflict. Nebraska Symposium on Motivation. Vol. 4, 1956. S. 137 — 179.
- [160] *Miller, D. R. — Swanson, G. E.*: Inner Conflict and Defence. New York, Henry, Holt and Co. 1960.
- [161] *Mishkin, M.*: Humour as a „Courage Mechanism“. Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines, 15, 1977, č. 4, s. 352 — 363.
- [162] *Mišina, T. M.*: K issledovaniju psihološkog konflikta pri nevrozach. Trudy Leningr. nauč. issl. psihonevrološkog inst. im. V. M. Bechtereva, 6, 1972, Nevrozy i pograničnyje sostojanija, s. 35 — 38.
- [163] *Mjasiščev, V. N.*: Ličnost' i nevrozy. Leningrad, Izd. Leningr. universiteta 1960.
- [164] *Moos, R. H. — Tsu, V. D.*: The Crisis of Physical Illness: An Overview. In: Coping with Physical Illness. New York 1977. S. 3 — 21.
- [165] *Myers, W. A.*: Micropsia and Testicular Restriction. The Psychoanalytic Quarterly, 46, 1977, č. 4, s. 580 — 605.
- [166] *Najenko, N. I.*: Psihičeskaja naprjažennost'. Moskva, Izd. Moskv. universiteta. 1976.
- [167] *Najenko, N. I. — Ovčinnikova, O. V.*: O različienii sostojanija psichičeskoj naprjažennosti. In: Psihologičeskije issledovanija. Moskva 1970, S. 40 — 46.
- [168] *Nuttin, J.*: Motivacija. In: Experimental'naja psihologija. Red. P. Fraisse, J. Piaget. Moskva 1975. Gl. XV. S. 15 — 109.
- [169] Organizacionnoje programirovanije dizajn-sistem (Sidorenko, V. F., Kuz'mičev, L. A., Genisaretskij, O. I., Pereverzev, L. E.). Trudy VNIITE, Tehničeskaja estetika, Moskva 1980, vyp. 26. Problémy i principy organizacii dejatel'nosti po sozdaniju dizajn-programm. S. 11 — 42.
- [170] *Ovčinnikova, O. V.*: O klassifikacii sostojanij psichičeskoj naprjažennosti. In: Materiály III Vsesojuznogo sjezda obščestva psihologov SSSR. Vol. 3. Moskva 1968, S. 228 — 230.
- [171] *Ožegov, S. I.*: Slovar' ruskogo jazyka. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1968.
- [172] *Peters, R. S.*: Education of Emotions. In: Feelings and Emotions. The Loyola Symposium. New York 1970.

- [173] *Petrovskij, V. A.*: K psihologii aktivnosti ličnosti. Voprosy psihologii, 1975, č. 3, s. 26 — 38.
- [174] *Petrovskij, V. A.*: Aktivnost' subjekta v uslovijach riska. Avtoref. kand. diss. Moskva 1977.
- [175] *Petrovskij, V. A.*: K ponimaniju ličnosti v psihologii. Voprosy psihologii, 1981, č. 2, s. 40 — 46.
- [176] *Platon*: Izbrannyje dialogi. Moskva, Chudožestvennaja literatura 1965.
- [177] *Portnov, A. A.* — *Fedotov, D. D.*: Psihijatrija. Moskva, Medicina 1971.
- [178] Psychological Stress. Red. M. H. Appley, R. Trumbull. New York Appleton-Century-Crofts 1967.
- [179] *Puzyrej, A. A.*: Smysloobrazovanije v processach perceptivnoj dejatel'nosti. In: Vosprijatije i dejatel'nost'. Moskva 1976. S. 293 — 319.
- [180] *Puzyrej, A. A.*: Smyslovaja reguljacija postrojenija prostranstvennogo obraza. [Avtoref. kand. dis.] Moskva 1980.
- [181] *Rangell, L.*: The Scope of Intrapsychic Conflict: Microscopic and Macroscopic Consideration. The Psychoanalytic Study of the Child. Vol. 18. New York 1963. S. 75 — 102.
- [182] *Rapaport, D.*: Structure of Psychoanalytic Theory: A Systematisation Attempt. Psychological Issues, 11, 1960, s. 1 — 158.
- [183] *Rapaport, D.* — *Gill, M.*: The Points of Views and Assumption of Metapsychology. Int. Journal of Psychoanalysis, 49, 1959, s. 153 — 162.
- [184] *Razumov, R. S.*: Emocional'nyje reakcii i emocional'nyj stress. In: Emocional'nyj stress v uslovijach normy i patologiji čeloveka. Leningrad 1976. Gl. I. S. 5 — 32.
- [185] *Rejkovskij, J.*: Prosocial'naja dejatel'nost' i poňatije sobstvennoho „ja“. Vestn. Mosk. Univ., Ser. 14, Psihologija, 1981, č. 1, s. 14 — 22.
- [186] *Ren'ge, V. E.*: Metodika tematičeskogo apperceptivnogo testa. In: Dridze, T., Ren'ge, V. E.: Psihologija obščeniya. Riga 1979. S. 33 — 66.
- [187] *Rozov, A. I.*: Pereživaniye komičeskogo v světe nekotorych boleje obščich zakonomernostej psihičeskoy dejatel'nosti. Voprosy psihologii, 1979, č. 2, s. 117 — 125.
- [188] *Rožnov, V. E.* — *Bruno, M. E.*: Učeniye p bessoznatel'nom i kliničeskaja psihoterapija: postanovka voprosa. In: Besso-

- znateľnoje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Tbilisi 1978. Vol. 2. S. 346 — 353.
- [189] *Rubinštejn, S. L.*: Základy obecné psychologie. Praha, SPN 1967.
- [190] *Rubinštejn, S. L.*: Bytije i soznanije. Moskva, Izd. AN SSSR 1957.
- [191] *Rubinštejn, S. L.*: Pričiny i puti razvitija psihologii. Moskva, Izd. AN SSSR 1959.
- [192] *Rubinštejn, S. L.*: Problemy obščej psihologii. Moskva, Pedagogika 1976.
- [193] Russkij narodnyj svadebnij obrjad. Red. V. K. Čistov, T. A. Bernštam. Leningrad, Nauka 1978.
- [194] *Rycroft, Ch.*: A Critical Dictionary of Psychoanalysis. London, Nelson 1968.
- [195] *Sarnoff, A.*: Personality. Dynamic and Development. New York, Wiley and Sons 1962.
- [196] *Sartre, J.-P.*: Exquisse d'une theorie des émotions. Paris, Hormann 1965.
- [197] *Savenko, J. S.*: K obosnovaniju nekotorych metodik po izučeniju ličnosti. In: Problemy ličnosti. Materialy simpoziuma. Moskva 1969. S. 238 — 241.
- [198] *Savenko, J. S.*: Osnovnyje problemy učeniya o psihologičeskich kompensatornych mehanizmach. In: Kliniko-psihologičeskije issledovanija ličnosti. Materialy simpoziuma 16—17 dekabnja 1971 g. Leningrad 1971. S. 70 — 72.
- [199] *Savenko, J. S.*: Problema psihologičeskich kompensatornych mehanizmov i ich tipologija. In: Problemy kliniki i patogeneza psichičeskich zabolevanij. Moskva 1974. S. 95 — 112.
- [200] *Savenko, J. S.*: Projektivnyje metody v issledovaniji bessoznatel'nogo. In: Bessoznatel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Tbilisi 1978. Vol. 3. S. 632 — 637.
- [201] *Sells, S. B.*: On the Nature of Stress. In: Social and Psychological Factors in Stress. New York 1970. S. 134 — 139.
- [202] *Selye, H.*: Očerki ob adaptacionnom sindrome. Moskva, Medicina 1960.
- [203] *Selye, H.*: Stress bez distressa. Moskva, Progress 1979.
- [204] *Selye, H.*: Stress, Cancer and the Mind. In: Cancer, Stress, and Death. London 1979, S. 11 — 19.

- [205] Semejnaja obrjadnost' narodov Sibiri. Opyt sravnitel'nogo izučenija. Red. I. S. Gurvič. Moskva, Nauka 1980.
- [206] *Semičev, S. B.*: Teorija krizisov i psihoprofilaktika. Trudy Leningr. nauč. issl. psihonevrologičeskogo instituta im. V. M. Bechtereva. Vol. 63. Nevrozy i pograničnyje sostojanija. Leningrad 1972. S. 96 — 99.
- [207] *Semjonov, I. N.* — *Štepanov, S. J.*: Refleksija v organizaciji tvorčeskogo myšlenija i samorazvitii ličnosti. Voprosy psihologii, 1983, č. 2, s. 35 — 42.
- [208] *Schafer, R.*: Psychoanalytical Interpretation in Rorschach Testing. New York, Grune and Stratton 1954.
- [209] *Sjöbäck, H. H.*: The Psychoanalytic Theory of Defensive Processes. Lund, Gleerup 1973.
- [210] *Skinner, B. F.*: Cumulative Record. New York, Appleton-Century-Crofts 1959.
- [211] *Skinner, B. F.*: About Behaviorism. New York, Khopf 1974.
- [212] Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Red. N. Z. Koteleva, T. A. Kočevskaja. Moskva—Leningrad, Izd. AN SSSR, Vol 9. 1959.
- [213] *Sokolova, J. T.*: Motivacija i vosprijatije v norme i patologiji. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1976.
- [214] *Sokolova, J. T.*: K teoretičeskemu obosnovaniju projektnogo metoda issledovanija ličnosti. In: Bessoznatel'noje: priroda, funkcii, metody issledovanija. Vol. 3. Tbilisi, 1978. S. 622 — 631.
- [215] *Sokolova, J. T.*: Projektivnyje metody issledovanija ličnosti. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1980.
- [216] *Sperling, O. E.*: Exaggeration as a Defence. Psychoanalytical Quarterly, 32, 1963, s. 533 — 548.
- [217] *Sperling, J. S.*: On Denial and the Essential Nature of Defence. International Journal of Psychoanalytical Science, 39, 1958, s. 25 — 38.
- [218] *Spinoza, B.*: Etika. Praha, Svoboda 1977.
- [219] *Spitz, R. A.*: Some Early Prototypes of Ego Defenses. Journal of American Psychoanalytic Association, 9, 1961, s. 626 — 651.
- [220] *Stolin, V. V.*: Vnutrennije pregrady i konfliktnyje ličnostnyje smysly. In: Tezisy VIII Zakavkazskoj konferencii psihologov. Jerevan 1980. S. 281 — 282.

- [221] *Stolorow, R. D. — Lachman, F. M.*: Early Object Loss and Denial. Development Considerations. The Psychoanalytic Quarterly, 44, 1975, č. 4, s. 596 — 611.
- [222] *Suchanov, V. I.*: Obyčaji, tradicii, obrjady kak social'nyje javlenija. Gor'kij, Volgo-Vjatskoje knižnoje izdatelstvo 1973.
- [223] *Suicide in Different Cultures*. Red. N. L. Farberow. Baltimore, Univ. Park Press 1975.
- [224] *Ščedrovickij, G. P.*: Obščaja ideja metoda voschoždenija ot abstraktnogo k konkretnomu. In: Razrabotka i vnedrenije avtomatizirovannyh sistem v projektirovanii. Moskva 1975. S. 161 — 169.
- [225] *Šustikov, V. S.*: O razrabotke aktual'nyh problem psihologičeskoj nauki. Psihologičeskij žurnal, 1, 1980, č. 3, s. 134 — 143.
- [226] *Tatelbaum, J. S.*: The Courage to Grieve. New York, Lippincott and Crowll 1980.
- [227] *The Cry for Help*. Red. N. L. Farberow, E. S. Shneidman. New York, McGraw Hill 1965.
- [228] *Tolman, E. C.*: Collected Papers in Psychology. Los Angeles, Univ. of California Press 1951.
- [229] *Toporov, V. N.*: Poetika Dostojevskogo i archaičnyje schemy mifologičeskogo myšlenija. In: Problemy poetiki i istorii literatury. Saransk 1973. S. 91 — 110.
- [230] *Toporov, V. N.*: Ješče raz o drevnegrečeskoj SOFIA: proischoždenije slova i jego vnutrennij smysl. In: Struktura teksta. Moskva 1980, S. 148 — 173.
- [231] *Trusov, V. P.*: Social'no-psihologičeskije issledovanija kognitivnyh processov. Leningrad, Izd. Leningr. Universiteta 1980.
- [232] *Ušakova, E. I. — Ušakov, G. P. — Ilipajev, I. N.*: Ob urovnjach formirovanija stressorov i stressov. Trudy Leningr. nauč. issl. psihonevroloģičeskogo instituta im. V. M. Bechtereva. Vol. 82. Emocional'nyj stress i pograničnyje nervno-psichičeskije rasstrojstva. Leningrad 1977. S. 5 — 20.
- [233] *Uznadze, D. N.*: Psihologičeskije issledovanija. Moskva, Nauka 1966.
- [234] *Vernadskij, V. I.*: Razmyšlenija naturalista; Vol. L, Prostranstvo i vremena v neživoj i živoj prirode. Moskva, Nauka 1975.

- [235] *Vetrov, A. A.*: Zamečanja po voprosu o predmēte psichologii. *Voprosy psichologii*, 1972, č. 2, s. 124 — 127.
- [236] *Viljunas, V. K.*: K teoretičeskoj postanovke problemy stressa. In: *Materialy Viľnjusskoj konferencii psichologov Pribaltiki. Viľnjus 1972*. S. 227 — 228.
- [237] *Viljunas, V. K.*: *Psichologija emocional'nych javlenij*. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1976.
- [238] *Vološinov, V. N.*: *Frejdizm*. Moskva, Leningrad, Gosizdat 1927.
- [239] *Vygotskij, L. S.*: *Diagnostika razvitija i pedagogičeskaja klinika trudnogo detstva*. Moskva, Izd. experimental'nogo defektologičeskogo instituta 1936.
- [240] *Vygotskij, L. S.*: *Izbrannyje psichologičeskije issledovanija*. Moskva, Izd. APN RSFSR 1956.
- [241] *Vygotskij, L. S.*: *Razvitije vyššich psichičeskich funkcij*. Moskva, Izd. APN RSFSR 1960.
- [242] *Vygotskij, L. S.*: *Istoričeskij smysl psichologičeskoho krizisa*. Vol. 1: *Voprosy teorii i istorii psichologii*. Moskva 1982. S. 291 — 437.
- [243] *Vygotskij, L. S.* — *Lurija, A. R.*: *Predislovije k ruskomu perevodu kn.: Z. Frejd. Po tu storonu principa udovol'stvia*. Moskva 1925. S. 3 — 16.
- [244] *Wundt, W.*: *Vvedenije v psichologiju*. Moskva, Kosmos 1912.
- [245] *Zabrodin, J. M.*: *Problemy razrabotki praktičeskoj psichologii*. *Psichologičeskij žurnal*, 1, 1980, č. 2, s. 5 — 18.
- [246] *Zaporožec, A.* — *Neverovič, J. Z.*: *K voprosu o genezise, funkcii i strukture emocional'nych processov u rebjonka*. *Voprosy psichologii*, 1974, č. 6, s. 59 — 73.
- [247] *Zeigarnik, B. V.*: *Oposredstvovanije samoreguljácii v norme i patologii*. *Vestnik Mosk. universiteta*, ser. 14, *Psichologija*, 1981, č. 2, s. 9 — 15.
- [248] *Zeigarnik, B. V.* — *Bratus, B. S.*: *Očerki po psichologii anomal'nogo razvitija ličnosti*. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1980.
- [249] *Zinčenko, V. P.* — *Mamardašvili, M. K.*: *Ob ob'ektivnom metode v psichologii*. *Voprosy filosofii*, 1977, č. 7, s. 109 — 125.
- [250] *Zinčenko, V. P.* — *Mamardašvili, M. K.*: *Izučeniye vyššich psichičeskich funkcij i evoljucija kategorii besoznatel'nogo*.

In: Razvitije ergonomiki v sisteme dizajna. Tezisy dokladov vsesojuznoj konferencii. Boržomi 1979. S. 270—282.

- [251] *Zinčenko, V. P. — Veličkovskij, B. M. — Vučetič, G. G.:* Funkcionalnaja struktura zritel'noj pamjati. Moskva, Izd. Mosk. universiteta 1980.

 VĚCNÝ REJSTŘÍK

- Adaptace 61, 67, 151
 afekt 55, 56, 79, 123
 autoregrese 59
- Boj motivů 153 – 155
- Cílová determinace 53 – 55, 58
- Činnost 72, 73, 86 – 97, 101, 105, 111, 116, 118, 120, 122 – 124, 127, 129, 130, 133, 141, 144, 150 – 161, 167, 173, 174, 189, 195 – 197, 199, 200, 202 – 204
- Dezintegrace 21, 58, 60, 63, 133, 181
- Druhý 139, 177, 184, 186, 187, 189, 190
- Emoce, emocionální stavy 20, 23 – 25, 30, 40, 73, 92, 107, 122, 125, 135, 139, 160, 183, 189, 203
- energie (odčerpání, vybití, dodání, přenesení, vznik) – 66 – 70, 121, 137, 138, 154 – 156, 158,
- Fixace 76
- frustrace 33, 34, 39 – 41, 44, 45, 47, 48, 51 – 53, 73, 125, 142, 171, 195
- Hédonismus 57
- hodnocení 77 – 79, 135, 139, 140, 166, 198
- hodnota 135 – 140, 142 – 145, 148, 149, 158, 159, 163 – 165, 186, 187, 196
- hodnotový systém 141, 143, 144, 147, 164, 166, 181, 190, 191
- Chování 40 – 42, 45, 92, 139, 152, 155, 156, 158, 160, 196
- dezorganizované 41 – 45
- frustrační 40 – 43
- morální a nemorální 134
- obranné 167
- terénní 90
- účinné 126
- chronotop 102, 103, 105, 107, 108, 112, 117, 120 – 122, 150
- poslušnost: 103, 105, 117, 129, 159, 181
- rozměrovost 102, 103, 105, 112, 117, 122
- spojitost 103
- spřaženost 103, 105, 108, 117, 129

- trvání 103, 105, 117
vzdálenost 103, 105, 117, 130
- Identifikace 80, 81
infantilismus, infantilnost 55, 108, 111 – 114, 121, 182
instinkt 55, 56, 72
interpretace 77, 79
introjekce 59, 71, 77
introspekce 149, 165
izolace 59, 72, 75
- Já 55, 56, 58, 64, 65, 70, 74, 77, 152, 186, 187, 190
jednání 43, 46, 73, 130, 133, 140, 165, 189, 190
- katarze 67, 70, 71, 75, 77, 185
kompatibilita časů 159, 160
kompenzace, kompenzační mechanismy 11, 14, 20 – 22, 53, 58, 64, 82, 83, 126, 127
konflikt 14, 22, 33, 34, 45 – 48, 51 – 53, 141, 142, 160, 169, 170, 179, 181 – 186, 189, 195, 196
konverze 70, 71
kritická situace 26, 33, 34, 38, 45, 48, 49, 51 – 54, 65, 125, 142, 143, 162, 168, 169, 171, 195, 197, 198, 202, 203, 206
krize 10, 21, 23, 31, 33, 34, 48 – 53, 162 – 164, 190, 195, 200, 205
- Motiv, motivace 25, 27, 40, 42, 44 – 46, 55, 56, 88, 90, 91, 93, 95, 123, 124, 132 – 137, 141 – 144, 149 – 152, 155 – 159, 164, 165, 172, 191, 198
- motiv-dárce 69
- Nad-já 55, 71
negace, negativismus 59, 63, 80
nevědomí 18, 19, 55, 71, 73, 201 – 203
nositel prožívání 29, 64, 65
- Objektivizace 75
obrana 11, 14, 19 – 23, 30, 49, 53 – 57, 59, 62, 64, 73, 74, 77, 80, 81, 84, 114, 124, 125, 128, 170, 182
obranné mechanismy, procesy 57, 60, 67, 71, 83, 84, 114, 148, 170, 182, 183, 194, 197
obraz 46, 89, 96, 118, 125
odraz 12, 18, 19, 23, 24, 29, 77, 78, 88, 89, 92, 93, 116, 118, 120, 151
odreagování 67, 74
ontologie izolovaného individua 91, 92, 95
ontologie životního světa 91, 93
- Paradigma 46
časové 76
dynamické 81
energetické 66, 69
genetické 77
hodnotové 81
informačně kognitivní 72, 77
prostorové 70

- popření 80, 83
 potlačení 58, 59
 potřeba 38, 51, 88, 89, 95 – 97, 101, 102, 104, 108, 109, 117, 118, 121, 123, 126, 127, 142, 166, 195, 198
 princip hodnoty 135, 169, 197
 reality 119, 120, 123, 124, 127, 168 – 170, 188, 197
 slasti 38, 55, 107, 111, 119, 120, 123, 124, 145, 148, 168 – 170, 197
 tvorby 169, 197
 proces prožívání 10, 11, 53, 54, 57, 59, 64, 65, 70, 72, 76, 79, 82 – 87, 111, 113, 124, 167 – 171, 174, 197
 projekce 59, 71, 80, 183
 prostor činnosti 72
 psychologický 74–76, 93, 193
 prožívání 11, 13–20, 22, 25, 26, 28 – 31, 33, 52 – 55, 58 – 62, 64 – 67, 70 – 73, 76, 77, 81 – 83, 85 – 87, 101, 110, 111, 114, 125, 128, 145, 147, 148, 163, 166 – 178, 182, 188, 194–198, 200 – 205
 hédonistické 110, 145, 146, 166, 167, 171
 hodnotové 141, 143 – 150, 164, – 168, 171
 jako činnost 16, 19, 20, 29, 31, 197, 199, 201 – 203
 jako zrcadlení 19, 20, 201 – 203
 realistické 124 – 128, 145 – 147, 166, 167
 tvůrčí 162 – 169, 171
 prožívání* 20, 27, 31, 55, 187, 201, 203
 přepracování 30, 147, 188
 přenesení 74
 přesun 20, 69, 126, 146
 přizpůsobení 57, 128
 psychoanalýza 34, 49, 50, 58, 67, 72, 77, 119, 170, 197
 Racionalizace 30, 79
 reaktivní formace 59, 68, 69, 74
 regrese 59, 60, 63, 77
 rozměry prožívání 81
 formálně topické 74
 obsahově psychologické 70
 prostorové 70
 psychosomatické 71
 Schéma 175 – 177, 191 – 193, 204, 205
 sebeaktualizace 36, 54, 58, 61, 74,
 situace mimořádných možností 199, 200
 situace nemožnosti 26, 27, 33, 34, 82, 125, 126, 165, 169, 178, 187, 199, 200
 smysl, smysluplnost života 24 – 27, 29, 31, 66, 142 – 144, 147, 155, 159, 186, 199, 200, 205
 stres 14, 33 – 39, 52, 53, 125, 195
 sublimace 59, 69, 74, 77
 substituce 67, 72, 73
 Teorie činnosti 12 – 15, 20 – 27, 32, 65, 86, 88 – 91, 93, 109, 136

- transformace 67, 77, 156
 trpělivost 121, 122, 124, 125
 typologie životních světů 86, 96, 97, 102
- Uspokojování potřeb 38, 39, 49, 54, 56, 103, 105, 109, 112, 115, 120, 126, 127
- Vědomí hodnotové 13, 135, 139, 140, 148, 161
 infantilní 112, 114
 praktické 159 – 162
 racionální 181
 teoretické 161, 162
 tvůrčí 169
- vitálnost 38, 39, 52, 105, 112
 vnitřní nezbytnosti života 26, 27, 28, 33, 34, 38, 39, 45, 48, 51, 54, 56, 57, 61
- vůle 16, 51, 52, 151 – 159, 161, 162, 187
- výběr 133 – 135, 137, 138, 140 – 142, 150, 152, 159, 195, 196
- vyrovnávání 1, 20, 23, 54, 57, 59, 62, 83, 128
- vytěsnění 55, 71, 75, 80
- Záměr 50, 51, 141, 150, 152, 156, 159, 162 – 164, 167, 200
- zaměření, zaměřenost 38, 39, 53, 76, 81, 112 – 114, 120, 123, 126, 142, 147, 150, 154, 160, 174, 179, 180, 182, 188, 193
- životní svět 38, 45, 86, 91, 94 – 98, 100 – 102, 104, 106, 110 – 112, 115, 117, 120, 125, 128, 131, 132, 137, 140, 142, 144, 157, 166, 168, 171, 172
- obtížný 97, 98, 111, 112, 116 – 118, 120 – 126, 132, 150, 151, 157, 159, 162, 164, 171
- prostý 38, 96 – 98, 102, 104, 106, 107, 109 – 114, 117, 118, 122, 123, 125 – 127, 157, 171, 196
- složitý 97, 98, 111, 112, 124, 128, 131, 133 – 135, 140 – 142, 150 – 152, 157 – 159, 161, 162, 164
- snadný 38, 96 – 98, 104, 106, 107, 109 – 114, 116, 117, 121, 125, 128, 131 – 133, 135, 140 – 142, 152, 157, 158, 161, 165,
- vnější 48, 94, 96 – 98, 101, 102, 104, 105, 119, 130 – 132, 141, 152, 56, 183, 196
- vnitřní 47, 48, 54, 55, 58, 94, 96 – 98, 101, 102, 117, 126, 127, 151, 152

OBSAH

<u>POZNÁMKA K ČESKÉMU VYDÁNÍ</u>	5
<u>PŘEDMLUVA</u>	7
<u>ÚVOD</u>	16
<u>Dva pojmy prožívání</u>	16
<u>Zavedení pojmu prožívání do kategoriálního aparátu</u> <u>teorie činnosti</u>	20
<u>1/ SOUČASNÉ PŘEDSTAVY O PROŽÍVÁNÍ</u>	33
<u>Problém kritické situace</u>	33
<u>Stres</u>	35
<u>Frustrace</u>	39
<u>Konflikt</u>	45
<u>Krize</u>	48
<u>Proces prožívání</u>	53
<u>Cílová determinace prožívání</u>	53
<u>„Úspěšnost“ prožívání</u>	59
<u>Technika prožívání</u>	62
a) <u>„Nositelé“ prožívání</u>	64
b) <u>Technologické parametry a elementární operace pro-</u> <u>žívání</u>	65
<u>Energetické paradigma</u>	66
<u>Prostorové paradigma</u>	70
<u>Obsahově psychologické rozměry</u>	71
<u>Formálně topické rozměry</u>	74
<u>Časové paradigma</u>	76
<u>Genetické paradigma</u>	77
<u>Informačně kognitivní paradigma</u>	77
c) <u>Problém vnitřní struktury prožívání</u>	81
<u>Problém klasifikace procesů prožívání</u>	83

<u>2/ TYPOLOGICKÁ ANALÝZA ZÁKONITOSTÍ</u>	
<u>PROŽÍVÁNÍ</u>	86
<u>Vytvoření typologie životních světů</u>	86
<u>Pojem života a činnosti v koncepci A. N. Leont'jeva</u>	87
<u>Konstrukce typologie životních světů</u>	96
<u>Typ 1. Navenek snadný a vnitřně prostý svět</u>	104
<u>Popis světa</u>	104
<u>Prototyp</u>	108
<u>Hédonistické prožívání</u>	110
<u>Typ 2. Navenek obtížný a uvnitř prostý životní svět</u>	115
<u>Popis světa</u>	115
<u>Prototyp</u>	123
<u>Realistické prožívání</u>	124
<u>Typ 3. Vnitřně složitý a navenek snadný životní svět</u>	128
<u>Popis světa</u>	128
<u>Hodnotové prožívání</u>	141
<u>Prototyp</u>	150
<u>Typ 4. Vnitřně složitý a navenek obtížný životní svět</u>	150
<u>Popis světa</u>	150
<u>Tvůrčí prožívání</u>	162
<u>Ideální typy a empirický proces prožívání</u>	166
<u>3/ KULTURNĚ HISTORICKÁ DETERMINACE</u>	
<u>PROŽÍVÁNÍ</u>	172
<u>ZÁVĚR</u>	195
<u>LITERATURA</u>	207

EDICE PYRAMIDA

FJODOR
JEFIMVIČ
VASILJUK

PSYCHOLOGIE PROZÍVÁNÍ

Z ruského originálu *Psichologija pereživanija*, vydaného nakladatelstvím Izdatelstvo Moskovskogo universiteta v Moskvě roku 1984, přeložila PhDr. Libuše Kozáková.

Předmluvu k českému vydání napsal PhDr. Pavel Říčan, CSc.

Odborná revize překladu PhDr. Miluše Sedláková, CSc.

Vydalo nakladatelství Panorama roku 1988 jako svou 4 653. publikaci.

Edice Pyramida.

Počet stran 232. 3 vyobrazení v textu.

Obálka a grafická úprava Jiří Rathouský.

Odpovědná redaktorka Petra Pleskotová.

Výtvarná redaktorka Jitka Hudová.

Technická redaktorka Jarmila Sojková.

Vytisklo Rudé právo, tiskařské závody, Brno.

Náklad 5 000

AA 11,22. VA 11,38. 505-21-825

11-045-89

02/9

Cena brož.

výt. Kčs 13,-

PYRAMIDA lidského poznání neustále roste. V období vědeckotechnické revoluce je člověk denně zaplavován obrovským množstvím informací o pokroku vědy a techniky. Orientovat se v nich je stále obtížnější, neboť dělba práce a specializace ztěžují mnohdy i odborníkům výhled za hranice vlastní profese.

Cílem edice PYRAMIDA není jen popularizace vědy, ale i kultury. Dalším typem populárně vědeckých knížek, které poskytují čtenáři stručný a přehledný souhrn vědomostí z různých oborů, jsou encyklopedie a lexikony. Zařazujeme proto do edice PYRAMIDA vedle knížek psaných běžnou formou i knížky zpracované encyklopedicky.

Přejeme našim čtenářům, aby v knihách edice PYRAMIDA našli spolehlivý základ pro své studium. Ať se jejich kroky na cestách za poznáním obracejí k PYRAMIDĚ!

ZE SVAZKŮ EDICE

H. HAŠKOVCOVÁ

Spoutaný život

B. BLAŽEK, J. OLMROVÁ

Krása a bolest

Z. MATĚJČEK, J. LANGMEIER

Počátky našeho duševního života

P. ŘÍČAN

Cesta životem

NAKLADATELSTVÍ PANOHAMA

PAVORAMA
PYRAMIDA

Cena
brož. výtisku
13 Kčs

02/9

11-045-89

Hlavní důvod, který nutí psychologa, aby překročil hranice bezprostřední etické reakce a hledal především psychologické prostředky pomoci, spočívá v tom, že události, okolnosti a proměny svého života, z nichž vznikla krize, může člověk prožít vždy sám a jedině on sám. Nikdo to za něj nemůže udělat, stejně jako sebezkušenější učitel nemůže za svého žáka pochopit vykládanou látku.

F. J. VASILJUK